

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Kielman, R.H.

Citation

Kielman, R. H. (2017, April 13). *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*. Academische Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/47898> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kielman, R.H.

Title: In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Issue Date: 2017-04-13

6. Na de revolutie: nieuwlichters, doemdenkers en profeten (1815-1830)

6.1 De geest des tijds

6.1.1 *Een religieus réveil*

Na de euforie over de bevrijding van Franse overheersing trad in het nieuwe en met de Oostenrijkse Nederlanden uitgebreide koninkrijk een periode van wederopbouw in: de Restauratie. Een nieuwe ideologie, die van het conservatisme, drong de roep om revolutie naar de marge. In het buitenland bepleitten ultraconservatieve denkers als L.G.A. de Bonald en Joseph de Maistre een terugkeer naar de wereld van vóór de Franse Revolutie, met een absoluut gezag van koning en Paus. In Nederland was men gematigder – niet alles wat de Franse Revolutie had gebracht werd verworpen, maar men meende wel dat ingrijpende veranderingen in de samenleving meer kwaad dan goed hadden gedaan, en dat hervormingen uiterst behoedzaam dienden te worden geïmplementeerd. Ook Nederland sloot zich daarom aan bij de Heilige Alliantie, een religieus geïnspireerd verbond dat in 1815 door Rusland, Pruisen, Oostenrijk en Engeland was opgericht om revoluties in de kiem te kunnen smoren. De Verlichting had niet afgedaan, maar het geloof in de rede en de inherent goede inborst van de mens was onder de revolutionaire terreur bepaald niet ongeschokt gebleven. De religieuze opwekking, die vanaf het begin van de negentiende eeuw aan kracht had gewonnen, kwam na 1815 tot volle bloei in de Réveilbeweging.¹

Dit religieus georiënteerde conservatisme sloeg ook aan bij de jeugd. Opgegroeid in de Bataafse-Franse periode had de politiek aan aantrekkingskracht ingeboet, maar bleek men wel gevoelig voor de denkbeelden van de nieuwe conservatieven, die uit afkeer van de eigen tijd hun toevlucht zochten in een geïdealiseerd verleden. Boegbeeld van deze levenshouding was in Nederland Willem Bilderdijk en hij zou die met groot succes overdragen op een groepje Leidse studenten, voor wie zijn compromisloze strijd tegen de ‘verziekte’ goddeloze geest der eeuw een openbaring was.² In 1823 gooide zijn leerling Isaïc da Costa de knuppel in het hoenderhok met de publicatie van zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, waarin hij de aanval opende op gematigd-liberale stokpaardjes als de constitutionele monarchie, filantropie en religieuze verdraagzaamheid. Die zogenaamde verdraagzaamheid was volgens Da Costa niets anders dan onverschilligheid, waardoor atheïsme en zedenbederf de kans kregen steeds dieper in de samenleving door te dringen.³ De polarisatie die in het kielzog van de *Bezwaren* de kop opstak, zou het maatschappelijk debat jarenlang domineren. In de ogen van de gematigd-liberale elite waren de beschuldigingen ongegrond – atheïsme en zedeloosheid waren fenomenen die zich in Duitsland en Frankrijk voordeden, maar niet in Nederland. Evenzo hadden het romantisch radicalisme en nieuwe filosofische stromingen als het

¹ Marcus, *Heaven, hell and history*, 113-122; Geiger, *Aufklärung und Erweckung*, 335-345; W. Näf, *Zur Geschichte der heiligen Allianz* (Bern 1928) 16-21; Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 558; Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 252-265; A. en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009) 39-47; R. van Raak, *In naam van het volmaakte: conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn* (Amsterdam 2001) 18-22.

² W. van den Berg, ‘Romantiek’, in: G.J. van Bork en N. Laan eds., *Van romantiek tot postmodernisme: opvattingen over Nederlandse literatuur* (Bussum 2010) 62-66; E.H. Cossee, “‘De geheele godsdienst behoort het gevoel’”: romantische elementen in kerk en theologie’, *DNE* 8 (1984) 93.

³ G.J. Johannes, ‘Bezwaren tegen welke eeuw? Over Isaïc da Costa’s fundamentalistisch manifest’, *DNE* 30 (2006) 3-18.

idealisme en hegelianisme hier nauwelijks respons gehad. En wat de bijbelkritiek betreft: waren in de omringende landen de ontwikkelingen op dat gebied ronduit stormachtig te noemen en verloor de bijbel daar als basis voor wetenschapsbeoefening gestaag terrein – in Nederland had men dergelijke opvattingen voorsnog buiten de deur weten te houden.⁴

Ontegengesteld had men hier een punt. Het gematigd-conservatisme, dat in politiek opzicht de wind in de zeilen had in de periode 1815-1830, werkte ook door op levensbeschouwelijk, godsdienstig en wetenschappelijk terrein. Uitgangspunt voor overheidsbeleid was het religieuze verdraagzaamheidsideaal van de Bataafse Republiek, waar godsdienstzin als het cement van een deugdzame samenleving werd gezien, en conflicten over de dogma's en geloofsbelijdenissen van de verschillende gezindten zo veel mogelijk werden vermeden. Sinds de instelling van het Algemeen Reglement voor de kerken (1816) werd de hervormde kerk bestuurd door een jaarlijks bijeenkomende synode, waarvan de leden door de overheid werden aangewezen. In theologisch opzicht bleef het supranaturalisme, de verzoening tussen Openbaring en rede die zo kenmerkend was geweest voor de Gematigde Verlichting, onverminderd dominant.⁵ Ook op het gebied van bijbelopvatting en wereldbeeld veranderde er weinig. Illustratief zijn de beschouwingen en recensies die in de Nederlandse algemeen-culturele tijdschriften werden gewijd aan Duitse studies, waarin de geloofwaardigheid van de bijbel ter discussie werd gesteld. In essentie bleef men vasthouden aan de betrouwbaarheid van het bijbelse scheppingsverhaal, al groeide er, zeker in meer vrijzinnige kring, een consensus dat Genesis uitsluitend betrekking had op de vorming van de mens en niet op die van de aarde.⁶ Wie echter de bijbel als kenbron principieel verwierp, kon op collectieve afkeuring rekenen.

Dat lot trof rond 1820 de Nijmeegse stadsarts Anthony Moll (1786-1832). Hij had kennisgenomen van de nieuwste geologische inzichten die in Duitsland door J.G.J. Ballenstedt, J.H.F. Link en A.H.C. Gelpke werden uitgedragen en zich ten doel gesteld die via vertalingen op de Nederlandse markt te brengen.⁷ Met name omstreden was Ballenstedt, die zich als predikant tegen de bijbelse tijdschaal had gekeerd. In Duitsland had zijn prikkelende visie op de prehistorie al snel een tweede druk gekregen, maar de door Moll vertaalde versie die in 1819 in het Nederlands verscheen – *De vóórwereld, of bewijzen voor het bestaan en den ondergang van meer dan ééne vroegere aardschepping* – werd aanzienlijk minder enthousiast ontvangen. Dat men het scheppingsverhaal niet letterlijk moest nemen, wilde de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wel toegeven, en dat de scheppingsdagen voor evenzovele geologische tijdperken aangezien moesten worden, kwam inderdaad wat gezocht over. Maar dat Ballenstedt de vloer aanveegde met de bijbelse tijdschaal en de notie

⁴ M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland, 1817-1854* (Amsterdam 1936) 61-62; Idem, *Nader over het Réveil: vijf schetsen* (Kampen 1977) 28-29; Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 190-211, 260-314; Franke, *Gedeelde wereld?*, 123-127, 143.

⁵ A. de Groot, 'Het vroegnegentiende-eeuwse protestantisme in de visie van Chr. Sepp', in: J.H. van de Bank e.a. eds., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura: studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1993) 15-19; Idem, 'Het Algemeen Reglement van 1816', in: *Ibidem*, 118-124; P. Estié, 'De veranderende positie van de doopsgezinde, remonstrantse en lutherse gemeenten in de Bataafse en Franse tijd', in: A. Hoekema en S. Hof eds., *Illustere dissenters: aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden* (Zoetermeer 1996) 47; Bouman, *Godgeleerdheid*, 206.

⁶ G.A. Baumgarten Crusius, 'Verhandeling over de geloofwaardigheid van het berigt, hetwelk Mozes geeft aangaande de schepping', *Letterkundig Magazijn van wetenschap, kunst en smaak (LM)* 1815 II, 242-258, 289-303, 337-356, 385-397; Y. van Hamelsveld, *Kort begrip der Algemeene Geschiedenis, van de schepping der wereld af, tot op de ontruiming van Frankrijk in 1818* (verbeterde herdruk; Amsterdam 1820) 8; 'Over de oudste omwentelingen aan de aarde voorgevallen', *RodR* 13 (1820) II, 1-27; J. van der Hoeven (Leiden), 'Redevoering over de oorspronkelijke aarde en hare omwentelingen zooals wij die kennen uit den tegenwoordigen toestand onzer planeet', *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren (MWKL)* 4 (1824) 247-272.

⁷ *NNBW* II (Leiden 1912) s.v. 'A. Moll'; Kohlbrügge, 'Praedarwinisten', 258-265.

dat de mensheid uit één ouderpaar was voortgekomen – hij veronderstelde zelfs dat de mens een voortbrengsel was van de natuur – was de recensent in het verkeerde keelgat geschoten. Tot zijn verontwaardiging bleek Anthony Moll het op dit punt eens te zijn met J.E. Doornik, die een decennium eerder had beweerd dat de mens uit de aap was voortgekomen. De conclusie was dan ook dat het beter was geweest het boek onvertaald te laten – door de autoriteit van de bijbel te ondermijnen bestond het risico dat ongeleerden ieder richtsnoer in hun bestaan verloren.⁸

De Recensent ook der Recensenten, een tijdschrift dat qua vrijzinnigheid niet voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* onderdeed, sloot zich daarbij aan. Het leek Ballenstedt er primair om te doen de bijbel te ondermijnen, iets waar men in Nederland afkerig van was – vandaar de beperkte belangstelling bij het publiek voor de nieuwste geologische inzichten.⁹ Het behoudender *Letterkundig Magazijn van wetenschap, kunst en smaak* bracht de lezing van Ballenstedt tot de uitroep: “Kijk Lezer! men moet maar durven!”¹⁰ De uitgever deed nog een poging de slechte recensies te pareren door in een advertentie aan te kondigen dat men onverdrotten met het uitgeven van dergelijke vertalingen zou doorgaan, want: “Een Publiek, gelijk het vaderlandsche, bij hetwelk Godsdienst en Zedelijkheid sedert eeuwen herwaarts, als het ware, met deszelfs natuur ineengegroeid en versmolten zijn, zal hierdoor in zijne aloude eerwaardige grondbeginselen niet geschokt worden”.¹¹ Dat bleek toch te optimistisch, want kennelijk geschrokken van de felle weerstand die hij had opgeroepen, besloot Anthony Moll zich tot de geneeskunst te beperken.¹²

Het tekent de gematigde tijdgeest. Van de vrijzinnige voorhoede, die rond 1810 nog een laatste offensief op het bijbelse wereldbeeld had ingezet, werd tijdens de Restauratie weinig meer vernomen; ook bij de remonstrantse broederschap maakte vrijzinnigheid plaats voor een meer behoudend en evangelisch christendom. Konijnenburg en Bruining publiceerden nog wel bijbelkritisch werk, maar raakten daardoor ook in eigen kring omstreden.¹³ Dat de kantianen rond Paulus van Hemert veel van hun vuur verloren, had ook te maken met het feit dat het kantianisme in Duitsland inmiddels was ingehaald door het idealisme, een pantheïstische filosofie die veel Nederlandse intellectuelen te ondoorgrondelijk was. Echte vrijgeesten hebben zich tijdens de Restauratie niet gemanifesteerd, met uitzondering wellicht van de publicist en uitgever Pieter Gerardus Witsen Geysbeek (1774-1833), ooit lid van de kantiaanse kring rond Van Hemert. Begin jaren twintig publiceerde hij een uit het Duits vertaald werkje waarin werd beweerd dat de Opstanding van Christus door zijn volgelingen was verzonnen, om te verdonkeremanen dat hij de kruiziging had overleefd en pas op hoge leeftijd was gestorven. Bij dat ene – als zeer godslasterlijk ervaren – werkje zou het voorlopig blijven.¹⁴

⁸ *RodR* 13 (1820) I, 378; *VL* 1820 I, 533-543.

⁹ *RodR* 13 (1820) I, 377-390.

¹⁰ *LM* 1822 I, 49-62 (citaat: 52).

¹¹ Mededeling van uitgever Wed. G.A. Diederichs en Zoon in: V.D.M. Christianus, *Onderzoek naar het leerstuk der Drieëenheid* (Amsterdam 1821) 7.

¹² Kohlbrügge, ‘Praedarwinisten’, 260.

¹³ Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 54, 140, 205, 272-278.

¹⁴ Cossee, ‘De geheele godsdienst’, 93; Vijselaar, *Magnetische geest*, 380-386; J. A. Brennecke, *Bijbelsch bewijs, dat onze Heer Jezus Christus nog zeven en twintig jaren na Zijne opstanding lichamenlijk op de aarde geleefd hebbe, en tot welzijn des menschdoms in stilte werkzaam is geweest*, vertaald uit het Hoogduitsch, Amsterdam 1820; *LM* 1821 I, 153-157; Van Senden, *Verdediging van Bijbel*, 324, 580-582; B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht: alfabet van boekverkoper, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850 (...)* (Amsterdam 1988) 84; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 238.

6.1.2 Tijdsbeleving en toekomstverwachting in het Biedermeier

Vanwege het opvallend gematigde mentale klimaat tijdens de Restauratie is wel geopperd dat het romantische levensgevoel aan Nederland voorbij zou zijn gegaan. Kenmerkend voor de Nederlandse Restauratie was het Biedermeier, een naar binnen gerichte cultuurstroming, met als trefwoorden vaderland, gezin en tevredenheid.¹⁵ Hoewel deze kwalificatie zeker van toepassing is op de belevingswereld van de gematigd-verlichte intellectuele elite, doet hij geen recht aan het in bredere kring heersende mentale klimaat. Want al zijn de tomeloze verbeeldingskracht, de zucht naar piekervaringen en het grensverleggend gedrag dat doorgaans met de Romantiek geassocieerd wordt hier nauwelijks van de grond gekomen, één kenmerk, de fascinatie voor het metafysische en visionaire, heeft zich in Nederland wel degelijk gemanifesteerd: in de grote gevoeligheid voor ondergangs- en heilsvisionen.¹⁶ Die gevoeligheid vloeide voort uit een wereldbeeld dat in hoofdlijnen nog bijbels georiënteerd was. Daardoor werd niet alleen in de kring rond Bilderdijk en – later – de Réveilbeweging, maar ook in brede lagen van de bevolking de tijdsbeleving en toekomstverwachting nog in belangrijke mate door eschatologische noties gekleurd. Dat uitte zich in een preoccupatie met opensplijtende hemelgewelven, verwoestende vuurstormen en allesvernietigende veldslagen, waardoor het levensgevoel van het Restauratietijdperk beduidend minder gezapig was dan doorgaans wordt aangenomen.

Wie op basis van egodocumenten, tijdsbeschouwingen, recensies en gedichten de tijdsbeleving in de periode 1815-1830 in ogenschouw neemt, stuit met enige regelmaat op het kennelijk breed gedragen gevoel dat de tijd in een versnelling was geraakt. De grote politieke en sociale veranderingen waarmee men gedurende de Bataafse-Franse tijd was geconfronteerd, hadden een breuk in de tijdsbeleving veroorzaakt: de wereld van vóór de Franse Revolutie was verdwenen, en wat de toekomst zou brengen was onzeker. Men had het gevoel in een overgangstijd te leven, een tijdperk met andere kenmerken dan de wereld die men als vanzelfsprekend had beschouwd.¹⁷ Typerend voor dit nieuwe tijdsperspectief was de opbouw in ontwikkelingsfasen, elk met een eigen signatuur of ‘tijdgeest’ – een nieuw begrip dat evenals de daaraan verwante term ‘geest der eeuw’ op een groeiende populariteit kon bogen. Het bepalen van de aard van de nieuwe tijdgeest werd een terugkerend onderwerp in het publieke debat, waarbij het opkomende lineaire tijdsperspectief nu en dan in botsing kwam met het meer traditionele cyclische denken, dat voor de toekomst slechts decadentie en ondergang voorzag.¹⁸

Illustratief is het artikel ‘Wordt de wereld beter of slechter?’ in het *Letterkundig Magazijn* van 1816. De anonieme auteur lijkt representatief voor de gematigd-verlichte burger, die, vertrouwend op de Voorzienigheid, vol optimisme naar de toekomst keek. Zijn toekomstperspectief was weliswaar eindig – dat ooit het einde der tijden zou aanbreken leek hem als christen evident – maar hij verwachtte dat pas over een aantal eeuwen, als het christendom zich over de gehele wereld had verspreid, een proces dat met een algeheel zedelijk vooruitgangproces gepaard zou gaan. Dat veel van zijn tijdgenoten slechts

¹⁵ Wendorff, *Zeit und Kultur*, 344, 363; W.J.C. Buitendijk, ‘De jonge Da Costa, romanticus in de Biedermeiertijd’, in: J. van den Berg e.a. eds., *Aspecten van het Réveil* (Kampen 1980) 58-62; E.H. Cossee, *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855: een remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd* (Kampen 1988) 209-214; P.B.M. Blaas, ‘De onzekere burgerij’, *DNE* 22 (maart 1998) 13.

¹⁶ Van den Berg, ‘Romantiek’, 57-64. Vergelijk Rupke, ‘The apocalyptic denominator’, 30-38.

¹⁷ Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 328-239; Blaas, ‘Onzekere burgerij’, 5-18.

¹⁸ D. Newsome, *The Victorian world picture. Perceptions and introspections in an age of change* (Londen 1997) 2; P.B.M. Blaas, ‘Nederland en de Franse Revolutie. Een curieuze lacune in de historiografie’, *BMGN* 104 (1989) 558; ‘Over de klagte wegens het bederf der tijden’, *LM* 1817 II, 66-73; ‘Gedachten over den voortgang des mensheids in beschaving en veredeling’, *Ibidem* 1818 II, 721-727; S.E. Wieling, ‘Over den tegenwoordigen Tijdgeest’, *VL* 1824 II, 697-713; J.J. Abbink, ‘De Tijdgeest’, *VL* 1833 II, 378-380.

verbastering en achteruitgang voor de toekomst voorzagen, leek hem een miskennis van het Godsplan met de wereld.¹⁹

Dit christelijke vooruitgangdenken, waarin de maakbaarheid van de toekomst nog beperkt was omdat het gekoppeld werd aan een eschatologisch heilsperspectief, was exemplarisch voor de tijds- en toekomstbeschouwingen die in deze jaren in de algemeen-culturele tijdschriften werden geventileerd. Zoals de Gorcumse advocaat Abraham Boxman het in 1828 in een redevoering voor het letterkundig gezelschap *Bescheidenheid en Verlichting* uitdrukte: “Zeker het is de wil van God, dat eenmaal de geheele aarde een Rijk worde van Vrijheid en Licht, bewoond door beschaafde en gelukkige mensen”.²⁰ Een visie die bovendien nauw aansloot bij het beleid van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen, die in het kersverse koninkrijk het burgerlijke beschavingsoffensief met nieuw elan ter hand had genomen. Ook hier verwachtte men op de korte termijn geen gouden bergen, maar dacht men in termen van een geleidelijke doch gestage vooruitgang. Indicatief voor de weinig dynamische verwachtingshorizon in deze periode is ook de geringe populariteit van de literaire utopie. Het fantaseren over de toekomst zou pas na 1830 weer aan betekenis winnen.²¹

Zoals gezegd bestonden er echter ook doemdenkers die voor de toekomst vooral achteruitgang en zelfs ondergang voorspelden. Deels was dat toe te schrijven aan de vitaliteit van heliotropische noties – de opvatting dat de beschaving zich door de geschiedenis heen westwaarts beweegt – op grond waarvan werd verondersteld dat Noord-Amerika inmiddels de fakkel van Europa had overgenomen. In dat concept was de oude wereld ten dode opgeschreven. Maar daarnaast was er de opleving van religieus fanatisme, een gegeven dat in de loop van het post-napoleontische tijdperk steeds prominenter op de voorgrond trad en gaandeweg de publieke opinie begon te verontrusten.²² Zo kon men er moeilijk omheen dat de oproep tot een Heilige Alliantie eind 1815 door Tsaar Alexander I was opgesteld op aanwijzing van de zieneres Juliane von Krüdener-von Vietinghoff (1764-1824), een adellijke dame die in nauw contact stond met de eindtijdprofeet Jung-Stilling. Alexander had haar ontmoet toen hij in 1814 enige tijd aan het hof van Karlsruhe verbleef, waar zij hem ervan had weten te overtuigen dat hij een belangrijke heilshistorische rol te vervullen had, als inaugurator namelijk van het Godsrijk dat op de puinhopen van het Franse keizerrijk zou worden opgericht. Hij moest er zorg voor dragen dat de vorsten van Europa hun handtekening zouden zetten onder het statuut van een nieuwe Europese orde, die op christelijke broederliefde was gebaseerd. Dat gebeurde ook, al lukte het de Oostenrijkse minister van buitenlandse zaken vorst Klemens von Metternich nog wel de meest geëxalteerde passages te laten schrappen, en kozen de andere mogendheden ervoor het verdrag vooral op te vatten als een verbond dat de status quo moest handhaven.²³

¹⁹ *LM* 1816 II, 199-210.

²⁰ Mr. A. Boxman, ‘Redevoering, over den zegenrijken, thans reeds merkbaaren, invloed der Fransche Omwenteling op beschaving en volksgeluk’, *VL* 1829 II, 473-495 (citaat: 495); zie ook: N.G. van Kampen, ‘Over de vordering en verachtering der beschaving. Geschiedkundig beschouwd’, *MWKL* 5 (1825) 189-220.

²¹ Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 293; H. Maronier, ‘Uitzigt in de toekomst’, *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift (AmLM)* 3 (1819) II, 309-314; Dekker, ‘Amerika als de hemel op aarde’, 139. De *Utopiaansche courant* (1819) van J.B.D. Wibmer (satirische berichtgeving over een allesbehalve utopische samenleving) was als maatschappij-kritisch blad meer op de actualiteit dan op de toekomst gericht.

²² N., ‘Blikken op Europa en Amerika’, *RodR* 10 (1817) II, 291-297; ‘Mirakelen der XIX eeuw’, *RodR* 8 (1815) I, 353-354; *VL* 1815 I, 709-712; ‘Dweeperij en geestdrijverij der XIX. eeuw’, *De Weegschaal* 4 (1821) 138-144.

²³ Geiger, *Aufklärung und Erweckung*, 308-314, 335-345; Darnton, *Mesmerisme*, 102-103; *Arnhemsche Courant (Arnh. C)*, 7 oktober 1817; ‘Gemengde Berichten’: *Ibidem*, 12 februari 1818; *Grav.C*, 18 maart 1818; ‘Aan de beruchte mevrouw von Krüdener (naar het Hoogduitsch)’: *AmLM* 2 (1818) 83.

Tsaar Alexander zou al snel van deze eschatologische bevlieving genezen, zeker toen Krüdener in 1817 een beweging in Zwitserland en Zuid-Duitsland op de been bracht, die geheel in de greep van het alarmisme raakte. Zij werd Zwitserland uitgezet, en vervolgens ook Beieren, en zou met haar leger van armen uiteindelijk neerstrijken in Zuid-Rusland, waar ze in 1824 overleed.²⁴ Jung-Stilling was al in 1817 overleden, het jaar waarin mede vanwege zijn voorspellingen een grote uittocht had plaatsgevonden van arme Zuid-Duitse landverhuizers richting Zuid-Rusland en Noord-Amerika, op de vlucht voor de naderende ondergang van Europa. In Nederlandse kranten en tijdschriften werd behalve aan dit fenomeen ook aandacht besteed aan een nieuwe sekte in Engeland, ontstaan rond de bejaarde profetes Joanna Southcott (1750-1814), ‘de Moeder Gods’, die veel ex-aanhangers van Richard Brothers had aangetrokken. Haar overlijden, kort nadat zij bekend had gemaakt zwanger te zijn van de Messias, werd op spottende toon becommentarieerd; dat haar volgelingen haar na haar dood trouw bleven, stuitte op verbijstering en ongeloof.²⁵ Ook de fascinatie voor de Duitse boerenprofeet Johann Adam Müller (1769-1832), die sinds 1806 de nadering van het Godsrijk had verkondigd en voor het jaar 1818 bloedige veldslagen voorzag, kon bij de redacties van de gezaghebbende opiniebladen op weinig begrip rekenen.²⁶ In 1815 verzuchtte het *Letterkundig Magazijn*: “te wenschen is het, dat wij in ons vaderland, ja allerwegen, van dergelijke dweeperijen mogen bevrijd blijven”.²⁷

Dat bleek al snel ijdele hoop.

6.2 Publicisten en eindtjdalamisten

6.2.1 De verkondiging van een nieuwe tijd

De bevrijding van Napoleon en de terugkeer van de Oranjes had in Nederland niet alleen geleid tot een golf van publicaties waarin het Opperwezen voor deze gelukkige wending werd bedankt; veel van die werkjes bleken deze gebeurtenis ook in eschatologisch licht te bezien.²⁸ Nu de censuur was opgeheven, kon in pamfletten en brochures ongehinderd lucht gegeven worden aan alle eschatologische speculaties, waar men zich tijdens de Inlijving heimelijk in had verdiept. Zo verschenen in het bevrijdingsjaar 1814 vier eindtjdpublicaties waarin de val van Napoleon centraal stond. Het eerste werkje, *Voorzegging uit de Heilige Schrift, betreffende Napoleon Buonaparte, met waarachtige gebeurtenissen vermeerderd*, werd in Den Haag uitgegeven voor rekening van de auteur – een vierentachtigjarige militair, genaamd Franck.²⁹ Aldus

²⁴ Staehelin, *Christentumgesellschaft*, 9-10.

²⁵ E. Benz, *Akzeleration der Zeit als geschichtliches und heilsgeschichtliches Problem* (Mainz 1977) 35-40; P.N. Holtrop, ‘Van Solyma naar Sarata. Droom en werkelijkheid in de emigratiebeweging vanuit Zuid-Duitsland naar Rusland aan het begin der negentiende eeuw’, in: A. Houtepen e.a. eds., *Kerk en samenleving in Oost-Eeuropa: facetten van het kerkelijk leven in de socialistische samenleving (...)* (Den Haag 1986) 94; ‘Blikken op Europa en Amerika’, *RodR* 10 (1817) II, 291; Matthews, *English messiahs*, 43-84; *LM* 1815 I, 621-622; *RodR* 8 (1815) I, 358-361; *VL* 1815 I, 709.

²⁶ Jan Adam Müller, *de hedendaagsche profeet, waar achter de afschriften van de brieven door den koning van Pruisen aan hem toegezonden*, uit het Hoogduitsch, Deventer 1816; *Geschiedenis, verschijningen en voorspellingen van Johann Adam Müller, landbouwer op de Maisbacher hoeve (...)*, uit het Hoogduitsch, Amsterdam 1816; *Gesprekken, gehouden bij gelegenheid eener ontmoeting, in de maand December des jaars 1816, met J.A. Muller, bijgenaamd de Profeet*, uit het Hoogduitsch, Rotterdam 1817; *LC*, 27 februari 1818; *Arnh.C.*, 24 januari 1818 (openingsartikel); *VL* 1819 I, 661-663.

²⁷ *LM* 1815 I, 621-622.

²⁸ Zie *Knuttel-cat.* VI, 111-119, 130-138, 144-147.

²⁹ [J.F. von Franck], *Voorzegging uit de Heilige Schrift, betreffende Napoleon Bonaparte, met waarachtige gebeurtenissen vermeerderd* (Den Haag 1814) 11; handtekening van de auteur (‘Franck’) voorin het boek.

leidde het spoor naar de gepensioneerde majoor Justus Friedrich von Franck (1730-1825), een Haagse kennis van Bilderdijk, die hem in juli 1795 had aangeboden met zijn regiment naar Hamburg te komen om voor de orangisten te vechten. Daarvan was niets gekomen, en zo was de bejaarde majoor, wiens pensioen door het patriotse bewind was stopgezet, tot een karig bestaan veroordeeld, want pas in maart 1814 zou hij in zijn pensioenrechten hersteld worden.³⁰ Wellicht daardoor bemoedigd, besloot hij rond diezelfde tijd zijn eschatologische bespiegelingen te publiceren. Veel had het elf pagina's tellende werkje niet om het lijf. Centraal stond de notie dat Napoleon de Apollyon was uit de Apocalyps (Openb. 9:11) aan wiens bewind door ingrijpen van God nu een einde was gekomen. Het was immers Gods geest die in de militaire leiders was gevaren, en met Gods hulp zou het leger ook de laatste tegenstand weten te breken.³¹

Eveneens te Den Haag verscheen *De val van Napoléon, voor verscheide eeuwen reeds in de Heilige Schrift voorzeggd: briefwijze medegedeeld door T.N.K. aan zijnen vriend te Amsterdam*. Hierin schreef de onbekend gebleven auteur dat hij al rond 1808, op grond van de bijbelse profetieën, de val van Napoleon precies zo had voorspeld als deze zich nu had voltrokken. Hij was aan dat onderzoek begonnen op grond van het vermoeden dat een ontzagwekkende figuur als de Franse keizer in deze profetieën een hoofdrol moest spelen, en dat bleek inderdaad zo te zijn. Met zijn bevindingen hoopte hij een tegenwicht te bieden aan de groeiende invloed van deïsten, die twijfel zaaiden aan het openbaringsgehalte van de Schrift. Wat volgde was het standaardbetoog over het Vierde Dier van Daniël, getooid met tien hoorns, waartussen een 'kleine hoorn' zou opkomen die al snel de rest zou overschaduwen en aan de macht zou blijven gedurende een 'tijd, tijden en halve tijd'. Dat verwees zonneklaar naar de pijlsnelle opkomst van Napoleon. Vervolgens kon uit Daniël 11 zijn onvermijdelijke val worden afgeleid. Daar viel namelijk te lezen dat twee koningen tegen deze heerser zouden optrekken, een uit het zuiden (Spanje) en een uit het noorden (Rusland) en dat zij bij de Berg des Heiligen Sieraads aan zijn bewind een einde zouden maken. Dat laatste sloeg dus op het eiland Elba, waarheen Napoleon inmiddels was verbannen.³²

In mei 1814 verscheen te Amsterdam *Gedachten over Openb IX: 1-11, voorzoverre dit eene bijzondere betrekking heeft tot de ontzettende gebeurtenissen van dezen tijd, bepaaldelijk tot het eerste wee. Verrijkt met een bijvoegsel, strekkende tot uitzigt in den toekomstigen tijd; tot waarschuwing en opwekking van Neêrlands kerk, en verder tot eene voorlopige aankondiging der komste van het Messiaansch Godsrijk*.³³ Daarvan is geen exemplaar bewaard gebleven, wel van een boekje met een vrijwel identieke titel dat eind 1814 bij de Amsterdamse uitgever Gerbrand Roos verscheen, wat doet vermoeden dat het een bewerkte herdruk betrof.³⁴ De auteur verklaarde geen godgeleerde te zijn, maar afgaande op de stijl – er werd kwistig met aardrijkskundige weetjes gestrooid – was hij ook geen onontwikkelde leek. Hij hield zijn lezers voor dat men uit de verbanning van Napoleon niet mocht concluderen dat alle ellende nu voorbij was. Zoals zijn val nauwkeurig in de profetieën was aangekondigd, zo kon men daaruit ook afleiden dat zware verdrukkingen nog in het verschieft lagen vóór het Rijk van de Messias zou aanbreken. Ook deze auteur herkende in Napoleon de 'Apollyon' uit de Apocalyps, en dat niet alleen – ook de gevreesde Franse gendarmes met hun imposante

³⁰ C.R. Bilderdijk-Woesthoven aan W. Bilderdijk, ca. 10 juli 1795: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijks briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 88; NA, Archief van de familie Van Franck, inv.nrs. 2, 4.

³¹ [Franck], *Voorzegging uit de Heilige Schrift*, 3-11.

³² *De val van Napoléon, voor verscheide eeuwen reeds in de Heilige Schrift voorzeggd: briefwijze medegedeeld door T.N.K. aan zijnen vriend te Amsterdam* (Den Haag 1814) 1-9, 17-29.

³³ *Nml. Saakes*, mei 1814.

³⁴ *De Wee-bazuin over Apollyon, volgens Openb. IX. vs. 1-11, toegepast op de onlangs ontzettende gebeurtenissen van onzen tijd, en tot waarschuwing van Nederlands Kerk; als ook tot eene voorlopige aankondiging van de komst van Messia's Gods-ryk*, Amsterdam 1814.

hoofddeksels vond hij daarin terug, als de sprinkhanen met glinsterende kronen, beschreven in Openb. 9:7.³⁵

Wat stond de wereld nu te wachten? Met de val van Apollyon was het tijdperk van de vijfde bazuin voorbij, en de vijfde fiool van gramschap over de aarde uitgegoten. Het eerste wee was vervuld, en de zesde bazuin stond voor de deur. Wanneer die weerklonk zou de Eufraat opdrogen – volgens de auteur een aanwijzing dat de mohammedanen massaal zouden optrekken naar het Westen. De laatste slag lag dus nog in het verschiet, en het zou er bloedig aan toegaan. Maar dan, op het hoogtepunt, zou het Opperwezen ingrijpen: “Verschrikkelijke dag! de aarde, die davert van de verbolgenheid des Heeren, de klaterende donder, de flikkerende bliksem en de hagelsteenen van een talent pond zwaar, vallen van den vergramden Hemel naar beneden; een donker floers bedekt de aarde”. Vervolgens verscheen de Zoon des Mensen: “Een lang verwachte en versmade Koning komt, met majesteit en heerlijkheid, bezit van de geheele aarde nemen; hij zendt zijne engelen uit om zijne uitverkorenen bijéén en tot hem te vergaderen; de geheele aarde weent en staat verbaasd”. Met de oproep aan zijn medechristenen tot inkeer te komen en zich godvruchtig voor te bereiden op de grote dag, besloot de auteur zijn verontrustende relaas.³⁶ In augustus 1814 verscheen nog *Een boek in cijffers, of onderscheidene versen, getrokken uit het boek van den Profet Jesaja, en zodanig gerangschikt, dat zij de voorspelling van de omwenteling in Frankrijk, de overheersching van Buonaparte en de herstelling van het Huis van Bourbon, als het ware behelzen*, waarvan echter geen exemplaar bewaard gebleven is.³⁷

Het belang van genoemde werkjes is op zichzelf niet groot, maar tezamen geven ze een indruk van het alarmistische tijdsbewustzijn dat – mede gevoed door de publicaties van Pigeaud, Cantzlaar, Le Roy en Goedkoop – tijdens het napoleontische regime was ontstaan. In het verlengde daarvan zou de eindtijdpublicistiek gedurende de Restauratie niet alleen een nieuwe impuls krijgen, maar ook een aantal opvallende kenmerken vertonen. Ten eerste de grote aandacht die uitging naar het Oosten en het Turkse Rijk. Dat vloeide logisch voort uit de constatering dat met de val van Napoleon – de ‘Apollyon’ van de vijfde bazuin – de tijd was aangebroken van de zesde bazuin, waarin gebeurtenissen in het Oosten centraal stonden. Daarnaast de gerichtheid op de Antichrist, die niet meer uitsluitend met iets bestaands (het pausdom) werd geassocieerd, maar in toenemende mate met een toekomstig politiek leider van duivelse statuur. Wat bovendien opvalt, is de concreet-realistische wijze waarop een beeld van de toekomst werd geschetst, gevolg van de letterlijke verklaringwijze van het Profetisch Woord die steeds dominanter was geworden. Daardoor kregen de ontwikkelingen die men in de nabije toekomst voorzag een soms wel heel bloedstollend karakter, met name waar het ging om de voorspelde ‘tekenen aan de hemel’, die werden opgevat als een aanduiding voor natuurrampen van een ontzagwekkende omvang.

Die invalshoek was vooral populair bij een nieuw type publicist dat zich na 1815 aan het eschatologische front zou manifesteren, de eindtijdalarmist *pur sang*, voor wie het verkondigen van de nabije omwenteling een hoofdtaak zou worden. Daarbij zou in enkele gevallen een omvangrijk oeuvre worden opgebouwd. Onder deze nieuwe eindtijdalarmisten bevonden zich relatief veel autodidacten, soms van zeer bescheiden afkomst (zeeman of huisknecht), die een toon zouden aanslaan en een gedrevenheid aan de dag leggen, waarbij de grens tussen publicist en profeet nu en dan vervaagde of zelfs geheel verdween. Kleurrijke figuren die straks uitvoerig aan bod zullen komen. Aandacht nu eerst voor de meer ‘respectabele’ auteurs.

³⁵ *Ibidem*, 2-17.

³⁶ *Ibidem*, 24-36 (citaten: 34-35).

³⁷ *Nml. Saakes*, augustus 1814.

Onverminderd populair bleven de Duitse Opwekkingspublicisten Lavater, Jung-Stilling en Ewald.³⁸ Niet alleen rolden van hun stichtelijke werkjes met grote regelmaat vertalingen van de pers, hernieuwde aandacht was er ook voor hun eschatologische publicaties. Zo verscheen bij de Amsterdamse uitgever J.C. Sepp en Zoon in 1816 Jung-Stillings *De overwinning van den Christelijken godsdienst, betoogd door eene, ten algemeenen nutte ingerigte duidelijke verklaring van den Openbaring van Joannes*, de vertaling van een vervolg op de *Siegsgeschichte* uit 1805.³⁹ Blijkens het voorwoord was de uitgave tot stand gekomen op initiatief van Christiaan Sepp (1773-1835), als oudste zoon van de uitgever aanvankelijk werkzaam in het familiebedrijf, maar inmiddels politiecommissaris te Amsterdam. Hij had niet alleen de vertaling verzorgd, maar bleek ook met Jung-Stilling in briefcontact te staan. De verwachting van “het naderende heilvolle rijk des vredes” had Sepp geholpen de tegenslagen van de afgelopen jaren te doorstaan, en die troost wenste hij nu ook de lezers toe.⁴⁰ Bevreesd voor afwijzende reacties van zijn superieuren hoefde hij niet te zijn – zoals gezegd verdiepte in deze periode ook de directeur van politie, Samuel Wiselius, zich als lid van Bilderdijs godsdiensgezelschap in het Profetisch Woord.⁴¹ Vertalingen van ander werk van Jung-Stilling stonden inmiddels op stapel, waaronder het beroemde *Das Heimweh* (1794-1796), dat tussen 1820 en 1830 eindelijk in een Nederlandse vertaling zou verschijnen, eveneens verzorgd door Christiaan Sepp.⁴²

In *De overwinning van den Christelijken godsdienst* werd nog eens omstandig Jung-Stillings profetische hermeneutiek over het voetlicht gebracht: de aan Bengel ontleende biblicistische verklaringwijze, die inhield dat de profetieën door de geschiedenis heen verschillende vervullingsmomenten kenden, eerst figuurlijk tot uiteindelijk zeer letterlijk, zodat de meest concrete aanwijzingen ontleend konden worden aan de Openbaring van Johannes. Gezien enkele onduidelijkheden op tijdrekenkundig gebied was het onmogelijk het exacte jaartal van de Wederkomst te achterhalen (ergens tussen 1816 en 1856 veronderstelde Jung-Stilling) maar het jaar 1836 leek hem toch het meest waarschijnlijk. Vóór het zover was moest eerst nog de Antichrist verschijnen, die de christenen zwaar zou verdrukken, tot de wederkomst van Christus daar een einde aan zou maken. Dan brak het Duizendjarige Rijk aan, met in Jeruzalem een theocratische raad, persoonlijk door Christus aangesteld, die zou beslissen over de geschillen tussen de naties. Een leidende rol zou daarbij vervuld worden door de ware gelovigen – christenen en bekeerde Joden – waarna een ongekende bloeitijd zou aanbreken, gekenmerkt door vrede en voorspoed.⁴³

Interessant is de receptie van dit geschrift door de gezaghebbende opiniebladen, waarin zich duidelijk het meer gematigde klimaat van de Restauratie aftekent. Door het wegvallen van de linkerflank in het verlichtingsdebat – het kantianisme had zoals gezegd aan wervingskracht ingeboet – en door de heroriëntatie op bijbel en godsvrucht, mogelijk ook door de ingrijpende oorlogservaringen die nog nauwelijks waren bezonken, was de houding

³⁸ Franke, *Gedeelde wereld?*, 228.

³⁹ J.H. Jung-Stilling, *Erster Nachtrag zur Siegsgeschichte*, Neurenberg 1805.

⁴⁰ Idem, *De overwinning van den Christelijken godsdienst, betoogd door eene, ten algemeenen nutte ingerigte duidelijke verklaring van den Openbaring van Joannes* (Amsterdam 1816) I-X (citaat: IV); fragmenten uit de briefwisseling tussen Jung-Stilling en C. Sepp Jzn (1810-1817) in: *Hendrik Stillings ouderdom; eene ware geschiedenis*, uit het Hoogduitsch (Amsterdam 1817) III-XI; *NNBW V* (Leiden 1921) s.v. ‘C. Sepp Jzn’.

⁴¹ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 661.

⁴² C. Sepp verzorgde onder meer de vertaling van: J.H. Jung Stilling, *Brieven over het Katholicismus en Protestantismus*, Amsterdam 1816-1817; Idem, *Hendrik Stillings ouderdom; eene ware geschiedenis*, Amsterdam 1817; *Waarheid in liefde of brieven over Katholicismus en Protestantismus*, Amsterdam 1818; Idem, *Het heimwee* I-III, Amsterdam 1820, 1822, 1830; Idem, *De christelijke Menschenvriend, in verhalen van burgers en boeren* I-II, Amsterdam 1821-1823; Idem, *Levensherinneringen*, Amsterdam 1825; Idem, *De graauwe man. Een volksboek* I, Amsterdam 1834.

⁴³ Idem, *Overwinning van den Christelijken godsdienst*, 31-40, 48-50, 77-78, 106-109, 122-134, 141-153.

ten aanzien van eindtijdgeschriften minder afwijzend dan in de Bataafse-Franse tijd. Daarbij zal zeker een rol gespeeld hebben dat zich onder de recensenten relatief veel predikanten bevonden, voor wie het christelijke heilsperspectief niet ter discussie stond, en die in het verlengde daarvan niet immuun waren voor alarmistische interpretaties daarvan.

Illustratief is de reactie van de doorgaans vrijzinnige *Vaderlandsche Letteroefeningen* op het boek van Jung-Stilling. De recensent stond in principe niet onwelwillend tegenover de eschatologische tijdsbeleving, getuige de opmerking: "ook JUNG's geschrift gaf ons aanleiding tot het wel degelijk eenigermate hechten op den grooten worstelstrijd tusschen het licht en de duisternis tot den afloop der eeuwen". Wel achtte hij de uitgave enigszins gedateerd, omdat Jung-Stillings prognose voor de toekomst sinds 1805 niet ongewijzigd was gebleven. Hij had namelijk in zijn tijdschrift *Der graue Mann* (1811) beweerd dat de Wederkomst zou plaatsvinden in 1816, bij de overgang van het zesde naar het zevende millennium. Dat zich in de zomer van 1816 inderdaad een ondergangspaniek had voorgedaan (volgens een Italiaanse astronoom zou de wereld vergaan op 18 juli 1816) was mede te wijten aan de voorspelling van Jung-Stilling, vermoedde de recensent. Zelf had het boek hem niet bijster kunnen bekoren, maar "die in het ontcijferen der *Apocalypsis* eene aangename verpoozing van nuttigen arbeid vindt, moge beproeven, of JUNG hem overtuigen kan. Deze verklaring van het moeilijk boek is zeker nog de laatste niet".⁴⁴ Minder welwillend was de ontvangst van *De ontdekte en thans zeer nabij zijnde verschijning van den persoonlijken Antichrist*, een boekje van de hand van August Friedemann Rühle von Lilienstern (1744-1828), dat in 1820 in het Nederlands verscheen. De "Rustend Justitie-raad te Dillenburg" – net als Jung-Stilling een navolger van Bengel – beweerde daarin dat Napoleon de Antichrist was en in 1823 zijn rentree op het wereldtoneel zou maken, om vervolgens in 1836 in de Slag bij Armageddon ten onder te gaan. Een produkt van "gekrenkte hersenen", oordeelde de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.⁴⁵

Vond Jung-Stilling dus een pleitbezorger en vertaler in de Amsterdamse politiecommissaris Christiaan Sepp, ook het eschatologische werk van J.L. Ewald mocht zich in hernieuwde belangstelling verheugen. Van diens uit 1794 stammende studie *De laatste tooneelen voor de wederkomst van Jezus, volgens de Openbaring van Johannes* verscheen in 1817 bij de Groningse uitgever Wolter van Boekeren een Nederlandse versie, en het was de ooit zo militante millennialist Willem Goede die de vertaling op zich had genomen. Van zijn geloof in Frankrijk als heilbrengende natie was de bejaarde remonstrantse predikant inmiddels genezen. Zo beweerde hij in 1815 dat Europa het leed van de afgelopen jaren over zichzelf had afgeroepen door zich in te laten met het atheïstische Frankrijk.⁴⁶ Gebleven was echter zijn oecumenische heilsverwachting en universalistisch geloof aan de zaligwording van allen. Vanwege die heterodoxe opvattingen was hij in 1821 niet welkom als lid van de Nutsafdeling te Kampen, waar hij na zijn pensionering te Rotterdam weer was teruggekeerd. Tien jaar later zou Willem Goede zich als propagandist aanbieden bij de vredesbeweging die in Engeland door millennialistisch bevlogen *Evangelicals* was opgericht. Enthousiast was hij ook over *De*

⁴⁴ VL 1816 I, 457-465 (citaten: 458, 465); zie voor de ondergangsverwachting rond 18 juli 1816: H.W. Tydeman aan W. Bilderdijk, 27 juni 1816: Tydeman, *Briefwisseling Bilderdijk/Tydeman* II, 168; Teenstra, *Nederlandse volksverhalen* III, 20-21; Boemelius, 'Een brief over het vergaan van de wereld', *De Gids; nieuwe vaderlandsche letteroefeningen* (*De Gids*) 4 (1840) Mengelingen, 309.

⁴⁵ A.F. Rühle von Lilienstern, *De ontdekte en thans zeer nabij zijnde verschijning van den persoonlijken Antichrist, in het gemeen ook van den waren zin en de naderende vervulling der Openbaring van Johannes en van de verkondigingen der oude Profeten aangaande den laatsten tijd der wereld*, uit het Hoogduitsch (Amsterdam 1820) IV, 13-22, 26-28; J.C.F. Burk, *Dr. Johann Albrecht Bengel's Leben und Wirken, meist nach handschriftlichen Materialien bearbeitet* (Stuttgart 1832²) 335; VL 1821 I, 498.

⁴⁶ W. Goede, *De Onzigtbare, of de goddelijke Voorzienigheid werkzaam in de lotgevallen der menschen: een historisch, zedekundig en godsdienstig leesboek* III (Amsterdam 1815) 224-227.

laatste tooneelen van Ewald – hij vond het de beste verklaringwijze die hij ooit had gelezen.⁴⁷

In de voorrede presenteerde Ewald de Openbaring van Johannes als een leidraad voor hen die de laatste dagen zouden meemaken – uitgaande van de typologische bijbelverklaring konden actuele ontwikkelingen namelijk opgevat worden als voorafschaduwingen van de toekomst. Zo wees de bestaande geloofsafval vooruit naar het toekomstige Rijk van de Antichrist en de daarbij behorende verdrukking van christenen en bekeerde Joden. Dat nam niet weg dat men waakzaam moest zijn, want de gebeurtenissen uit de recente geschiedenis hadden laten zien dat grote veranderingen zich in korte tijd konden voltrekken.⁴⁸ In *De laatste tooneelen* zelf werd vervolgens het typische doemscenario van de Opwekkingstheologen ontvouwd. In de korte tijdspanne van drie en een half jaar zouden de zeven fiolen, en de rampen die daarmee gepaard gingen, over de wereld worden uitgestort. Christus zou zichtbaar wederkomen en de martelaren uit de dood opwekken, die Zijn rijk vervolgens als plaatsvervangers zouden besturen – een samenleving gekenmerkt door rechtvaardigheid en vrede.⁴⁹ Door die betrekkelijk sobere schets, en wellicht omdat Ewald zich over het tijdstip van de omwenteling wijselijk niet had uitgelaten, werd het werk relatief gunstig ontvangen. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* verklaarde zelfs: “Wij durven deze uitlegging van het moeilijk boek gerust ieder huisgezin aan prijzen”, al was de recensent het niet met iedere interpretatie van Ewald eens. Gematigd positief was ook het geleerdentijdschrift *Bijdragen tot de Beoefening en Geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen*, met name vanwege Ewalds pleidooi voor verdraagzaamheid.⁵⁰

Vergeleken met deze uit het Duits vertaalde geschriften werd vanuit Engeland relatief weinig eschatologisch werk in Nederland uitgebracht. Wel publiceerden de Groningse uitgevers Wybe en Gerbrand Wouters tussen 1825 en 1827 de driedelige *Redevoeringen over het Duizendjarig Rijk*, een vertaling van *Discourses on the Millennium* (1818) door David Bogue, een van de oprichters van de *London Missionary Society*. De anonieme vertaler had er een uitvoerige in- en uitleiding aan toegevoegd, waaruit bleek dat hij goed op de hoogte was van de stand van de profetische hermeneutiek. Omzichtig probeerde hij bestaande vooroordelen tegen het chiliisme te ontcrachten, door te wijzen op de overeenkomst met de in Nederland courante Heerlijke Kerkstaat-gedachte. Zolang men zich onthield van tijdrekenkundige prognoses en al te zinnelijke verwachtingen was er volgens hem niets onoorbaars in deze prognoses te vinden. Vervolgens schetste de vertaler in een weids exposé de voorspellingen van achtenswaardige chiliasten als Jungius, Bengel, Jung-Stilling en Ewald. Vooral de laatste werd met lof genoemd omdat hij zich had onthouden van chronologische speculaties.⁵¹ Dat de vertaler ook zelf niet immuun was voor de alarmistische tijdsbeleving blijkt uit zijn inleiding bij het derde deel (1827):

“En waarlijk, zien wij op sommige verschijnselen van onzen leeftijd, deze geven meer en meer aanleiding, om te denken, dat er eerlang verbazende gebeurtenissen kunnen plaats hebben. De oude strijd tusschen licht en duisternis wordt met nieuwe inspanning

⁴⁷ Hörchner, *Nooit wordt hij van weldoen moe*, 42-43; Van der Linden, *International peace movement*, 127-128; J.L. Ewald, *De laatste tooneelen voor de wederkomst van Jezus, volgens de Openbaring van Johannes: een boek voor denkende maar ongeleerde Bijbelchristenen*, u it het Hoogduitsch vertaald door W. Goede (Groningen 1817) XII.

⁴⁸ Ewald, *Laatste tooneelen*, IV-XXII, XXXIII-XXXVI, LII-LV.

⁴⁹ *Ibidem*, 159-215, 271-293.

⁵⁰ VL 1818 I, 413-419 (citaat: 413); RodR 11 (1818) I, 298-302; *Bijdragen tot de Beoefening en Geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen* (BBGGW) 6 (1818) 605-613.

⁵¹ D. Bogue, *Redevoeringen over het Duizendjarig Rijk* I, uit het Engelsch vertaald (Groningen 1825) XXXI-LVII.

van krachten gestreden. Overall is gisting, spanning, werking en tegenwerking. Een zamenloop van velerlei omstandigheden schijnt aan te duiden, dat na zooveel woelen en worstelen weldra eene hoogst merkwaardige uitkomst mag verwacht worden. Die dus voorbereidselen tot eene grootere loutering des menschedoms meent te zien in de geschiedenis onze dagen, zal wellicht niet verre van de waarheid verwijderd zijn”.⁵²

Tot zover de vertaler. Wat nu was het toekomstperspectief dat David Bogue in zijn *Redevoeringen over het Duizendjarig Rijk* had geschetst? Niet het chiliastisch perspectief dat men op grond van de titel zou verwachten, maar het standaardmillennialisme van de eerste generatie *Evangelicals*: een toekomstige bloeitijd voor kerk en samenleving, die door de gelovigen zelf gerealiseerd zou worden via menslievende en godvruchtige projecten als zending, bijbelverspreiding, tractaatgenootschappen, vredesverenigingen en zondagsscholen. Het Godsrijk zou het resultaat zijn van een trapsgewijs vervolmakingsproces en niet van een plotseling ingrijpen door de metafysische instantie – in een opstanding uit de dood van gestorven martelaren bij aanvang van de heilsorde zag Bogue niets. Wel veronderstelde hij dat calamiteiten als oorlogen en natuurrampen, gecombineerd met een uitstorting van de Heilige Geest, gelovigen versneld tot inkeer konden brengen, wat een einde zou maken aan de heerschappij van de Antichrist (de Paus). Algemeen werd ervan uitgegaan dat deze verdrukking rond 1866 voorbij zou zijn (1260 jaar na de machtsgreep van de Paus), maar Bogue zelf dacht meer in de richting van het jaar 2000, aangezien pas na de zogenaamde Schenking van Pepijn (754 n.C.) sprake was geweest van een Kerkelijke Staat. Op een exact tijdstip voor de omwenteling wilde hij zich niet vastleggen, maar het zou in één land beginnen (Engeland leek Bogue een waarschijnlijke kandidaat) en zich dan over de rest van de wereld verspreiden. Evenmin nam hij aan dat de heilsorde exact duizend jaar zou duren. Wel zou het een waar paradijs zijn: een wereld gekenmerkt door vrede, welvaart en eensgezindheid, waarin mensen een hoge ouderdom zouden bereiken.⁵³

Ook dit werk werd door de gematigd-verlichte pers relatief welwillend ontvangen. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* noemde het een onderwerp “bij hetwelk menigeen de schouders zal ophalen”, maar kon er toch niet omheen dat de belangstelling voor het Profetisch Woord sinds de val van Napoleon en de oprichting van het Heilig Verbond groeiende was. *De Recensent ook der Recensenten* was van mening dat de Schrift onloochenbaar voorspellingen bevatte over een toekomstige Heerlijke Kerkstaat, en dat het boek van Bogue daarom niet genegeerd mocht worden. Wel had Bogue de onheilen in de toekomst iets te plastisch uitgebeeld, waar de recensent, conform de gangbare hermeneutiek, de voorkeur had voor een meer ‘geestelijke’ verklaring. *De Godgeleerde Bijdragen* tenslotte verkondigde het standpunt van de gematigd-verlichte theologische elite met haar voorkeur voor christelijk vooruitgangdenken. Ook deze recensent had zich gestoord aan de wel heel letterlijke interpretatie van Bogue en de overdreven verwachtingen ten aanzien van dat toekomstige Godsrijk die daarvan het gevolg waren. Dat ook de Paus weer als de traditionele Antichrist was opgevoerd, werd als weinig verdraagzaam en opbouwend gezien.⁵⁴

Tot zover de eschatologische publicaties die in de periode 1815-1830, vanuit het buitenland, in vertaling tot het Nederlandse publiek kwamen. De trend die daarbij gesignaleerd werd, de groeiende dominantie van de Duitse Opwekkingspublicisten met hun nadruk op de letterlijke verklaringwijze, wordt weerspiegeld in de eindtijdpublicistiek van

⁵² ‘Narede des vertalers’, in: Bogue, *Redevoeringen* III (Groningen 1827) XXI-XXII.

⁵³ *Ibidem* I, 6-27, 76-83, 116-127, 151-167; *Ibidem* II, 5, 30-33, 44-48, 64-66, 134-158, 187, 277; *Ibidem* III, 222-241.

⁵⁴ VL 1827 I, 477-481; *RodR* 19 (1826) I, 277-284; *Godgeleerde Bijdragen* (GB) I (1827) 49-82.

eigen bodem. Het eerste ‘serieuze’ werk op dit gebied was *De hope Israëls uit Daniëls nachtgezigten afgeleid, of het voorname doel van Daniëls nachtgezigten, met betrekking tot Israëls verwachting* (Utrecht 1814). Dat het om een postume uitgave ging, werd in 1836 onthuld door J.J. le Roy, die het manuscript rond 1813 ter inzage had gekregen en daardoor op de hoogte was van de identiteit van de auteur. Het bleek te gaan om Floris Petrus van Ewijck van de Bildt, een voormalig burgemeester van Utrecht en lid van de evangelische kring rond Tydeman en Bonnet, die in december 1813 op zesenzeventigjarige leeftijd was overleden. Le Roy had het manuscript ter inzage gekregen, omdat Van Ewijck veel waardering had voor de letterlijke verklaringwijze die Le Roy in zijn *Beschouwing der voorzeggingen van Daniël* (1809) had gepropageerd. Pas na aandringen van enkele vrienden, onthulde de auteur in het voorwoord, had hij de ongebruikelijke stap durven zetten om met zijn bevindingen naar buiten te treden.⁵⁵

Centraal in zijn boekje stonden – net als bij Le Roy – de twee voorspellende dromen in het bijbelboek Daniël: de droom over een uit vier elementen opgebouwd beeld (Daniël 2) en de droom over de vier dieren (Daniël 7). In navolging van Le Roy ging Van Ewijck ervan uit dat dit verwees naar een reeks van acht opeenvolgende rijken, waarvan het achtste en laatste rijk aanstaande was. Van Ewijck was het daarmee in grote lijnen eens, maar plaatste wel een kanttekening. Hij meende namelijk dat niet de christenen maar de Joden in deze voorspelling centraal stonden. Tot hen had Daniël zich immers gericht en dus was het hun toekomstig lot dat werd geschilderd: hun bekering tot het christendom en de terugkeer naar Palestina. In het verlengde daarvan moesten de vier dieren verwijzen naar Oosterse rijken die in de Joodse geschiedenis de rol van onderdrukkers hadden gespeeld: eerst de Romeinen, vervolgens de Saracenen, en daarna de Turken, die nog steeds aan de macht waren. Hoe het Laatste Rijk eruit zou zien was nog onbekend, maar hier kwam de Openbaring van Johannes de auteur te hulp, want er waren sterke aanwijzingen dat het Vierde Dier daar de gedaante had gekregen van het Zevenkoppige Beest, dat wil zeggen een Rijk dat uit zeven opvolgende vorsten zou bestaan, waarvan de achtste tenslotte de ultieme verdrukker zou zijn. De auteur vermoedde dat deze duivelse vorst de strijd zou aanbinden met de christenen, de inmiddels teruggekeerde Joden in Jeruzalem zou belegeren en dan bij de wederkomst van Christus vernietigd zou worden. Dan zou de Christenkerk triomferen – een onzichtbare gemeente, bestaande uit de ware gelovigen onder christenen en Joden.⁵⁶

Een alarmist was Van Ewijck dus niet, gezien het feit dat hij het Laatste Rijk nog toekomstig achtte, al sloot hij niet uit dat het al bestond, omdat opeenvolgende rijken elkaar soms overlaptten. Wat vooral opvalt is zijn preoccupatie met het Joodse volk, een illustratie van de centrale rol die de Joden inmiddels in het evangelische eindtijddenken waren gaan spelen – het gevolg van de letterlijke verklaringwijze die rond 1800 in zwang was geraakt. Die preoccupatie resulteerde in de oprichting van zendingsgenootschappen om de kerstening van Joden te bevorderen. Zo kwam het in 1809 tot de oprichting van *The London Society for promoting Christianity among the Jews*, aanvankelijk ressorterend onder de *London Missionary Society*, en na 1812 onder de anglicaanse kerk. Veel werd er vooralsnog niet bereikt, maar in 1814 investeerde de jurist Lewis Way (1772-1840) een aanzienlijke erfenis in de organisatie, zodat ook op het vasteland van Europa zendingsposten konden worden opgericht. Way begon aan een rondreis door Europa, deed in 1817 en 1818 ook Nederland

⁵⁵ J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 11 maart 1836: UBA, RA, Verz. Koenen (A); Buijnsters, *Van Alphen*, 50-51; P.H. Damsté, *Oostbroek en De Bildt c.s.; de geschiedenis van een ambachtsheerlijkheid* (Zutphen 1978) 51-54, 117-118; [F.P. van Ewijck van de Bildt] *De hope Israëls uit Daniëls nachtgezigten afgeleid, of het voorname doel van Daniëls nachtgezigten, met betrekking tot Israëls verwachting, ter nadere overweging voorgesteld*, door eenen vriend der Joden (Utrecht 1814) V-VI.

⁵⁶ [Van Ewijck], *Hope Israëls*, 1-29, 37-57.

aan, met als resultaat dat in 1820 te Amsterdam een zendingspost werd geopend onder leiding van Algernon Sidney Thelwall (1795-1863), die tevens werd aangesteld als predikant bij de kleine Engels-Episcopale gemeente aldaar. In 1820 werd in Zwitserland het *Baseler Gesellschaft zur Verbreitung des Christentums unter den Juden* opgericht. Andere landen volgden toen snel. In Nederland, waar geen zelfstandig genootschap was opgericht, vielen deze activiteiten onder de supervisie van het Nederlandsch Zendeling Genootschap, dat daartoe al in 1807 een commissie voor de Jodenzending had ingesteld. Veel meer dan rapporteren over de toestand der Joden in Nederland en Europa deed deze commissie overigens niet. De enige zendeling die in dienst was genomen, gaf in 1816 enkele catechisatielessen aan Amsterdamse Joden, maar boekte weinig vooruitgang.⁵⁷

Niettemin groeide in evangelische kring de belangstelling voor het onderwerp. In 1818 werd een waar publiciteitsoffensief ingezet door Willem Emmerij de Perponcher Sedlnitzky (1741-1819), bestuurder en populair auteur van stichtelijk werk. Ook hij stamde uit de Utrechtse elite, was evangelisch gezind, maar van verlichter signatuur dan de kring rond Bonnet en Tydeman. Eind achttiende eeuw had hij zich als vertaler gezet aan de bijbelverklaring van Michaelis, de Duitse gematigd-verlichte neoloog die op basis van de profetieën overtuigd was van een toekomstig herstel van de Joodse staat (Van Hamelsveld had het project uiteindelijk voltooid). Ook Perponcher legde een bijzondere belangstelling voor de bijbelse profetieën aan de dag, zij het dat hij daar een voor Nederlandse begrippen bijzonder vrijzinnige draai aan gaf door het propageren van het universalisme. Anders dan Willem Goede combineerde hij die opvatting echter met een conservatieve levenshouding en een traditioneel bijbels wereldbeeld, want nog in 1814 trok hij ten strijde tegen een publicatie waarin de bijbelse tijdschaal ter discussie was gesteld.⁵⁸

De vermoedelijk aan Michaelis ontleende verwachting van het herstel van de Joodse staat in Palestina had Perponcher expliciet verkondigd in zijn *Bybel-oefeningen* (1803). In 1810 bleek hij bovendien niet immuun voor de alarmistische tijdgeest, want in *Spreuken, opgaven, overweegingen, beperkingen, gronden*, liet hij zich ontvallen: “Wij schijnen thans, tot een van die, in de Geschiedenis, zig zoo sterk uitteekenende tijdstippen, gekomen, bij dewelken de Voorzienigheid, in haar Waereldbestier, door groote en algemeene omwendingen, een nieuw tijdvak begint. Een tijdvak, dat het lot en den gang van veele volgende Geslachten, ja misschien Eeuwen, moet beslissen”. Hij wees daarbij op het grote belang van het Profetisch Woord in de bijbel, het in zijn ogen belangrijkste onderdeel van de Schrift. De talloze uitgekomen profetieën bevestigden immers het openbaringskarakter ervan, en zo moest ook het feit dat de Joden nog steeds als afzonderlijk volk bestonden, worden opgevat als een aanwijzing dat ze in de heilsplan nog een belangrijke rol te vervullen hadden.⁵⁹ In 1818, kennelijk opgewekt door de propagandatour van Lewis Way, zou hij een meer actieve rol in dat kersteningproces gaan spelen, door de uitgave van een drietal

⁵⁷ *Ibidem*, 41; Scult, *Millennial expectations*, 90-110; W. de Greef, *Carl A.F. Schwartz (1819-1870)* (Leiden 1990) 10-12; J. Loosjes, *History of Christ Church (English Episcopal Church) Amsterdam 1698-1932* (Amsterdam 1932) 30; Staehelin, *Christentumgesellschaft*, 11-14; H. Wielenga, *Evangelieverkondiging onder de Joden in Nederland in de 19de eeuw* (Amsterdam [1979]) 6.

⁵⁸ F. Bulhof, *Ma patrie est au ciel: leven en werk van Willem Emmerij de Perponcher Sedlnitzky (1741-1819)* (Hilversum 1993) 11-12, 76-79, 169; W.W. Mijnhardt, ‘De Nederlandse Verlichting nagerekend: de verkoopcijfers van het oeuvre van W.E. de Perponcher’, in: E. Jonker en M. van Rossem eds., *Geschiedenis & cultuur: achttien opstellen* (Den Haag 1992) 173-174; S. Cramer, ‘Het Nederlandsch Protestantisme bij de aanvang der 19de eeuw’, *Teyler’s Theologisch Tijdschrift* 4 (1906) 368; W.E. de Perponcher Sedlnitzky, *Twee brieven (...) aan Mr. R. Feith, bij gelegenheid der Verzameling van eenige losse stukjes van E.J. Greve, door zijn ed. uitgegeven* (Utrecht 1814) 1-2, 48-49.

⁵⁹ W.E. de Perponcher Sedlnitzky, *Bybeloefeningen, bedenkingen, gissingen, wenken; byzonder over Gods groot ontwerp en laatste doeleinde, in Zynen, met het menschedom, gehoudenen weg I* (Utrecht 1803) 182-183, 214-215; Idem, *Spreuken, opgaven, overwegingen, beperkingen, gronden II* (Utrecht 1810) 71-73, 133.

geschriftjes: *Oproeping aan Israël, Aanmoedigings-roep tot Israël, en Drangroep aan Israël*. Daarin noemde hij het christelijke zendingsoffensief ten aanzien van Joden en heidenen een belangrijk signaal dat grote veranderingen ophanden waren. Hij vroeg de Joden daarvoor open te staan en hun verzet op te geven, want de Heer riep hen. Dat waren meteen ook de laatste publicaties van Perponcher, want het jaar daarop, in 1819, zou hij overlijden.⁶⁰

In hun heilshistorische visie op het Joodse volk weken Van Ewijck en Perponcher af van wat op dat moment onder gematigd-verlichte Nederlandse theologen gangbaar was. Exemplarisch daarvoor is de ‘Verhandeling over de vraag of er eene terugkeering der Joden naar Palestina, benevens derzelver staatkundige herstelling in dat land, al of niet te wachten zij?’, die dominee Everard Kreenen in 1823 in een theologisch vakblad publiceerde. Het was een antwoord op de prijsvraag die het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen aan de kwestie had gewijd, opnieuw een teken van de groeiende belangstelling voor het onderwerp. Kreenen memoreerde hoe het geloof aan een toekomstig herstel van de Joodse staat was uitgedragen door theologen als J.D. Michaelis, Ysbrand van Hamelsveld, Gijsbert Bonnet en Jacob van Nuys Klinkenberg, maar wees ook op gezaghebbende bestrijders als Luther, Calvijn, Hugo de Groot, Herman Venema en J.G. Eichhorn. Kreenen was net als de laatsten van mening dat de betreffende voorspellingen al in vervulling waren gegaan met de Joodse terugkeer uit Babylonische ballingschap. Hij achtte een toekomstige uitverkoren positie van het Joodse volk bovendien onverenigbaar met het christelijke vooruitgangdenken, dat uitging van een op universele en verdraagzame grondslag gebaseerde samenleving.⁶¹

Die mening werd gedeeld door de gezaghebbende opiniebladen, zoals blijkt uit de recensies die aan het werk van Van Ewijck en Perponcher werden gewijd. Toch was de toon over het algemeen welwillend – het ging hier immers om de pennevruchten van goedbedoelende, geletterde en dus ‘respectabele’ burgers. Illustratief voor de omzichtigheid waarmee die tegemoet werden getreden is het volgende citaat uit het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*: “Wij wenschen, even vurig als hij [Perponcher], *dat eens de volheid der Heidenen zal ingaan, en gansch Israël zalig worde*; maar aan eene spoedige vervulling van het laatste gedeelte dezer belofte kunnen wij niet nalaten, nog zeer sterk te twifelen”.⁶²

6.2.2 De openbaring van dominee Deussen

Stonden Van Ewijck en Perponcher model voor de evangelisch-gezinde, ontwikkelde burger die zich tijdens de Bataafse-Franse periode uit liefhebberij op het pad van de eindtijdpublicistiek had begeven, na 1815 diende zich een nieuw type publicist aan – de eindtijdalarmist *pur sang*, autodidacten veelal, die opvielen door hun opgewonden schrijfstijl en oudtestamentisch aandoend roepingsbesef. Het kwam hen op vernietigende recensies te staan.

Dat gold aanvankelijk niet voor J.W.H. Deussen (1783-1862), een eindtijdpublicist die tussen 1816 en 1821 een zestal werkjes het licht deed zien met een zeer alarmistische strekking. Hem behandelde de pers nog met enige coulance, want het betrof hier een jonge predikant, die gezien zijn medewerking aan het vrijzinnige *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*

⁶⁰ VL 1819 I, 238-241; W.E. de Perponcher Sednitzky, *Oproeping aan Israël* (Utrecht 1818) 22-23; Idem, *Aanmoedigings-roep tot Israël* (Utrecht-1818) 9-10; Idem, *Drangroep aan Israël* (Utrecht 1818) 11-12; Engelfriet, *Bilddijk en het jodendom*, 83.

⁶¹ E. Kreenen, ‘Verhandeling over de vraag of er eene terugkeering der Joden naar Palestina, benevens derzelver staatkundige herstelling in dat land, al of niet te wachten zij?’, *BBGGW* 11 (1823) 337-367, 439-440; Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 176-178.

⁶² VL 1815 I, 9-10; *BGW* 1815 I, 531-538; VL 1819 I, 238-241; *LM* 1819 I, 251; *AmLM* 3 (1819) I, 54-57.

bepaald niet van wereldvreemd obscurantisme beticht kon worden.⁶³ Maar al was hij dan geen autodidact, een opgewonden schrijfstijl had Deussen zeker, en een doorsnee predikant was hij evenmin. Als zoon van een jonggestorven dominee was hij erin geslaagd met een beurs en steun van vrienden in Utrecht theologie te studeren, een beroep dat hij zeer serieus nam, getuige een in 1806 geschreven bedelbrief aan Johan Meerman, de toenmalige minister van onderwijs. Deussen had extra geld nodig om het volledige leertraject te kunnen afronden, een brandende wens van hem, want een “pseudopredikant” wilde hij niet worden. Maar al in zijn eerste gemeente, Egmond-Binnen, raakte hij vanwege zijn excessieve alcoholgebruik in opspraak. In 1817 uitgeweken naar de kleine protestantse gemeente Sint-Maria-Horebeke in de katholieke Zuidelijke Nederlanden had hij zich ook daar binnen de kortste keren wegens dronkenschap onmogelijk gemaakt. Minstens zo zorgwekkend echter vonden zijn superieuren het feit dat hij in de plaatselijke herberg met een dorpsgenoot op de vuist was gegaan vanwege een verschil van mening over de uitleg van de Apocalyps. Op dat terrein beschouwde Deussen zich namelijk een autoriteit, sinds hij in 1817 tijdens een zwaar onweer bazuingeschal had horen klinken, dat hij had opgevat als een aansporing om het profetisch onderzoek serieus ter hand te nemen.⁶⁴

Dat het Profetisch Woord al langer zijn aandacht had, valt af te leiden uit de preek die hij in augustus 1816 had gehouden voor zijn gemeente Egmond-Binnen, getiteld *De Afval, welke onder de Christenen moet plaats hebben, alvorens de oordeelsdag komt*. Van alarmisme was hierin nog geen sprake, al liet hij zich kritisch uit over het katholicisme, dat in zijn ogen model stond voor de geest van afval die het christendom bedreigde. Dat lijkt nogal traditioneel en onverdraagzaam, maar was vooral provocerend, want Deussen opereerde in een regio waar zich een omvangrijke katholieke minderheid bevond. Dat had geregeld tot botsingen met de protestanten geleid – nog in 1815 was er onrust ontstaan toen onder Noord-Hollandse katholieken de eeuwenoude profetie van Johannes van Leliëndaal over een katholieke overwinning op de protestanten weer de kop had opgestoken. Daarbij had de overheid ingegrepen en was door verscherpt toezicht te houden een escalatie voorkomen. De preek over *De Afval* verscheen in druk bij de Amsterdamse uitgever Adrianus Vink, en werd volgens hem “met ongemeen succes gedebiteerd”.⁶⁵ Ook publiceerde Vink in 1817 Deussens verhandeling *Over de vereeniging der Protestanten*, waarin hij een lans brak voor afschaffing van dogma’s die de protestanten verdeeld hielden, en een oproep deed tot samenwerking op bijbelse grondslag. Een roulatiesysteem waarbij men in elkaars kerken voorging, zou het integratieproces kunnen bespoedigen. Van deze samenwerking dienden de katholieken echter te worden uitgesloten.⁶⁶

⁶³ *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* (1817-1821) v.a. *Algemeen Letterlievend Maandschrift* (1822-1850); Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 106-107.

⁶⁴ *BWPGN* (Den Haag 1919-1949) II, s.v. ‘J.H.W. Deussen’; ook bekend als J.H.G. Deussen (Jean Henri Guillaume); gekozen is voor J.W.H. Deussen, omdat hij onder die naam publiceerde; Deussen aan J. Meerman, Utrecht oktober 1807: MMW, Collectie Meerman 229/244; Stukken betreffende een kerkelijk onderzoek naar de misdragingen van Ds. J.W.H. Deussen te Egmond Binnen: Noord-Hollands Archief (NHA), Arrondissementsbesturen Amsterdam, Haarlem Hoorn en Alkmaar 1811-1815, inv.nr. 829.

⁶⁵ J.W.H. Deussen, *De Afval, welke onder de Christenen moet plaats hebben, alvorens de oordeelsdag komt. Voorgesteld in eene leerrede over 2 Thess. II:3* (Amsterdam 1816) III-IV, 12-29; Stukken betreffende de handhaving van de openbare orde 1815-1839: NHA, Provinciaal Bestuur Noord-Holland 1814-1850 (PBNH), inv.nr. 2848, f. 1-5; A. Doedens, ‘Collectief verzet in Nederland 1813-1848: een terreinverkenning’, in: Idem ed., *Autoriteit en strijd: elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 267-268; Philus van Unité [J.W.H. Deussen], *Over de vereeniging der Protestanten* (Amsterdam 1817) bekendmaking uitgever (achterin); auteurschap Deussen *Vereeniging*: J.W.H. Deussen, *De eerste oordeelsdag, als aanstaande voorgesteld, in eene leerrede over 1 Tess. V:2, 3a* (Amsterdam 1819) aankondiging van de uitgever (voorin).

⁶⁶ [Deussen], *Vereeniging*, 3-24.

Vink wist Deussen ook te strikken als medewerker aan het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, waarin vanaf 1817 steeds alarmistische bijdragen van zijn hand verschenen. Zo hield hij in juni 1817 een preek over de profetische tekst: “Het eene wee is weggegaan, ziet er komen nog twee weeën na dezen” (Openb. 9:12), waarvan een fragment in het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* werd afgedrukt. In deze preek stond de vijf maanden durende onderdrukking door Apollyon centraal, die volgens Deussen in vervulling was gegaan tijdens de Honderd Dagen tussen Napoleons terugkeer van Elba en zijn nederlaag bij Waterloo. Nu lag “het gulden tijdstip” in het verschiet, waarin “de aarde zoo vol zal zijn van de kennis des Heeren, als de wateren den zeebodem bedekken”. Een tweede bijdrage van zijn hand, getiteld ‘De kenmerken van den Antichrist’, legde opnieuw de oorzaak van de Afval bij het katholicisme, maar benadrukte daarnaast dat de Antichrist geen Paus zou zijn.⁶⁷

In september 1817 verhuisde Deussen naar het katholieke Oost-Vlaanderen, waar hij bij de protestantse enclave was aangesteld als predikant, en als veldprediker bij het naburige garnizoen te Oudenaarde. Naar verluidt was hij benoemd op grond van zijn vrijzinnige reputatie, waarbij zijn antipapisme dan kennelijk over het hoofd was gezien, maar wellicht kon men bij deze moeilijk te vervullen vacatures ook niet al te kieskeurig zijn.⁶⁸ Vanuit Sint-Maria-Horebeke bleef Deussen bijdragen opsturen aan het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* en zo verscheen nog in het najaar van 1817 een artikeltje waarin hij betoogde dat het Getal van het Beest betrekking had op een soort bloedraad – de Raad van Zeshonderdzesenzestig – die door de Antichrist zou worden ingesteld. Een volgend artikel, ‘Over de Zesde Bazuin der Openbaring van Johannes (in eenen Brief aan eene Vriendin)’, verscheen kort daarop, en suggereert door de briefvorm en het feit dat hij verwees naar een eerdere brief (‘Over de Vijfde Bazuin’) dat Deussen het middelpunt vormde van een profetische studiekering, waarmee hij na zijn vertrek in correspondentie was gebleven. Volgens Deussen was de zesde bazuin – het visioen over vier engelen die hun wacht opbreken bij de Eufraat, wat uitmondt in een allesvernietigende veldslag (Openb. 9:13-21) – in vervulling gegaan met de slag bij Waterloo. Het wachten was nu op het blazen van de zevende bazuin.⁶⁹

Dat deze alarmistische stukjes in een respectabel Amsterdams tijdschrift verschenen viel kennelijk niet overal in goede aarde, want ditmaal voelde de redactie zich gedrongen zich van Deussen te distantiëren: “Wij deelen, even als voorheen, deze uitlegging van een gedeelte van het Openbaringsboek enkel *als een proeve* mede: zonder ons met het bijzonder gevoelen des Eerwaardigen Schrijvers te vereenigen; noch dat *als het onze* te willen hebben aangemerkt”.⁷⁰ Om lezers niet af te schrikken werden Deussens eschatologische bijdragen voortaan uit het tijdschrift geweerd, maar zijn overige bijdragen werden wel geplaatst, met enige trots zelfs – vaak als openingsartikel van het nummer. Die bijdragen waren exegetisch, filosofisch of natuurwetenschappelijk van aard, en weerspiegelen daarmee Deussens brede belangstelling en ontwikkeling. Het alarmistische werk werd door Vink in boekvorm uitgegeven en in wervende advertenties aangekondigd.⁷¹

⁶⁷ ‘Fragment eener Leerrede van J.W.H. Deussen, predikant in de Binnen-Egmondten; uitgesproken den 18den Junij 1817, op den algemeenen Dank- en Bededag’, *AmLM* 1 (1817) 169-172 (citaat: 169); J.W.H. Deussen, ‘De kenmerken van den Antichrist’, *Ibidem*, 72-73.

⁶⁸ Idem, *Mijne verantwoording: eene noodzakelijke bijdrage tot mijne uitgegevene voorspellingsstukjes* (Amsterdam 1821) 6; Ds. A. Goedkoop aan administrateur D.J. Janssen, Gent 29 januari 1818: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, Geheim verbaal Administrateur 1818 nr. 87, inv.nr. 1590.

⁶⁹ ‘Iets over het getal 666 in Openb. 13:18 door J.W.H. Deussen, predikant te Maria Hoornbeke’, *AmLM* 1 (1817) 280-281; Idem, ‘Over de Zesde Bazuin der Openbaring van Johannes (in eenen Brief aan eene Vriendin)’, *Ibidem*, 422-428. Over die correspondentiekering ook: Idem, *Mijne verantwoording*, III.

⁷⁰ *AmLM* 1 (1817) 422 (noot).

⁷¹ J.W.H. Deussen, *Verklaringsproeve van het tafereel der zeven bazuinen uit de Openbaring van Johannes, als iets, op onzen tijd betrekkelijk* (Amsterdam 1819) 3; Idem, ‘Vriendschap’, *AmLM* 2 (1818) II, 53-56; Idem, ‘De

Aldus verscheen in 1818 *Het oordeel der groote Babylonische hoer, voorgesteld in eene leerrede over Openb. XVII: 1b*, de preek die Deussen in januari van dat jaar voor de gemeente Sint-Maria-Horebeke had gehouden. Een weinig fijnzinnige titel, want onder die ‘grote hoer’ bleek hij de rooms-katholieke kerk te verstaan, die samen met het Zevenkoppige Beest (Napoleon) ten onder zou gaan. Deussen voorzag namelijk op korte termijn Napoleons terugkeer van Sint Helena naar Europa. De tien horens van het Beest verwezen naar de tien bondgenoten die hem uit zijn gevangenschap zouden verlossen. Die waren nog niet ten tonele verschenen, maar lang kon het niet meer duren. Deussen drukte zijn toehoorders op het hart persoonlijke contacten met katholieken uit de weg te gaan, al mocht men natuurlijk altijd proberen ze te bekeren, bijvoorbeeld door hen op hun naderende ondergang te wijzen. Maar ook de protestanten zouden het niet gemakkelijk krijgen: “Het is waar, met dat tijdstip zijn de donkerste oogenblikken voor het reine Christendom verbonden”. Om dan te besluiten met het weinig hoopgevend: “Zien wij die donkerste dagen aanbreken, dat ons dan geen moed ontzinke!”⁷²

In het voorjaar van 1819 volgde *Verklaringproeve van het tafereel der zeven bazuinen uit de openbaring van Johannes, als iets, op onzen tijd betrekkelijk*. Volgens Deussen was de Openbaring van Johannes geenszins het duistere boek waarvoor het doorgaans werd gehouden. Het thema was duidelijk: de wederkomst van Christus als hoofd van een Messiaans Rijk, een proces dat zich in zeven fasen zou voltrekken. Inmiddels was men in de finale aanbeland. De engel met de zevende bazuin (Openb. 11:15) verwees volgens Deussen namelijk naar de prins-regent van Engeland, die door de slag van Waterloo het oordeel over Frankrijk had voltrokken. Daarna volgde het visioen over de barende vrouw (Openb. 12), hetgeen betekende dat het Rijk van de Messias in aantocht was. De vrouw zou eerst nog belaagd worden door de Rode Draak (mogelijk een mohammedaanse heerser) en het Beest uit de Zee (Napoleon), waarvoor zij zich 1260 dagen, ofwel drie en half jaar in de woestijn moest verstoppen om (volgens Dan. 12:1) bevrijd te worden door Michaël (een Russische grootvorst). Enigszins laconiek klonken Deussens slotwoorden: “Doch genoeg. Breekt éénmaal deze dag van woede aan, – zullen, na de nederplofing des draaks, drie en een half jaar bange maren verspreiden, op het wereldrond en voor het Christendom snerpande weëen veroorzaken, – geen nood, daar staat ook de grenspaal. CHRISTUS zal dan zeker zijn heilrijk voltooijen”.⁷³

Drie maanden later, in juni 1819, publiceerde Deussen *De eerste oordeelsdag, als aanstaande voorgesteld*, een preek die hij enkele maanden eerder had uitgesproken, geheel gewijd aan zijn inmiddels bekende doemscenario. Hij was zich ervan bewust, verklaarde hij in de voorrede, dat hij met zijn alarmerende preek in vredestijd “eene zonderlinge vertooning” maakte. Maar het was zijn plicht te waarschuwen, want wie het zwaard ziet komen en niet waarschuwt, is schuldig aan het bloed van de slachtoffers (Ezechiël 33:4) – de bijbelpassage die hij als motto aan het boekje had meegegeven. De meeste gelovigen gingen ervan uit dat

bestemming van den mensch’, *Ibidem*, 213-216; Idem, ‘Ongesteldheden der ziel’, *Ibidem*, 345-347; *Ibidem* (maart 1818) achterpagina: aankondiging door uitgever A. Vink van: J.W.H. Deussen, *Het oordeel der groote Babylonische hoer*; ‘Iets ter beantwoording der vraag: of men, het uitleggen des Bijbels, naar dezelfde regelen moet te werk gaan, als in de verklaring van andere schriften (fragment eens briefs van J.W.H. Deussen, *AmLM* 3 (1819) II, 349-353; J.W.H. Deussen, ‘Uit natuurdoel ontleend bewijs voor eenen alformeerder’, *Ibidem* 4 (1820) II, 1-9, 33-37; Idem, ‘Kleine bijdragen tot de natuurkennis’, *Ibidem*, 41-44, 82-83; Idem, ‘De verbeeldingskracht’, *Ibidem* 5 (1821) II, 145-152; Idem, ‘De verschilregels der woordbetekenis, uitgesproken in de algemeene klassikale vergadering, Eindhoven 27 juni 1821’, *Ibidem*, 277-281; Idem, ‘De bevruchting’, *Ibidem*, 405-410.

⁷² J.W.H. Deussen, *Het oordeel der groote Babylonische hoer, voorgesteld in eene leerrede over Openb. XVII: 1b* (Amsterdam 1818) V, 7-24 (citaten: 24).

⁷³ Idem, *Verklaringsproeve*, 5-8, 23-34 (citaat: 33-34).

Christus pas zou verschijnen na een duizendjarige bloeitijd, bij het Laatste Oordeel, maar dat was een misvatting. Al op korte termijn zou Hij neerdalen om een eind te maken aan de bloedstollende oorlog die zou uitbreken tussen de legers van grootvorst Michaël, de Draak (het Turkse Rijk) en het Beest (Napoleon). Nu leek zo'n oorlog wellicht ver af, maar niet zonder reden was voorspeld dat men juist alert moest zijn als gezegd werd: 'het is vrede, en geen gevaar'. Ronduit alarmerend was zijn oproep om voor de Antichrist te vluchten, desnoods met achterlating van alle bezittingen. Wie niet in die mogelijkheid verkeerde moest de dood onder ogen zien, in de hoop bij de Wederkomst weer tot leven te worden gewekt.⁷⁴ Hoe dat Godsrijk er uit zou zien, schetste hij in *Profetische aantekeningen, aangaande de toekomst* (1820): "Eeuwigdurende verstandsverlichting, eeuwigdurende hartsveredeling, eeuwigdurende geluksverheffing". Zij die Christus trouw waren gebleven zouden in Palestina Zijn naaste medewerkers worden en "over meer en meer gewigtere zaken worden gesteld". Alles wees erop, hield hij zijn lezers voor, dat de tijd nabij was.⁷⁵

Met zijn laatste geschriften had Deussen duidelijk een grens overschreden: van predikant was hij een godsgezant geworden. Hoe werd daar op gereageerd? Hoe bijvoorbeeld reageerde zijn gemeenteleden op de doemscenario's die ze over zich uitgestort kregen? Zoals gezegd hadden zijn drankmisbruik en alarmistische opvattingen al binnen een half jaar na zijn aankomst in Oost-Vlaanderen tot problemen geleid. Dat blijkt uit een brief van Albert Goedkoop, de hervormde predikant te Gent, die zelf ook als eindijddpublicist actief was geweest en met deze materie dus wel enige affiniteit had. In januari 1818 meldde hij het ministerie van Hervormde Eeredienst dat Deussen niet alleen in beschonken toestand zijn vrouw had mishandeld, maar in de herberg van Sint-Maria Horebeke ook slaags was geraakt met de plaatselijke kleermaker over de juiste verklaring van de Apocalyps. Aldus had Deussen het protestantisme in Vlaanderen in diskrediet gebracht. Boeren riepen hem al na: "Domine! Nog een slokje?" Even dreigde ontslag, maar de kerkenraad van Oudenaarden nam Deussen in bescherming en zo bleven disciplinaire maatregelen uiteindelijk achterwege. Dat hij echter nog geen twee jaar later, in januari 1820, een beroep aannam in de weinig aanzienlijke gemeente Someren (Noord-Brabant) lijkt erop te wijzen dat zijn positie in Oost-Vlaanderen onhoudbaar was geworden.⁷⁶

Hoe reageerde de pers op zijn publicaties? Aanvankelijk niet ongunstig, het ging tenslotte om een predikant, een deskundige op hermeneutisch gebied. Het *Letterkundig Magazijn* bijvoorbeeld noemde hem een "geleerd en bekwaam man", terwijl het *Amsterdamsch Letterkundig Maandschrift* zijn "vindingrijk vernuft" prees, maar wel waarschuwde tegen het al te letterlijk nemen en actualiseren van de profetieën.⁷⁷ De reactie op zijn alarmistische preek *De eerste oordeelsdag, als aanstaande voorgesteld* was ambivalenter. Het *Letterkundig Magazijn* kwam met een merkwaardig genuanceerde reactie, die de indruk wekt dat de recensent zelf ook in de greep was geraakt van een alarmistische tijdsbeleving. Hij bleek namelijk met Deussen van mening "dat wij (hoe zullen wij ons het best uitdrukken?) eenen tijd van crisis voor de Gemeente des Heeren beleven, en onze dagen van grote gebeurtenissen zwanger gaan. Zoodat ook wij niet aarzelen zouden, met den Eerw. DEUSSEN, onze Mede-Christenen luide toe te roepen: *waakt, want de toekomstige des Heeren*

⁷⁴ Idem, *De eerste oordeelsdag*, III (citaat), 5-28.

⁷⁵ Idem, *Profetische aantekeningen, aangaande de toekomst* (Amsterdam 1820) 29-30 (citaat), 59-60.

⁷⁶ Ds. A. Goedkoop aan administrateur J.D. Janssen, 24 en 29 januari 1818, 18 februari 1818: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870; Geheim verbaal Administrateur 1818 nr. 87, inv.nr. 1590; J.C.G.W. Coenen, *Hertog Jan en de Zummerse Mens: een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop* (Someren 2001) 368.

⁷⁷ LM 1818 I, 17-19 (citaat:19); recensie van *De Afval* (1816); AmLM 3 (1819) I, 153-157: recensie van *Het oordeel der groote Babylonische hoer* (1818), *Verklaringsproeve* (1819) en *De eerste oordeelsdag* (1819) (citaat: 157).

genaakt!” Wel betwijfelde de recensent of alles zich “zoo schokkende en zinnelijk in het oog vallende zal toedragen” als Deussen het voorstelde. Bovendien zou hij blijvende reputatieschade kunnen oplopen als zijn korte-termijnvoorspelling niet uitkwam. Voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was Deussen met deze publicatie duidelijk te ver gegaan: een aanstaande Turks-Russische oorlog, de herrijzenis van Napoleon – dat waren geen onderwerpen die een dominee in een preek kon aansnijden. De recensent sprak de hoop uit, mocht Deussen zijn gedrag niet verbeteren, “dat hij met zijn stokpaardje kon worden op stal gezet”.⁷⁸

De reacties van het publiek op het alarmisme van Deussen zijn moeilijker te peilen. Dat men ook na 1815 bedacht bleef op een terugkeer van Napoleon, blijkt wel uit de onrust die in het voorjaar van 1816 in Rotterdam ontstond, nadat geruchten dienaangaande de ronde hadden gedaan.⁷⁹ Dat was nog vóór Deussen actief werd, maar het geeft aan dat er voor zijn boodschap wel degelijk een voedingsbodem was. De grootste impact lijkt *De eerste oordeelsdag, als aanstaande voorgesteld* te hebben gehad, waarvan in maart 1820 alweer de vierde druk verscheen, in vette letters aangekondigd in de *Leeuwarder Courant*.⁸⁰ Hindrik Bielevelt, godsdienstonderwijzer te Groningen, publiceerde daarop *Vrijmoedige gedachten over het werkje: De eerste oordeelsdag als aanstaande voorgesteld*, dat eind mei door de *Leeuwarder Courant* in even vette letters werd aangekondigd.⁸¹ “Er is voorzeker in eenen geruimen tijd geen werkje in het licht gekomen, hetwelk meer gerucht maakt, dan dat, getiteld: *De eerste oordeelsdag enz.* door den Wel Eerw. DEUSSEN”, merkte Bielevelt in zijn inleiding op. Binnen enkele weken waren er al twee herdrukken verschenen, en was het “gedurig het onderwerp van gesprek (...) zoowel bij aanzienlijken, als geringen”. De godsdienstonderwijzer voelde zich geroepen in te grijpen:

“...daar er zoo velen zijn (zelfs die ware christenen willen genoemd worden), welke de stoute berekeningen van den Prediker, zonder eenige bedenkingen, voor waarheid aannemen, en die zich daardoor tot eene verregaande bezorgdheid laten wegslepen”.

Bielevelt vond overigens niet dat Deussen klinkklare onzin te berde had gebracht – een christen diende altijd op de Wederkomst voorbereid te zijn – maar “de dag van JEZUS verschijning” was de mens niet geopenbaard.⁸² Meer tegenschriften zijn er niet verschenen, want in mei 1821 overleed Napoleon op Sint Helena. Daarmee gebeurde precies wat de recensent in het *Letterkundig Magazijn* al had gevreesd: in één klap verloor Deussen zijn geloofwaardigheid.

Later dat jaar trad Deussen naar buiten met *Mijne verantwoording. Eene noodzakelijke bijdrage tot mijne uitgegevene voorspellingsstukjes*. Hij benadrukte daarin dat zijn overtuiging altijd op de rede gegrondvest was geweest – voor een dweper wilde hij niet gehouden worden. Toch was hem ooit iets wonderbaarlijks overkomen, en hij beschreef het onweer dat hem in augustus 1817 had overvallen, waarbij de donder hem als bazuingeschal in de oren had geklonken. Het leek of de hemel hem iets wilde meedelen en hem een vooruitblik gaf op wat komen zou. Deussen, op dat moment al een overtuigd chiliast, besloot zijn

⁷⁸ LM 1821 I, 542-544 (citaten: 542); VL 1820 I, 9-11 (citaat: 11).

⁷⁹ NA, Hooggerechtshof 1811-1838, archief van de Procureur-Generaal, inv.nr. 827: Index correspondentie 1816, ‘Onrustige Bewegingen’, 29 april 1816 nr.1: “Directeur van politie Rotterdam betreffende de aldoor loopende geruchten en discoursen der onvlugting van Bonaparte en tot vervolging dergenen welke zich op publieke plaatsen te sterk mogten uitlaten zijn voornemen ter kennis gevende”.

⁸⁰ LC, 21 maart 1820.

⁸¹ *Ibidem*, 26 mei 1820; Gron.C, 28 april 1820.

⁸² [H. Bielevelt], *Vrijmoedige gedachten over het werkje: De eerste oordeelsdag als aanstaande voorgesteld*, door eenen beminnaar van den Godsdienst (Groningen 1820) 3-4; Dop, *Ernstige godsvrucht*, 207.

onderzoek te intensiveren en zijn bevindingen wereldkundig te maken. Nu moest hij constateren dat hij daarbij een verkeerde conclusie had getrokken: de wederopstanding en daaropvolgende ondergang van Napoleon had zich al in 1815 voltrokken, bij zijn miraculeuze terugkeer van Elba en zijn nederlaag bij Waterloo. Aan de conclusie dat het Godsrijk ophanden was, veranderde dat echter niets.⁸³

Het was het laatste alarmistische werk dat Deussen zou publiceren. Gedurende 1822 was hij door ziekte nauwelijks in staat zijn ambt uit te oefenen, waardoor zijn ringbroeders veelvuldig voor hem moesten invallen.⁸⁴ Daarna bleek een nieuwe preoccupatie de plaats van zijn alarmisme te hebben ingenomen. Tot de conclusie gekomen dat het Getal van Beest (666) verwees naar de drie-eenheid, werd de bestrijding van dit heilloze dogma zijn nieuwe opdracht, en zou hij (onder het pseudoniem V.D.M. Christianus) uitgroeien tot fervent propagandist van het arianisme. Werd hij door die vrijzinnigheid het mikpunt van het orthodoxe volksdeel, het onbegrijpelijke gegoochel met getallen, waarmee hij zijn stellingen trachtte te onderbouwen, kostte hem zijn laatste krediet bij de serieuze pers.⁸⁵ In januari 1831 werd hij in zijn huis overvallen door rondzwervende Belgische soldaten, waarop hij de wijk nam uit Someren, om er nooit meer terug te keren – zijn huisraad werd publiekelijk verkocht. Daarna is hij nog in verschillende plaatsen in Nederland werkzaam geweest als (hulp-) predikant, tot hij in 1843 beroepen werd in het Friese Oostermeer, waar hij – naar verluidt – zelfs bij de onkerkelijken bijzonder geliefd was. Hij zou er in 1862, elf dagen na zijn emeritaat, op achtenzeventigjarige leeftijd overlijden.⁸⁶

6.2.3 Hendrik Hentzepeter, de wachter in het Mauritshuis

Deussen was, zoals gezegd, niet de enige die zich in de nasleep van het napoleontische regime tot eindtijdalarmist had ontwikkeld. Hij was wel de meest ‘respectabele’, gezien zijn achtergrond als vrijzinnig predikant, en daarom misschien ook wel de meest intrigerende. Helaas is er van hem geen portret bewaard gebleven. Dat bestaat er wel van een andere eindtijdpublicist, een man die net als Deussen op het randje van het respectabele balanceerde, ontegenzeggelijk van nederige komaf, maar door zijn beroep gewend zich in de hoogste kringen te bewegen: de voormalige huisknecht Hendrik Hentzepeter (1781-1845), die van 1824 tot zijn dood werkzaam zou zijn als conciërge van het Mauritshuis in Den Haag. Daar droeg hij zorg voor de ‘zeldzaamheden’ en schilderijen afkomstig uit de voormalige stadhoudelijke collectie, verkocht toegangsbiljetten en catalogi, en verzorgde rondleidingen voor geïnteresseerde bezoekers. Die betrekkelijk nederige, maar ook gezichtsbepalende positie in het Koninklijk Museum – een toeristische trekpleister voor de internationale elite – zou Hentzepeter een spilfunctie geven in het godsdienstige leven van vroegnegentiende-eeuws Nederland. Niet alleen bracht het hem in contact met kopstukken uit de Haagse Réveilkering, in wier brieven hij regelmatig figureert, hij werd ook een aanspreekpunt voor buitenlandse profetische bewegingen als de irvingianen en millerianen, en werd door eenvoudige gelovigen als de boerenprofeet Enoch van Ammers gezien als contactpersoon van

⁸³ Deussen, *Mijne verantwoording*, 5-17.

⁸⁴ NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870; Geheim verbaal Administrateur 7 augustus 1823 nr. 441, inv.nr. 1591.

⁸⁵ Onthulling pseudoniem ‘V.D.M. Christianus’: J.W.H. Deussen, *Het al of niet der Drieëenheid zoo onwederlegbaar beslist, dat alle rekenaren der Aarde uitgenoodigd worden, om de domheid van die Leeraren te belagchen, welke dit werkje, door eenigen handel, durven verwerpen* (Zaltbommel 1825) 4; V.D.M. Christianus, *Onderzoek naar het leerstuk der Drieëenheid*, Amsterdam 1821; Idem, *De godsdienstleer van Christus den Gekruisten*, Amsterdam 1822; Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 630; *LM* 1826 I, 601-607; *VL* 1826 I, 572.

⁸⁶ ‘Breda’: *Gron.C.*, 1 februari 1831; *BWPGN* (Den Haag 1919-1949) II, 463; B.R. Veltman, *Oostermeer* (Oostermeer [1924]) 58-59.

de koning, wiens verzamelingen hij immers beheerde, en die het Museum inderdaad nu en dan bezocht. Het is ook aan deze functie te danken dat er twee portretten van hem bewaard zijn gebleven, geschilderd door Philip Corbet en Raden Salèh, uit dank waarschijnlijk voor de vele uren die zij op het Museum mochten doorbrengen om Oude Meesters te kopiëren.⁸⁷

Hendrik Hentzepeter was in 1781 in het Gelderse Drempt geboren als zoon van een Duitse ex-soldaat, en bij de lokale adel (Van Pallandt van Keppel) in dienst getreden als huisknecht. In 1810 – hij woonde inmiddels te Amsterdam – was hij kamerdienaar van Willem Mollerus, zoon van de invloedrijke staatsman Johan Hendrik Mollerus. In 1815 werd Willem Mollerus tot buitengewoon gezant in Rio de Janeiro benoemd en ging Hentzepeter als kamerdienaar met hem mee. Toen hij in 1818 terugkeerde was Hentzepeter een man van de wereld geworden: hij had gezien hoe het er in de internationale elite aan toe ging, en sprak inmiddels niet alleen Duits, Frans en Engels, maar ook Portugees. Het waren die vaardigheden, gecombineerd met zijn referenties (de families Mollerus, Van Zuylen van Nijevelt, Van Pallandt en Van der Goes deden allemaal een goed woordje voor hem) die hem in 1824 de functie van conciërge in het Mauritshuis opleverden. Dat hij op dat moment al drie eindtijdpublicaties op zijn naam had staan, was bij zijn toekomstige werkgever bekend en had ook wel tot enige bedenkingen geleid, maar uiteindelijk hadden zijn talenkennis en welgemanierdheid de doorslag gegeven: men wilde met het Koninklijk Museum goed voor de dag kunnen komen. De bedenkingen ten aanzien van zijn publicaties werden overigens door Hentzepeter in het geheel niet gedeeld – hij had zelfs zijn eerste sollicitatiebrief trots ondertekend met “Hendrik Hentzepeter, schrijver van het werk ten titel voerende *De aanstaande wederkomst van Jezus Christus onder eene vijfde monarchie na de openbaring van Johannes*”, de titel van zijn eerste boek uit 1819.⁸⁸

Wat had de huisknecht Hentzepeter – als bediende gewend zich geruisloos op de achtergrond te houden – tot publiceren aangezet? Wellicht de hype rond dominee Deussen, want het was bij diens uitgever Adrianus Vink dat Hentzepeter zijn manuscript aanbood, en het was ook op de achterpagina van *De eerste oordeelsdag* dat Hentzepeters *De aanstaande wederkomst* werd aangekondigd. Na dit eerste werk zouden er nog zeventien volgen, waarmee Hentzepeter tot de meest productieve eindtijdpublicist van Nederland zou uitgroeien. Tezamen geven deze publicaties een zeldzaam inkijkje in de binnenwereld van een eenvoudige ambtenaar, een ‘mindere bediende’, die enerzijds beïnvloed werd door de denkwereld van de politieke en culturele elite, en anderzijds ontvankelijk bleek voor het mystieke piëtisme dat nog leefde in kringen van eenvoudige gelovigen. Dat maakte hem tot een culturele tussenpersoon par excellence, voor wie het grensverkeer tussen de verschillende circuits overigens niet altijd even aangenaam was. Kreeg hij in 1838 in een gepubliceerde brief van een buitenlandse bezoeker een speciale vermelding “pour sa bonté et son obligeance parfait, et pour toutes ses explications fort utiles”, in andere publicaties kwam hij er minder genadig van af. In 1827 werd hij geportretteerd als het prototype van de kruiperige, op geld beluste portier, in 1843 in een spotprent te kijk gezet als de pathetische gids van een rariteitenkabinet.⁸⁹

Het spanningsveld dat deze confrontatie met standsverschillen veroorzaakte, is terug te vinden in zijn geschriften. Van alle Nederlandse eindtijdpublicisten was Hentzepeter het

⁸⁷ Kielman, ‘Vrolijkere toekomst’, 41-85; de kleindochter van Hendrik Hentzepeter, E. Ederveen-Gamelkoorn, legateerde het door Raden Salèh geschilderde portret aan het Tropenmuseum te Amsterdam (Archief Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam, Schilderijen, Rubriek C 1, Serie 1797 nr. 1) en het door Philip Corbet geschilderde portret aan het Teylers Museum te Haarlem (mededeling T. van Druten, conservator Teylers Museum, juli 2014).

⁸⁸ Kielman, ‘Vrolijkere toekomst’, 50-56.

⁸⁹ *Ibidem*, 56-57, 60; M. le Chevalier de Paravey, ‘Hollande’, *Annales de Philosophie Chrétienne* (1838) 146.

meest maatschappijkritisch, een besef van sociaal onrecht dat hij gecompenseerd lijkt te hebben in de schildering van een toekomstig Duizendjarig Rijk, waarin de armen eindelijk konden genieten van alle luxe die tot dan toe slechts voor de elite was weggelegd, en waarin eenvoudige bedienden gepromoveerd waren tot naaste medewerkers van Christus. Zo liet hij zich in zijn *Eerste en laatste tooneelen der wereld* (1822) positief uit over de opmerkelijke versnelling van het verlichtingsproces, waardoor het nog slechts een halve eeuw zou duren “of de zoon des daglooners is een wijsgeer geworden”. Die verlichting van de lagere standen beschouwde hij als een voorteken van het naderende Godsrijk. In *De nabyzynde ondergang der tegenwoordige wereld* (1822) drukte hij de bezitslozen op het hart niet jaloers te zijn op de rijken, want ooit zouden de rollen worden omgedraaid:

“Daarom gij, armen dezer wereld! die nogtans den Heere vreest, misgunt het den wereldling niet, wanneer het druivensap van zijnen beker overvloeit, en zijne tafel, met het vette dezer aarde, steeds is opgevuld, – terwijl gij, in armoede en verdrukking, uwe dagen langzaam ziet henen vlieten, en nimmer het goede dezer aarde, op uwe tongen smaakt. – Benijdt hun niet, bid ik u! want op de nieuwe aarde zal uw beker steeds vol zijn”.⁹⁰

In diezelfde geest zou hij hen een aantal jaren later voorhouden: “Al staat dan uw naam op geene marmeren grafzuil gebeiteld: hij staat (en dit zegt meer) geschreven in het boek des levens, (...) eenmaal zal hij door alle Hemellingen gezien en gelezen worden”. Nauwelijks verholten kritiek klinkt door in de volgende schets van de maatschappelijke elite: “De mensch, die paleizen aan paleizen, landen aan landen trekt, goudberg op goudberg stapelt; die al de scholen bezocht, en al de boeken doorsnuffelde, die al de wetenschappen in zijne hersenkamer opzamelde, – deze man noemt de wereld groot; maar wat is grootheid? wat anders dan bedrog?”⁹¹

Ook in de praktijk van zijn beroepsuitoefening slaagde Hentzepeter er niet altijd in het gevoel van sociale miskennis te verbergen. Toen hem eind jaren dertig werd opgedragen de foaien van bezoekers te delen met de suppoosten op de schilderijenafdeling, bestookte hij koning en ministers met verongelijkte rekestten. Verwijzend naar zijn “verkrege taal en volkkunde” die hem van uniek belang maakte voor het Museum, verwachtte hij dat de koning “eene ambtenaar welke zijnen pligt betragt, in eene belangrijke post zooals de mijne, met betrekking tot die menigte vreemdelingen uit alle werelddelen, waarmee ik steeds in aanraking ben, op prijs steld en na waarde weet te schatten.” Die zelfbewuste toon stuitte de directeur van het Museum, jonkheer Johan Steengracht van Oostcapelle, tegen de borst. Gevraagd naar zijn mening over het verzoek van Hentzepeter adviseerde hij negatief, waarbij hij zijn verontwaardiging over de “onbescheiden bewoordingen” in het rekest niet onder stoelen of banken stak. Bescheidener zou Hentzepeter er echter niet op worden. Nog in 1844, een jaar voor zijn dood, klaagde hij bij de koning over de zorgeloze manier waarop door de leiding met de collectie wordt omgesprongen. Beter zou het zijn de schilderijen maar ergens anders onder te brengen en het Museum uitsluitend voor de zeldzaamheden te bestemmen.⁹²

⁹⁰ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 61-63; H. Hentzepeter, *Eerste en laatste tooneelen der wereld* (...) (Den Haag 1822) 85 (noot); Idem, *De nabyzynde ondergang der tegenwoordige wereld, en de vernieuwde staat der aarde* (Den Haag 1822) 66-67.

⁹¹ H. Hentzepeter, *Gebeurtenissen der eerste en laatste tijden, welke in betrekking staan tot het begin en het einde der groote wereld-revolutie* (Amsterdam 1832) 53-54; Idem, *Het Godsbestuur met betrekking tot de aarde en hare bewoners, tot bevordering van de kennis Gods en tot bestrijding van het on- en bijgeloof* (Rotterdam 1834) 22-23.

⁹² Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 58-59, 76.

Dit voor een lagere ambtenaar toch ongebruikelijke zelfbewustzijn – zeker in de verhoudingen van die tijd – lijkt in het verlengde te hebben gelegen van zijn roepingsbesef. Want Hentzepeter was niet zomaar een eindtijdpublicist, hij was een door God uitverkorene, begiftigd met een uniek inzicht in de bijbelse profetieën. Later zou hij verklaren dat het een droom was geweest die hem op dat spoor had gezet, een droom die hij in Amsterdam had gehad (waar hij verbleef tussen 1810 en 1815), wat betekent dat zijn eschatologische belangstelling gewekt werd tijdens de Inlijving, een periode van alarmistische hoogconjunctuur. Die droom was een visioen geweest (een in de bevindelijke traditie van de Nadere Reformatie niet ongebruikelijk kanaal waarlangs openbaringen werden doorgegeven):

“...van de wederkomst Christi in heerlijkheid, en bij mijne ontwaking eene hoop en zekere verwachting, dat ik die zalige toekomst nog zoude beleven, welke mij van dien tijd af aan altijd bijgebleven is. Hierdoor werd mijn geest opgewekt om de profetien te onderzoeken en de teekenen der tijden te beproeven; ik was steeds als een knecht, welke op zijnen Heer is wachtende”.⁹³

Sindsdien was hij ervan overtuigd dat God hem niet alleen had opgedragen zijn tijdgenoten te waarschuwen, maar hem in de duiding van de profetieën ook een speciaal inzicht had verleend. Hij sprak daarover vrijuit tegen de Réveilman Willem de Clercq, die hem omstreeks 1830 goed zou leren kennen, maar die daar toch wat kanttekeningen bij plaatste. Ook in zijn geschriften verwees Hentzepeter naar dat “gezigt in de toekomst, door de Profetien, aan mij, nietswaardige, verleend” dat hem onmogelijk was geweest “voor mijne tijdgenooten te verbergen”.⁹⁴

Waaruit bestond dat heilsvisioen – was het werkelijk uniek, of in belangrijke mate schatplichting aan bestaande tradities? Dat laatste toch vooral, want in zijn eerste publicatie, *De aanstaande wederkomst van onzen Heer onder eene vyfde monarchij volgens de Openbaringen van Johannes en de gezigten van Daniël*, die in april 1819 verscheen, presenteerde hij een volstrekt gangbaar, zelfs enigszins gedateerd eindtijdscenario. Zijn opvatting dat de Openbaring van Johannes de zeven fasen van de christelijke kerkgeschiedenis beschreef (mede uitgedrukt in de zeven zegels, bazuinen en fiolen) plaatst hem namelijk in de coccejaanse ‘historische’ traditie, een benadering die in de Bataafs-Franse tijd wat uit de mode was geraakt door de opkomst van het futurisme van de Duitse Opwekkingstheologen. Meenden die dat de Openbaring van Johannes nog grotendeels onvervuld was en was hun verwachting vooral gericht op een nog toekomstige Antichrist die de wereld drie en een half jaar zou verdrukken, Hentzepeter ging uit van een al bestaande Antichristelijke heerschappij, een combinatie van pausdom en mohammedanisme, die 1260 jaar zou duren. Kennelijk was de voedingsbodem van zijn eschatologische systeem het gematigde millennialisme, dat in de achttiende eeuw wijd verbreid was geweest.⁹⁵

Op andere punten sloot Hentzepeter echter wel aan bij het post-napoleontische eindtijddenken. Net als Jung-Stilling verwachtte hij de grote omwenteling tijdens de overgang van de zesde naar de zevende dag van de ‘wereldweek’, wanneer de wereld zesduizend jaar

⁹³ C. Graafland, ‘De theologie van het conventikel’: in F.A. van Lieburg ed., *De stille luyden: bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen 1994) 38; H. Hentzepeter, *Het kruis van Christus, verdedigd tegen de dwaalbegrippen der onderlinge Christenen, tot bevordering van de kennis Gods en het ware Christendom* (Rotterdam 1840) 41; Willem de Clercq, *Particuliere aantekeningen* (PA), 12 oktober 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XVII.B.

⁹⁴ Willem de Clercq, PA 26 augustus 1829, 26 februari 1830: *Ibidem*, XVI-XVII.B; Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 68; Hentzepeter, *Nabyzynde ondergang*, III.

⁹⁵ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 49-50; H. Hentzepeter, *De aanstaande wederkomst van onzen Heer onder eene vyfde monarchij, volgens de Openbaringen van Johannes en de gezigten van Daniël* (Amsterdam 1819) 109-111.

zou hebben bestaan. Hoe lang dat nog zou duren was niet helemaal zeker, maar nadere aanwijzingen waren te vinden in de Openbaring van Johannes. Aangezien de Apollyon uit de vijfde bazuin zonneklaar naar Napoleon verwees, was het wachten nu op het blazen van de zesde bazuin en het uitgieten van de zesde fiool, wat volgens Hentzepeter wees op een Turkse aanval op het Westen. Het Vierde Rijk was met Napoleon ten onder gegaan en nu stond de Vijfde Monarchie voor de deur. Voor het zover was zou eerst een enorme veldslag tussen Oost en West plaatsvinden.⁹⁶ Op het hoogtepunt zou de zevende engel de laatste fiool in de lucht uitgieten, waarna de dampkring vlam zou vatten, en de Zoon des Mensen verschijnen. Hij zou Zijn engelen als boden door de wereld sturen om Zijn medewerkers te verzamelen. “Hoe zult gij dan te moede zijn, mijne Lezers! als gij dien tijd beleeft, dat een bode, een Engel van den nieuwen wereld-Koning, tot u komt!” Hij raadde zijn publiek aan de blik gericht te houden op het Oosten – zodra er oorlog met het Turkse Rijk uitbrak, was het moment daar.⁹⁷

Deze combinatie van coccejanisme en post-napoleontisch alarmisme duidt erop dat Hentzepeter uit verschillende tradities heeft geput en daar een hybride geheel van heeft gecomponeerd. Ook de toekomstvisioenen van Lavater lijken hem niet onbekend te zijn geweest, want geheel passend in die traditie is zijn schets van de Nieuwe Aarde en Hemel die na het Duizendjarige Rijk en het Laatste Oordeel zouden ontstaan: een mens die met zijn onsterfelijk geworden lichaam het heelal doorkruiste en verre planeten bezocht, en die, ofwel als uitverkorene een paradijselijke aarde als domicilie had, ofwel als verworpene naar de buitenste planeten verbannen zou zijn. Het zijn vooral die laatste speculaties die op de lachspieren hebben gewerkt van de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, het enige tijdschrift dat aan het boekje aandacht heeft besteed. Spottend verwees de recensent naar Hentzepeters aankondiging “dat de verdoemden naar de planeet *Uranus* zullen verhuizen. Zegt het voort!” Die afbrekende recensie bevreemdt enigszins, omdat het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* eveneens bij Hentzepeters uitgever Vink verscheen. Dat verklaart in ieder geval de *inside*-informatie waarover de recensent leek te beschikken toen hij zich afvroeg wat Hentzepeter bewogen kon hebben “zich zoo verbazend, door de Uitgaaf van dit Werk, ten toon te stellen voor het Publiek. Gelijk wij het wel duidelijk ondervonden, zoo werd ons ook, van elders, berigt, dat wij hier met geen geleerden van *professie* te doen hadden”. En kennelijk was dat een doodzonde, want al week Hentzepeter in zijn toekomstschets nauwelijks af van wat Deussen in hetzelfde tijdschrift had beweerd – in tegenstelling tot de predikant werd hij genadeloos afgeserveerd.⁹⁸

Hentzepeter liet zich echter niet afschrikken en kwam in 1822 met twee nieuwe publicaties. Hij was inmiddels als kamerdienaar werkzaam bij baron Maarten van der Goes van Dirxland, gewezen minister van buitenlandse zaken en woonachtig op het Huis ter Noot in Den Haag. Beide werkjes verschenen bij de Haagse uitgever Christiaan van Greeven, en werden door hem met een intensieve publiciteitscampagne in de ‘*s Gravenhaagsche Courant*’ begeleid. Dat had kennelijk succes, want van het eerste werkje, *Eerste en laatste tooneelen der wereld* (april 1822) kon al binnen enkele maanden een tweede druk worden aangekondigd. Gebruikmakend van het bemoedigende verkoopresultaat bracht Van Greeven eind 1822 een tweede boek van Hentzepeter uit, met de aansprekende titel *De nabyzynde ondergang der tegenwoordige wereld, en de vernieuwde staat der aarde*. Nieuwe toekomstprognoses bracht Hentzepeter hierin niet te berde. In *Eerste en laatste tooneelen* herhaalde hij nog eens wat hij in *De aanstaande wederkomst* had gedebiteerd. Meer dan ooit leek hij in zijn opvattingen over een toekomstige wereldoorlog tussen Oost en West gesterkt, want hij zag de inmiddels uitgebroken Griekse opstand tegen het Turkse Rijk als het voorspel

⁹⁶ Hentzepeter, *Aanstaande wederkomst*, 15, 47-53.

⁹⁷ *Ibidem*, 118-123, 131, 140 (citaat: 131).

⁹⁸ Kielman, ‘Vrolijkere toekomst’, 49; *AmLM* 3 (1819) I, 182-183.

daartoe. Plastisch schilderde hij de laatste veldslag bij Jeruzalem, waar plotseling de Messias zou verschijnen om de Vijfde Monarchie te inaugureren, om daar wat prozaïsch op te laten volgen: “O dan zal een vrolijker toekomst hare gordijnen openschuiven”.⁹⁹

In *De Nabyzynde ondergang der tegenwoordige wereld* hamerde hij op hetzelfde aambeeld, al lijkt hij zich inmiddels wat meer in de tijdprofetieën te hebben verdiept, met name in de getallen 1290 en 1335 (Dan. 12:11-12) die zouden verwijzen naar het de beëindiging van een ‘gruwel’ en het aanbreken van een ‘welgelukzalig’ tijdstip. Volgens Hentzepeter lag dat eindpunt in 1791, ten tijde van de Franse Revolutie, en zou 45 jaar later het Duizendjarige Rijk aanbreken – in 1836 (het fameuze jaar van Bengel en Jung-Stilling). Probleem was wel dat het dan nog 164 jaar zou duren vóór de overgang van het zesde naar het zevende millennium zou plaatsvinden, maar Hentzepeter achtte dat geen onoverkomelijk bezwaar. Op dat punt was hij vermoedelijk beïnvloed door Jung-Stilling, die in zijn *Siegs-geschiede der christlichen Religion* eveneens met die 164 restjaren had geworsteld, en tot eenzelfde conclusie was gekomen.¹⁰⁰

In *De Nabyzynde ondergang* zijn ook de eerste sporen aanwijsbaar van een neiging tot mysticisme die de jaren daarna steeds sterker op de voorgrond zou treden. Hentzepeter introduceerde hier namelijk een onzichtbaar Godsvolk, “de gemeente van *Philadelphia*”, bestaande uit in het oog van de wereld onbeduidende lieden, maar in werkelijkheid wedergeboren christenen, die het toekomstige Godsrijk zouden gaan bevolken. In latere geschriften zou hij daarop voortborduren en de dualiteit benadrukken die de wereld beheerste, de tegenstelling tussen schijn en wezen, geest en stof, inwendige en uitwendige christen. Een werkelijkheidsbeleving die kenmerkend was voor de theosofische traditie van de Radicale Rformatie, uitgedragen door met name Jakob Böhme. Dat Hentzepeter werk van Böhme las en die boeken ook aan anderen aanbeval, blijkt bovendien uit een bewaard gebleven brief aan zijn broer Gerrit Hentzepeter, uit het eind van de jaren twintig.¹⁰¹

Net als zijn eerste werk uit 1819 werden ook deze twee nieuwe publicaties niet juichend ontvangen. Wel was de toon serieuzer, gewend als de recensenten inmiddels waren aan de kennelijke onvermijdelijkheid van het nieuwe genre. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* noteerde naar aanleiding van de *Eerste en laatste tooneelen* enigszins gelaten: “De schrijver is de eerste niet, en zal ook wel de laatste niet zijn, die zich eene uitwendige eindelijke heerschappij van Jezus op aarde voorstelt (...) en die het nu in den tijd, dien wij beleven, bijzonder noodig acht, op te wekken, op de *teekenen der tijden* acht te slaan”. Toch was het werk hem niet tegengevallen: Hentzepeter drukte zich “geregeld en duidelijk” uit en schreef in “eene verstandig ernstigen en gemoedelijken toon”. Die welwillendheid gold echter niet *De nabyzynde ondergang*, volgens diezelfde *Vaderlandsche Letteroefeningen* een slaapverwekkend en onbegrijpelijk boek. Gekwetst reageerde Hentzepeter met een antikritiek in de *Recensent ook der Recensenten*: voor opbouwende kritiek stond hij altijd open, maar deze neerbuigende houding paste een christelijk tijdschrift niet. “Ik verklare hier verder voor het gansche lezend Publiek, mijne gegronde hoop op de nabijzijnde komst van JEZUS Koningrijk niet te willen laten varen, tot tijd en wijle de gebeurtenissen der wereld mijnen misslag, in dezen begaan, volkomen zullen hebben aan het

⁹⁹ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 56, 60, 69; H. Hentzepeter, *Eerste en laatste tooneelen*, 56-68 (citaat: 66).

¹⁰⁰ H. Hentzepeter, *Nabyzynde ondergang*, 19-23, 36-37; J.H. Jung -Stilling, *Die Siegs-geschiede der christlichen Religion* (Neurenberg 1822²) 538.

¹⁰¹ Hentzepeter, *Nabyzynde ondergang*, 29; Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 63; Hornig, ‘Lehre und Bekenntnis’, 107-109; NA, Ministerie van Justitie 1813-1876, 27 juni 1829 nr. 36, inv.nr. 797.

licht gebracht”. Hij twijfelde er kortom niet aan dat het verloop der gebeurtenissen zijn gelijk zou bewijzen.¹⁰²

In de behoefte zijn reputatie te beschermen zou Hentzepeter vaker de publiciteit zoeken. In februari 1823, kort na de verschijning van *De Nabyzynde ondergang*, zagen hij en zijn uitgever Van Greeven zich gedrongen in een advertentie in de *'s Gravenhaagsche Courant* bekend te maken, dat zij “in geene de minste aanraking staan tot, of verband hebben met eene in de publieke nieuwspapieren bij herhaling voorkomende *Aankondiging der oprigting van den nabij zijnden gelukstaat op deze aarde*”. Die associatie was niet denkbeeldig, aangezien Van Greeven in november 1822 een *Verklaring over de aankondiging van den ophanden zijnde Gelukstaat* had gepubliceerd. Dat had betrekking op een andere chiliast die in deze periode in Den Haag opereerde, geen publicist maar een *fullblown* profeet, die als zelfverklaard “Oprigter van den Gelukstaat” en als rechterhand van Jezus vast aandelen in de nabije heilsorde verkocht. Een kleurrijke en tragische figuur – hij zou in 1841 de hand aan zichzelf slaan – met hemelbestormende plannen die in de buurt kwamen van wat utopisten als Robert Owen, Henri de Saint-Simon en Charles Fourier voor ogen stond. Over hem straks meer; hier kan worden volstaan met de vaststelling dat Hentzepeter van dergelijke op de zaak vooruitlopende praktijken dus niets moest hebben. In zijn heilsperspectief lag het initiatief geheel bij de metafysische instantie en bleef er nauwelijks of geen speelruimte over voor de nietige mens, die weinig anders kon doen dan zich voor te bereiden op het onvermijdelijke.¹⁰³

Hierna bleef het enkele jaren stil rond Hentzepeter. Hij had het druk met zijn nieuwe baan in het Mauritshuis, waar hij zijn intrek nam in het souterrain, een bedompte woonomgeving die hij al snel deelde met een echtgenote, met wie hij drie dochters zou krijgen. Toen hij eind 1828 weer een boekje uitbracht, had hij in het Haagse religieuze gezelschapsleven inmiddels een prominente positie verworven.¹⁰⁴ Dat zal aan de orde komen bij de behandeling van het eindtijddenken in Réveilkring – aandacht nu eerst voor de overige eindtijdalarmisten die tijdens de Restauratie de aandacht trokken.

6.2.4 Hendrik Nüse en de zegepraal van het katholicisme

De meest spraakmakende in het bonte gezelschap van eindtijdalarmisten was Hendrik Nüse (1773-1832), een ex-zeeman en kleinhandelaar uit Rotterdam.¹⁰⁵ Tussen 1817 en 1831 zou hij een zevental eindtijdgeschriften publiceren die uiteindelijk tot zijn arrestatie leidden, een detentie die hij niet zou overleven. Aanvankelijk zag het er echter helemaal niet naar uit dat het zo tragisch met hem zou aflopen. Toen Nüse in 1816 de bekende Rotterdamse uitgever Nicolaas Cornel verzocht zijn levenswerk *Sleutel van de verborgenheid der laatste tyden, of de zegepraal des Christendoms over alle volken der aarde* uit te geven en deze het risico van een uitgave alleen wilde dragen als er voldoende mensen op zouden intekenen, was de belangstelling overweldigend. Afgaande op de intekenlijst die voorin het boek werd afgedrukt waren dat voor het merendeel Rotterdamse ambachtslui en winkeliers als Nüse, maar ook mathematici, werkzaam bij het Rotterdamse marine-opleiding. Daarnaast een aantal vooraanstaande burgers met aantoonbare belangstelling voor eindtijddenken, oude bekenden

¹⁰² VL 1822 I, 624-626 (citaten: 624-625); VL 1824 I, 145-147; H.Hentzepeter, ‘Aan den redacteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*, over de recensie van mijn geschrift, in no. 4 van dat tijdschrift, 1824, bl. 45’, *RodR* 17 (1824) II, 197-198.

¹⁰³ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 61-63; *Grav.C.*, 21 februari 1823; *Ibidem*, 22 november 1822.

¹⁰⁴ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 58, 63.

¹⁰⁵ J.E. van der Pot, ‘Hendrik Nüse’, *Rotterdamsch Jaarboekje* (1942) 55-57 hanteert als geboortjaar 1763; blijkens de Volkstelling van 1829 en zijn overlijdensakte was dat 1773. Schrijfwijze van de naam Nüse of Nuse; hier wordt Nüse gehanteerd omdat zijn boeken onder die naam werden uitgegeven.

als Jan Cantzlaar, Daniël Pigeaud, Jan Scharp en J.W. Bussingh; daarbij ook enkele priesters. Opmerkelijk is het grote aantal leesgezelschappen, verspreid over het hele land, dat op de uitgave had ingetekend. Kennelijk was de belangstelling voor eindpublicaties zodanig dat alleen de titel al voldoende was om in te tekenen, waarbij men zich niet gerealiseerd zal hebben dat het om een katholiek manifest ging (dat was namelijk uit de titel niet af te leiden). Toen dat duidelijk werd, moet menigeen het betreurd hebben met naam en toenaam genoemd te zijn, vooral toen het werk ook nog eens uiterst negatieve kritieken kreeg, waarbij de verbazing over de ‘respectabele’ namen op die intekenlijst niet onder stoelen of banken werd gestoken.¹⁰⁶

Wat behelste die *Sleutel van de verborgenheid der laatste tyden, of de zegepraal des Christendoms over alle volken der aarde* nu precies? De titel roept reminiscenties op aan bekende eindtijdpublicaties als *De verborgenheit der laatste tyden* (1749) van Jungius, en *Sleutel tot de Openbaaringe* (1794) van Fleming. Mogelijk was dat gedaan om de lezers niet op voorhand te alarmeren, want de ‘zegepraal des Christendoms’ die in het tweede gedeelte van de titel werd beloofd, verwees niet naar de welbekende evangelische notie, maar naar de zegepraal van het katholicisme op het protestantisme. Nüse was namelijk een militant katholiek, wat hem als eindtijdpublicist betrekkelijk uniek maakt, aangezien de profetische hermeneutiek bij de katholieke kerk een beduidend minder prominente rol speelde dan bij protestanten. Wat er bij de katholieken aan heilsverwachting leefde werd, zoals gezegd, veeleer gevoed door de voorspellingen van volksprofeten als Johannes van Leliëndaal, dan door het Profetisch Woord in de bijbel.

De eschatologische hausse rond 1800 had echter ook veel katholieken niet onberoerd gelaten, en Nüse was een van hen. Geboren in het katholieke Westfalen was hij als jongeman naar Rotterdam verhuisd, waar hij in de scheepvaart terecht kwam en zich tot stuurman bekwaamde. Die kennis van navigatietechnieken lag aan de basis van zijn latere fascinatie voor astronomie. Een vetpot was de zeevaart niet, want toen hij in 1802 in het huwelijk trad, viel hij in de laagste belastingklasse. Door de invoering van het Continentaal Stelsel, waarbij de handel met Engeland aan banden werd gelegd, verslechterde zijn positie nog verder. Nadat zijn schip in beslag was genomen, probeerde hij het hoofd boven water te houden met kleinhandel; in 1810 overleed zijn echtgenote, hem met vier kleine kinderen achterlatend.¹⁰⁷

Het was in deze periode, de Inlijving – ook voor Nüse dus de kraamkamer van zijn alarmisme – dat hij zich intensiever met de bijbelse profetieën ging bezighouden. Als kind al las hij veel in de bijbel en had hij een voorliefde voor de Openbaring van Johannes; het uitbreken van de Franse Revolutie overtuigde hem van de actualiteit van het bijbelboek. Toen het zeevarend bestaan ophield, was zijn ambitie aanvankelijk een boek te schrijven over het bepalen van de lengte op zee. Daartoe wilde hij nieuwe tabellen van zon- en maanstanden opstellen, maar omdat de toegang tot de daarvoor noodzakelijke astronomische werken hem ontbrak, vorderde dat maar traag. Hij ontdekte echter wel iets anders, iets wat zijn leven een geheel nieuwe richting zou geven: door een Goddelijke Openbaring werd hem het ware tijdstip van de schepping onthuld. Dat moment zou in 1819 precies zesduizend jaar geleden

¹⁰⁶ RC, 9 januari 1817 (“Berigt van Inteekening”); H. Nüse, *Sleutel van de verborgenheid der laatste tyden, of de zegepraal des Christendoms over alle volken der aarde* (2 delen; Rotterdam 1817) ‘Naamlyst der Inteekenaren’; LM 1817 I, 684-690; RodR 11 (1818) I, 307-309.

¹⁰⁷ Garret, *Respectable folly*, 21; Van der Molen, ‘Een 18de-eeuws handschrift’, 186-187; Frijhoff, ‘Popular culture and revolution’, 7-9; Van der Hertten, ‘De Franse Revolutie: een satanisch complot’, 8-11; Van der Pot, *Nüse*, 55-57; huwelijksakte Hendrik Nüse en Geertruy van Rooy: SAR, DTB Rotterdam, stadstrouw 2 januari 1802 (pro deo); overlijdensakte Geertruy van Rooy, huisvrouw Hendrik Nüse, (nalatende vier minderjarige kinderen): SAR, DTB Rotterdam, begraven 2 maart 1810.

zijn, wat betekende dat het Godsrijk op punt van aanbreken stond (vandaar dat op de titelpagina, achter het jaar van uitgave 1817 vermeld stond: “na de schepping 5998”).¹⁰⁸

Een intensieve studie van de bijbelse profetieën stelde hem vervolgens in staat de aanloop naar dat heugelijke moment in kaart te brengen. Daarbij koos hij voor de futuristische verklaringswijze die door de Duitse eindtijdtheologen geïntroduceerd was, al was hij zich ervan bewust dat die niet strookte met de officiële preteristische hermeneutiek van de katholieke kerk. Ondanks de afwijzende reactie van de Rotterdamse clerus, waaraan hij zijn manuscript had opgestuurd, had hij de stap tot publicatie toch gezet. De lange lijst van intekenaren, onthulde hij in zijn voorrede, had hem gesterkt in zijn overtuiging dat het zijn plicht was zijn bevindingen wereldkundig te maken. Zelfbewust liet hij voorin het boek zijn portret afdrukken – meetinstrument in de hand – met als randschrift: “Zie hoe ik niet voor my alleen gearbeid heb, maar voor allen die de waarheid en wetenschap zoeken” (vrij naar Ecclesiasticus 24:47).¹⁰⁹

Het is niet eenvoudig het werk van Nüse samen te vatten: een warrig betoog, hier en daar onderbroken door voor een leek onbegrijpelijke uitwijdingen over astronomie, afgewisseld met uitvallen naar godloochenende wetenschappers; dit alles in een zeer stellige toon gepresenteerd. Duidelijk is in ieder geval dat Nüse zijn economische tegenslag als door God gezonden beschouwde, want daardoor had hij zijn toevlucht gezocht bij het Profetisch Woord. Welke auteurs hem daarbij geïnspireerd hadden onthulde hij niet, maar dat hij meer dan alleen de titel van zijn boek aan de *Verborgenheit* van Jungius had ontleend, blijkt uit het feit dat ook Nüse ervan uitging dat de wereld in totaal 7049 jaar zou bestaan – een toegift van 49 jaar die geïnspireerd was op het joodse jubeljaar. Tijdens die 49 jaar zou de 45 jaar durende Verdrukking plaatsvinden (die Nüse dus niet vóór maar na het Godsrijk plaatste) terwijl de resterende vier jaren werden ingevuld door het aanbreken van het Godsrijk vier jaar vooruit te schuiven, van 1819 naar 1823.¹¹⁰

In het tweede van zijn *Sleutel* belichtte Nüse de profetieën die wezen op de nabijheid van het Godsrijk. Hierin kwam hij grotendeels overeen met wat door zijn collega-eindtijdpublicisten al te berde was gebracht. Centraal stond Napoleon die de katholieke kerk had aangevallen; de sprinkhanen die hij had losgelaten verwezen naar de dwaalleren die sinds de Franse Revolutie de gelovigen in verwarring hadden gebracht. Aldus was de barende vrouw uit Openbaring 12 (de katholieke kerk) vervolgd door de Rode Draak (het jacobinisme), die het Zevenkoppige Beest uit de Zee (Napoleon) aan de macht had gebracht. Die zeven koppen verwezen naar alle familieleden die Napoleon als koningen had aangesteld en zijn wil hadden uitgevoerd. Het Getal van het Beest correspondeerde wonderwel met de tituluur van Napoleon, en ook de omschrijving ‘het Beest dat was, niet was en er toch nog is’ (Openb. 17:11) viel gemakkelijk te ontrafelen: dat verwees naar Napoleons afzetting, gevolgd door zijn wonderbaarlijke terugkeer van Elba. Vervolgens behandelde Nüse minutieus alle oudtestamentische profetieën die op de Franse Revolutie en het optreden van Napoleon betrekking hadden. Beschrijvingen van Jesaja en Ezechiël over vijandige volkeren als de Edomieten en Ammonieten bleken allemaal allegorische verwijzingen te zijn naar de hoofdrolspelers in het napoleontische en post-napoleontische tijdperk.¹¹¹

Bij de behandeling van het boek Daniël sloeg Nüse weer omstandig aan het rekenen. De 2300 dagen uit Daniël 8:14 nam hij geheel letterlijk, wat omgerekend naar profetische jaren van 360 dagen neerkwam op ruim zes jaar, precies de periode van de Franse Terreur (1793-1799). Vermenigvuldigd met de 1260 dagen uit de Openbaring van Johannes leverde

¹⁰⁸ H. Nüse, ‘Voorrede’, in: Idem, *Sleutel* I, I-II, V-VI.

¹⁰⁹ *Ibidem*, III-IV; het portret staat afgebeeld na de Voorrede en Naamlyst der Inteekenaren.

¹¹⁰ *Ibidem*, 1-11, 149-152, 164-172.

¹¹¹ *Sleutel* II, 178-200, 204-280.

dat een periode van ruim 22 jaar op, en ook dat bleek wonderwel te kloppen met de volledige duur van het revolutionaire bewind (1793-1815). Na enige gegoochel met getallen kwam hij ook met de zeventig jaarweken (Dan. 9:24) uit op het cruciale jaar 1793. Over wat er zich precies tussen 1817 en 1824 zou gaan voltrekken liet Nüse zich slechts in bedekte termen uit: “Thans, mijne Tijdgenooten! leven wij nog in vrede en rust; maar vleijen wij ons toch niet dat dit lang aanhouden zal. De groote Zaterdag is haast ten einde”.¹¹² Wel onthulde hij dat een vooraanstaande leider zou aftreden of overlijden, waarna een grote Europese oorlog zou uitbreken. Alles wees erop dat de Turken Europa zouden aanvallen, vermoedelijk het eerst Italië, omdat daar de Paus zetelde. In een laatste krachtsinspanning zouden de christenen zich verenigen onder de Paus, en de Turken verslaan. Niet de wedergekomen Christus, maar Paus Pius VII zou als de op aarde teruggekeerde profeet Elia het Godsrijk inaugureren. Dat gegeven, en het feit dat Nüse de Wederkomst en de opwekking van de doden pas bij het Laatste Oordeel verwachtte, kenschetst hem veeleer als millennialist dan als chiliast. De omwenteling zou voltooid zijn op 18 september 1823, maar vanaf 1820 zouden de eerste signalen zich onmiskenbaar aandienen.¹¹³

Het zal niet verbazen dat het boek uiterst afwijzend ontvangen werd. Het *Letterkundig Magazijn* wijdde er een lange beschouwing aan, waarin de *Sleutel* van Nüse in de context werd geplaatst van de dweepzucht die in Europa steeds epidemischer vormen begon aan te nemen. Weliswaar opereerde Nüse “niet op eene zoo groote, zoo brillante schaal als zijne confraters en confrateressen”, maar de bewering “dat hij, als rustend Pilot, door de *Stuurmanskunst beweest, wanneer de wereld vergaan zou*”, had hij niet kunnen waarmaken. Zijn berekeningen waren even onbegrijpelijk als oncontroleerbaar. Ook zijn uitleg van de profetieën was volstrekt willekeurig en geheel ondergeschikt gemaakt aan vooraf ingenomen standpunten. Smalende woorden werden ook gewijd aan het portret dat “den Sleutelmaker” van zichzelf had laten afdrukken, waarop hij volgens de recensent wel enige gelijkenis vertoonde met de beruchte astroloog Ludeman.¹¹⁴ Toch stak deze beoordeling nog gunstig af bij de behandeling die Nüse door de overige recensenten ten deel viel. Die maakten zich vrolijk over zijn spelfouten, onbeholpen betoogtrant, en pretentie dat hij de klassieke talen machtig was. Vooral de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* wond er geen doekjes om: “Wij moeten, ten slotte, betuigen, nooit grooter voddenkraam gelezen te hebben, dan deze *Sleutel* van Nüse”.¹¹⁵

Bijzonder gekrenkt was Nüse over deze behandeling en in het derde deel van zijn *Sleutel* (in 1818 gepubliceerd door de katholieke uitgever Jacobus Johannes Thompson) deed hij er dan ook alles aan om deze aantijgingen te weerleggen. Nüse toonde zich vooral beledigd door het feit dat men zijn tijdrekenkundige ontdekking niet had weten te waarderen, en dat in een tijd waarin wetenschappelijke doorbraken aan de orde van de dag waren. Hij verwees in dat verband naar de betrekkelijk recente ontdekking van de planeet Uranus door de astronoom William Herschel. Niet alleen werd Nüse ten onrechte voor dweper en oplichter uitgemaakt, ook zou hij als katholiek over onvoldoende bijbelkennis beschikken en bovendien een verkeerde bijbelversie (de Vulgaat) hanteren. Protestantse uitleggers hadden het er in zijn ogen echter allerminst beter afgebracht.¹¹⁶ Nüse hield staande dat in 1819 de oorlog tussen het Heilig Verbond en het Turkse Rijk zou beginnen en op 18 september 1823 het Duizendjarige Rijk aanbreken. Dat zou het gevolg zijn van een groot concilie in Rome waarop de “Kerk der Nieuwe wet, Ao. 1823” zou worden opgericht. Tot de hervormingen die dan zouden worden

¹¹² *Ibidem*, 282-292 (citaat: 292).

¹¹³ *Ibidem*, 293-316, 350-372, 385-387.

¹¹⁴ *LM* 1817 I, 684-690 (citaten: 684, 686).

¹¹⁵ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 45; *VL* 1818 I, 93-97; *RodR* 11 (1818) I, 307-309; *AmLM* 2 (1818) I, 25-29.

¹¹⁶ Nüse, *Sleutel* III (Rotterdam 1818) II-VI, 1-39, 50.

ingevoerd, behoorde onder meer het priesterhuwelijk. Hij had de Paus hiervan per brief al op de hoogte gesteld, blijkens een in het boek opgenomen afschrift.¹¹⁷ In maart 1819 verscheen het vierde deel van de *Sleutel*, waarin Nüse leek te suggereren dat Lodewijk XVIII op korte termijn zou overlijden. Hij sprak niet langer op eigen titel, maar namens al diegenen die op zijn intekenlijst voorkwamen en die hem aldus hadden bevestigd als de in Ezechiël 33:2 aangekondigde onheilsprofeet.¹¹⁸

Daarmee was zijn tetralogie voltooid. Toen hij in mei 1820 opnieuw de publiciteit zocht, was dat met een geheel nieuw werk: *De laatste Boet- en heilgezant, ter bekeering der volken tot den Heer, bij de algemeene herstelling van Kerk en Godsdiens*t, voor eigen rekening uitgegeven in het jaar “na de wereldschepping 6001”. Dat laatste geeft wel aan dat hij nog niet van gedachten was veranderd, en ook het voorbericht liet daar geen twijfel over bestaan:

“Dit geschrift, hetwelk u, mijne *Tyd- en Landgenooten!* onder den tijtel van de *Laatste Boetgezant*, wordt aangeboden, heeft voornamelijk ten doel, u nogmaals de doen denken aan de gebeurtenissen die *den grooten dag des Heeren* zullen voorafgaan, voorbereiden, en *de kracht van het Godsrijk*, over de geheele aarde, zullen tot stand brengen”.¹¹⁹

Wel moest hij toegeven dat een en ander wat vertraging had opgelopen: de Franse koning was niet overleden en de Turken hadden het Westen nog steeds niet aangevallen. Hij weet dat aan mogelijke onnauwkeurigheden in zijn berekeningen, maar achtte dat nauwelijks relevant: in het licht van de eeuwigheid maakten een paar maanden weinig verschil.¹²⁰ De rest van het boekje bestond uit oproepen zich te bekeren tot de katholieke kerk, die vernieuwd zou worden onder de bezielende leiding van Pius VII. Een schets van het toekomstige Godsrijk, waarin de mensen vreedzaam en in overvloed zouden samenleven, completeerde het geheel.¹²¹

Een jaar later (december 1821 ofwel “na de Schepping 6002 ½”) volgde *Prognosticum, of verzameling van merkwaardige voorzeggingen en openbaringen, aangaande de gebeurtenissen der laatste tijden*. Verwijzend naar de bijbelse voorspelling dat in het laatste der dagen, door een uitstorting van de Heilige Geest, de gave der profetie zou terugkeren, betoogde hij dat dit vermogen zich al gemanifesteerd had bij een aantal katholieke profeten, wier voorspellingen nauw aansloten bij zijn eigen inzichten. De bekende astroloog Johannes Lichtenberger bijvoorbeeld zou al in 1485 over de omwenteling van 1823 hebben geschreven (hier interpreteerde Nüse wel heel erg vrij), maar ook mindere goden, die Nüse aan de *Europische Staatswaarzegger* had ontleend, zouden daar al op hebben gewezen. Geheel ten onrechte dus stond de astrologie in een kwade reuk. Dat veel astrologen afkomstig waren “uit den middelbaren burgerstand en mindere klasse” sprak juist in hun voordeel, want God gaf Zijn openbaringen liever door aan mensen met een “christelijke leefwijze”, dan aan iemand van hoge geboorte. Hier doelde Nüse hoogstwaarschijnlijk op zichzelf, aangezien hij in deze jaren ook als “planeetlezer” actief was, zoals blijkt uit een veroordeling door de rechtbank van Simpele Politie te Schiedam.¹²² Een voorlopig laatste publicatie van zijn hand

¹¹⁷ *Ibidem*, 92, 163-172

¹¹⁸ Nüse, *Sleutel* IV (Rotterdam 1819) 135-141, 150-154.

¹¹⁹ H. Nüse, *De laatste boet- en heilgezant, ter bekeering der volken tot den Heer, bij de algemeene herstelling van Kerk en Godsdiens*t (Rotterdam 1820) III.

¹²⁰ *Ibidem*, 7-11, 382-384.

¹²¹ *Ibidem*, 97-119, 252-245, 328-340.

¹²² H. Nüse, *Prognosticum, of verzameling van merkwaardige voorzeggingen en openbaringen aangaande de gebeurtenissen der laatste tijden* (...) (Rotterdam 1821) III-XVIII, 33-34, 60-63; 168-171, 192-211 (citaten:

verscheen in 1822 (“na de wereldschepping 6003”), een jaar dus voor de aangekondigde omwenteling, getiteld *De geest der tijden in het karakter der menschen, en vermaning tot boetvaardigheid*. Daarin noemde hij Luther de Valse Profeet uit de Openbaring van Johannes, en presenteerde hij het katholicisme als het enig ware geloof.¹²³

Vervolgens bleef het een aantal jaren stil rond Nüse. Toen hij in 1825 (“na de wereldschepping 6006”) de publiciteit zocht met *Het Jansenisme, in zijne scheuring en afval van de Kerk, aangetoond en bewezen uit de Goddelijke Openbaringen* had hij heel wat uit te leggen. Hij deed dat overigens pas helemaal aan het einde van het boek, dat grotendeels gewijd was aan ketterse afscheidingen van de katholieke kerk, waarvan het jansenisme in zijn ogen de meest kwalijke was. Nadat hij die kwestie had afgehandeld, wees hij op de voorspelling van Lorenzo Ricci (1703-1775), de laatste generaal-overste van de jezuiten voordat zij werden verboden, over de drie perioden die nog aan de komst van het Godsrijk vooraf zouden gaan. De eerste periode zou in het teken staan van een grote politieke en filosofische omwenteling (de Franse Revolutie), de tweede zou bepaald worden door een grote tiran (Napoleon), en de derde tenslotte zou gekenmerkt worden door de opkomst van een Duitse veldheer (de Oostenrijkse keizer als overwinnaar van Napoleon) die als wereldheerser het christendom (lees: katholicisme) zou herstellen. Betekende dat nu dat Nüse zijn eerdere voorspellingen herriep? In feite wel, al gaf hij dat niet met zoveel woorden toe. Hij begreep wel dat zijn lezers dachten dat hij er met zijn voorspellingen voor 1823 helemaal naast had gezeten – er was immers niets gebeurd en Pius VII was inmiddels overleden – maar hij weet dat aan een paar reken- en interpretatiefouten. Die had hij inmiddels opgelost en nu wist hij het zeker: het katholieke Godsrijk kon ieder moment aanbreken.¹²⁴

Het jaar daarop bracht hij maar liefst twee publicaties op de markt, waaruit valt af te leiden dat het grote moment inmiddels was gepasseerd: in 1825 was de laatste dag van de wereldweek – “den grooten zondag” – dan eindelijk begonnen. Dat lijkt Nüse met nieuw elan, en vooral een opvallende militante geest vervuld te hebben. Eerst verscheen zijn *Waarschuwing aan vorsten en overheden, wegens den inval der Turken in het Christenrijk, uit oorzaak der thans onbestaanbare wetten en wijze van behandeling der onderdanen*. Wat hij al jaren voorspeld had was eindelijk gebeurd: de Turken hadden successen geboekt tegen de Griekse onafhankelijkheidsstrijders en maakten zich nu op om als gesel Gods de repressieve overheden in Europa te straffen voor hun onwettige handelingen en wurgende belastingen, overtredingen die in het toekomstige katholieke Godsrijk niet meer getolereerd zouden worden. Door de politieke onrust die in het verdeelde Europa door nieuwe opstanden zou ontstaan, zou men zich uiteindelijk in wanhoop tot de Paus richten, die aan het hoofd zou komen van een herenigd christendom, dat vervolgens de hele wereld zou kerstenen. Nüse onderbouwde dat met een ratjetoe aan bijbelse en niet-bijbelse profetieën.¹²⁵ Later dat jaar publiceerde hij nog *Memoriale inlichting en waarheidlievende ontleding, wegens de oprigting van het Collegium Philosophicum*, een aanklacht tegen het beleid om katholieke seminaries in de Zuidelijke Nederlanden onder staatstoezicht te brengen. Opnieuw herhaalde hij zijn

XIV); verhoor Hendrik Nüse: NA, Rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam (1811-1838), Audiëntiebladen correctionele rechtspraak, 24 april 1832 nr. 20, inv.nr. 22.

¹²³ H. Nüse, *De geest der tijden in het karakter der menschen, en vermaning tot boetvaardigheid* (Den Bosch 1822) 140-169.

¹²⁴ H. Nüse, *Het Jansenisme, in zijne scheuring en afval van de kerk aangetoond en bewezen uit de Goddelijke Openbaringen* (Rotterdam 1825) 317-210.

¹²⁵ H. Nüse, *Waarschuwing aan vorsten en overheden, wegens den inval der Turken in het Christenrijk, uit oorzaak der thans onbestaanbare wetten en wijze van behandeling der onderdanen* (Den Haag 1826) V-XIV, 2-11, 15-56 (citaat: XIII).

bewering dat het Godsrijk in 1825 was aangebroken en dat dergelijke overtredingen niet getolereerd zouden worden.¹²⁶

Erg veel indruk lijkt het allemaal niet te hebben gemaakt. De meest positieve reactie was afkomstig uit katholieke hoek. In 1831 verscheen bij de katholieke uitgever Jan Pieterszn. Bronstring te Purmerend *Het boek des geheims*, gewijd aan katholieke profeten uit verleden en heden, waarin aan Nüse een respectvolle beschouwing werd gewijd. In protestantse kring daarentegen werd Nüse genegeerd – zijn militante taal werd door de overheid door de vingers gezien en ook de algemeen-culturele tijdschriften besteedden na zijn ‘ontmaskering’ in 1823 geen noemenswaardige aandacht meer aan hem. Hoogstens in volksblaadjes, gericht op een mindergeletterd publiek, was hij nog wel eens onderwerp van gesprek, maar dan vooral als object van spotlust. In *Zamenspraak tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial en Steven Regt door Zee* (januari 1825) werd opgemerkt: “ik hoor dat vader Nuze weer aan het openbaren is, nu dat is ook een bolletje”, wat aan zijn gesprekspartner het commentaar ontlokte: “Nuze die zal van wijsheid gekheid wil ik zeggen nog wel van de trappen vallen”. In 1828 verscheen een late reactie op zijn *Prognosticum* uit 1821, getiteld: *Ironische-comische beschouwing, of de op gronden wederlegde Prognosticum van H. Nuse*. De anonieme auteur voelde zich gedrongen te waarschuwen tegen de voormalige stuurman, die maar bleef volhouden dat de Turken in aantocht waren. Nüse gaf hoog op van zijn astronomische kennis, maar in feite koerste hij op de volstrekt onbetrouwbare berekeningen van de vijftiende-eeuwse astroloog Lichtenberger. In zijn ogen was Nüse weinig meer dan een “Domper Profeet, die de menschen de stuipen op het lijf jaagd, door zaken die niet gebeurd zijn, tot gronden uwer Voorzeggingen te leggen”.¹²⁷

Het was door de Belgische Opstand van 1830 dat Nüse opnieuw de aandacht op zich wist te vestigen. Deze crisis overtuigde hem ervan dat de tijd rijp was voor een laatste oproep, en zo publiceerde hij in 1831 (ofwel 6012 “na de schepping”) *De Heilige Eeuw-bazuin, oproepende alle staaten van menschen tot bekeering en de komst tot de ware Kerk des Nieuwen Verbonds, om bij den ingang in het duizend-jarig Vrederijk met haar vereenigd te worden*. De nieuwe revolutiegolf, die eerst in Parijs en vervolgens in Brussel de kop had opgestoken, beschouwde hij als een straf voor overheden die hun katholieke onderdanen onderdrukten – het was het godsoordeel, beschreven bij de oudtestamentische profeten Jesaja en Ezechiël, dat hij al in eerdere publicaties had aangekondigd. Het oordeel dat de farao van Egypte daar werd aangezegd, verwees in werkelijkheid naar koning Willem I der Nederlanden. Diens gewapende acties tegen België waren God een gruwel en zouden niet onbestraft blijven. Binnen enkele jaren zou de pas aangestelde koning Leopold ook heerser worden over de Noordelijke Nederlanden.¹²⁸

Dat laatste was zonder meer opruiend en werd door de overheid dan ook niet door de vingers gezien, vooral niet omdat men ook in Noord-Nederland inmiddels te maken had gekregen met onrustige katholieke enclaves. Het boek werd uit de handel genomen en in april

¹²⁶ H. Nüse, *Memoriale inlichting en waarheidlievende ontleding wegens de oprigting van het Collegium Philosophicum* (Den Haag 1826) 1-2, 55.

¹²⁷ *Het boek des geheims: behelzende de gezamenlijke voorzeggingsen van Joh. van Leliëndaal uit de 13de eeuw; Lauwrentius Ricci; over de gezigten van den bekenden Pastoor Halthauzer, te Bingen; Trijntje van Boskoop; enz.* (Pumerend 1831) 33-44; ‘Honder-achtste zamenspraak (Januarij 1825)’, in: *Zamenspraak tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeijal en Steven Regt door Zee, enz.*, Dordrecht 1823-1825; *Ironische-comische beschouwing, of de op gronden wederlegde Prognosticum van H. Nüse, inhoudende: eene verzameling van merkwaardige voorzeggingsen en openbaringsen, aangaande de gebeurtenissen der laatste tijden*, door een waarheid onderzoeker (Rotterdam 1828) II-IV, 26.

¹²⁸ H. Nüse, *De Heilige Eeuw-bazuin, oproepende alle staaten van menschen tot bekeering en de komst tot de ware Kerk des Nieuwen Verbonds, om bij den ingang in het duizend-jarig Vrederijk met haar vereenigd te worden (...)* (Rotterdam 1831) 21-47, 85-91, 105-117.

1832 stond Nüse voor de Rotterdamse rechtbank, aangeklaagd wegens het aanzetten tot oproer. Tijdens het proces verklaarde de gedaagde met klem een tegenstander te zijn van elke vorm van revolutie. Zijn intentie was slechts geweest “zijne tijdgenooten te waarschuwen, welke waarschuwing hij volgens zijne begrippen niet mocht terughouden. Dat hij zijnen persoon verbindt, dat zijne voorzeggingen zullen uitkomen, en dat men hem, in een tegenovergesteld geval volgens de wetten mag straffen”. Het kwam de rechter allemaal zo verward voor dat hij twijfelde aan Nüse’s toerekeningsvatbaarheid. Vandaar dat hij de eis van tien jaar tuchthuis verlaagde naar twee jaar detentie, uit te zitten in de gevangenis te Hoorn. Daar zou Nüse binnen enkele maanden overlijden.¹²⁹

6.2.5 Dwaallichten en obscuranten

Met Nüse eindigt de galerij van post-napoleontische eindtijdalarmisten. Dat wil niet zeggen dat Deussen, Hentzepeter en Nüse de enigen waren, wel dat zij het meest productief en spraakmakend zijn geweest, waardoor een relatief afgerond beeld van hun leven en werken kon worden geschetst. Toch loont het de moeite niet geheel voorbij te gaan aan een aantal minder productieve, veelal obscuur gebleven collega’s, omdat het een zeldzame blik geeft op de verwachtingshorizon van mindergeletterden, wier leven zich grotendeels in de anonimiteit heeft afgespeeld.

Zo was daar de lutherse bakker J.H.C. Hartman (1772-1831), een leeftijdgenoot van Nüse, net als hij geboren in Duitsland en net als hij verhuisd naar Rotterdam.¹³⁰ Begin 1817 raakte hij hogelijk geagiteerd toen de lutherse predikant Carel Philip Sander een preek hield, waarin hij het bijbelverhaal over Abrahams bereidheid om zijn zoon Isaäk te offeren als ongeloofwaardig bestempelde. Woedend klom Hartman in de pen en publiceerde voor eigen rekening een uiterst warrig en geëxalteerd geschrift, getiteld (hier voor het gemak sterk ingekort): *Het werk des Heeren onzes Konings, door J.H.C. Hartman, in den Heiligen Evangelium benoemd, om het werk des Heeren te doen, gelijk Apolium gedaan heeft die van alle secte leeraars gehouden word, voor een booze geest*. De in de titel genoemde boze geest Apolium verwees naar Napoleon, die ook in de belevingswereld van Hartman een centrale plaats innam. Hij was ervan overtuigd dat met de val van Napoleon in 1815 de “achtste dag”, ofwel het Duizendjarige Rijk was aangebroken. Over de voormalige keizer was hij bijzonder positief – hij beschouwde hem als een Christus-figuur, een Saulus die Paulus was geworden en prees zijn arrestatie van de Paus in 1798. Ook de eigentijdse werkelijkheid bezag hij geheel door een bijbelse bril: Abraham verwees naar Willem V, Isaäk naar koning Willem I, Jozef naar de Engelse prins-regent, en het koninkrijk Juda naar Nederland. Dat heilige Juda was nu door dominee Sander in zijn godslasterlijke preek bezoedeld. “Apolium” kon de eer van Juda niet meer verdedigen en daarom zou Hartman dat in zijn plaats doen. Hij beschouwde zich namelijk als godsgezant, sinds hij zijn eigen naam had herkend in de bijbeltekst “ik zal Artemas tot u zenden” (Titus 3:12). Enkele maanden later publiceerde hij nog *Den gemeenschaps geest onzes Konings: inleiding op het derde eeuwen-feest van ons Hervormt Israël*, waarin hij dit keer niet alleen dominee Sander aanviel, maar ook Nüse “met zijn opgeraapte Planeet kunde”.¹³¹

¹²⁹ K. Glerum en M. Kippers, “Doch hier is alles rustig”. (Zeeuws-Vlaanderen en de Belgische opstand, 1830-1831), in: Doedens, *Autoriteit en strijd*, 128-134; Doedens, ‘Collectief verzet’, *Ibidem*, 224-227, 232-242; NA, Rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam (1811-1838), Audiëntiebladen correctionele rechtspraak, 24 april 1832 nr. 20, inv.nr.22; NHA, Archief Huizen van Bewaring Hoorn, inv.nr.473: stamboeken gevangenen, nr. 841.

¹³⁰ Biografische gegevens J.H.C. Hartman ontleend aan: SAR, RBS, huwelijksakte 26 mei 1813 f.116v, overlijdensakte 27 mei 1831 nr. 968.

¹³¹ ‘Voorreden’, in: J.H.C. Hartman, *Het werk des Heeren onzes Konings, door J.H.C. Hartman, in den Heiligen Evangelium benoemd, om het werk des Heeren te doen, gelijk Apolium gedaan heeft die van alle secte leeraars gehouden word, voor een booze geest (...)* (Rotterdam 1817) 1-32; *Ibidem*, 1-18, 32-33, 42-62; Idem, *Den*

Het *Letterkundig Magazijn*, al verbaasd over Nüse, was ronduit *stupéfait* over het optreden van Hartman en vroeg zich af hoe het kon “dat deze vermaarde koopstad twee zulke zonderlinge lichten of dwaalsterren te gelijker tijd oplevert”. De *Recensent ook der Recensenten* maakte er evenmin veel woorden aan vuil en noemde Hartman “in zijne hersenen gekrenkt”. Een stadgenoot van Hartman ergerde zich aan het optreden van de Rotterdamse bakker zelfs zodanig dat hij hem in twee vileine stukjes te kijk zette, eerst als vrouwengek, en vervolgens als ezel. Aan het eschatologische front heeft Hartman zich daarna niet meer gewaagd.¹³² Een andere eendagsvlieg, een zekere Hendrik Smit, viel een soortgelijke behandeling ten deel. Hij zocht in 1819 de publiciteit met *Op- en ondergang van den Antichrist, benevens den aanstaanden val van Babel, ter voorbereiding van het Rijk des Vredes, naar de openbaringe Onzes Heeren Jezus Christus*. De aanpak van Smit, die geen geletterde indruk maakt, was vrij traditioneel: het was het aloude historicisme, compleet met de Paus als Antichrist, met als opmerkelijk aspect dat deze al in 1572 door Willem van Oranje op de knieën gedwongen was. Nu zou Babel spoedig vallen en een Heerlijke Kerkstaat aanbreken. Smit hoopte met zijn publicatie, die hij een “Tempel des Heeren” noemde, de bewustwording daarvan te vergroten. Volgens het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* was het weinig meer dan: “Onzin van eenen beschonkenen, of – dweeperij!”¹³³

Bijzonder wellevend daarentegen was de reactie van het Nederlandse parlement op het curieuze rekest dat Aalbert Derksen (1785-1854), een protestantse tuinman uit Doorwerth, in november 1829 naar de Tweede Kamer opstuurde. Wel kon het droogkomische commentaar van de commissie der verzoekschriften de hilariteit die het verzoek van Derksen had opgeroepen ternauwernood verhullen:

“Nog doet de Kommissie verslag (...) op een verzoekschrift van *Aelbert Derksen*, bij Arnhem, welke te kennen geeft, dat het hem gelukt is, om in de Openbaringen van Johannes een onfeilbaar middel te vinden tot bevordering van het heil des lands, en van de eendragt onder deszelfs ingezetenen. Hij verzoekt dat de Vergadering hem toesta, slechts één preek voor haar te komen doen, waarin hij zich sterk maakt H. E. M. gezamenlijk te bekeeren; met welke bekeering dan het duizendjarig Rijk een aanvang zoude nemen. – De Kommissie, hoezeer niets vuriger wenschende, dan dat dit Rijk zoo spoedig mogelijk verschijnen moge, stelt echter voor, dit verzoekschrift terzijde te leggen, waartoe de Vergadering besluit”.¹³⁴

Derksen besloot zijn preek toen maar te publiceren, getuige een advertentie die in december 1829 in de *Arnhemsche Courant* verscheen:

“*Het Duizendjarig Rijk, volgens de Openbaringen van Joannes, opengelegd en ontsloten door AELBERT DERKSCHEN, te Doorwerth, bij Arnhem. Zijnde het stuk,*

gemeenschaps geest onzes Konings: inleiding op het derde eeuwen-feest van ons Hervormt Israël, dat zijn zal den 2e November 1817 (Rotterdam 1817) 13, 19-20 (citaat: 13). Zie voor de controverse rond C.P. Sander, *Gods heiligheid verdeedigd en Abrahams vroomheid gered; of de opoffering van Isaac geene waare gebeurtenis, maar een droom. Kerkelijke redevoering 9 februari 1817*, Rotterdam 1817: LM 1817 I, 438-443.

¹³² LM 1817 I, 690-693 (citaat: 690-691); RodR 11 (1818) I, 310; *Mijne vrije gedachten over het werk van J.H.C. Hartman, getiteld: Het werk des Heeren onzes Konings, en zich daarin noemende profeet en evangelist* (Rotterdam 1817) 3-13; *Fraai curieus, of De Rarekiek vertoont de gemeenschaps geest van J.H.C. Hartman, door den schrijver van Mijne vrije gedachten* (Rotterdam 1817) 9.

¹³³ Hendrik Smit, *Op- en ondergang van den Antichrist, benevens den aanstaanden val van Babel, ter voorbereiding van het Rijk des Vredes, naar de openbaringe Onzes Heeren Jezus Christus* (Amsterdam 1819) ‘Voorberigt’ (citaat), 11-35; AmLM 3 (1819) I, 137-138.

¹³⁴ *Nederlandsche Staatscourant*, 23 november 1829.

hetwelk hij aanbood om voor Hunne Hoog Mogende Heeren Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van het Koninkrijk der *Nederlanden*, te komen preken, ten einde Hunne Hoog Mogenden door hetzelfde allen te bekeeren. Dit belangrijke stuk is voor 20 Centen te bekomen (...)

Van dit werkje, waarvan eind december 1829 nog een tweede druk verscheen, is geen exemplaar bewaard gebleven, zodat het gissen blijft naar wat Derksen met het Duizendjarige Rijk precies voor ogen stond. In 1844 zou hij zich nogmaals tot de Tweede Kamer wenden, ditmaal met een adres “van onbestemden inhoud”. Verder alarmistische activiteiten lijkt hij niet te hebben ontplooid. Hij bleef werkzaam als tuinman en stierf uiteindelijk te Oosterbeek als vader van een omvangrijk gezin.¹³⁵

Tenslotte nog kort aandacht voor de Groningse zeeman-schipper Hendrik Harmens Drukker (1769-1842) die in 1824 *Over de teekenen der laatste tijden* uitbracht, twee jaar later gevolgd door *Verklaring over het Nieuwe Jeruzalem en de teekenen van de groote en vreesselijke Dag des Heeren*. Over hem is iets meer bekend, omdat hij in 1834 een boek over zijn bekeringsgeschiedenis zou publiceren. Hij komt daarin naar voren als een bevindelijk gelovige, die zeer vertrouwd was met de conventikelcultuur. Net als Hentzepeter verwees hij veelvuldig naar de tegenstelling tussen letter en geest, het belang van innerlijk licht boven letterkennis, een inzicht dat alleen de wedergeboren gelovige deelachtig kon worden. Hoewel orthodoxer dan Hentzepeter (Drukker was een fervent tegenstander van de Evangelische Gezangen) stond dat mysticisme een aansluiting bij de Afscheiding in de weg.¹³⁶

Op eschatologisch terrein doet Drukkers aanpak eveneens sterk aan Hentzepeter denken. Hij benadrukte zijn onervarenheid op hermeneutisch gebied: het was vooral God die hem inzichten op dat terrein had verschaft, tijdens de vele uren die hij 's nachts in eenzaamheid op zijn schip had doorgebracht. Zijn verklaringswijze was traditioneel-historicistisch, gericht op een heilsgeschiedenis in zeven fasen, met daarin een centrale plaats voor de ware ‘inwendige’ kerk, die rond het jaar 600 in reactie op de opkomst van het pausdom ondergronds was gegaan. Dat Beest zou volgens de bijbelse voorspellingen 1260 jaar heersen, zodat rond 1860 zijn definitieve ondergang te verwachten was. Het Godsrijk dat Drukker voorzag was geheel in lijn met de achttiende-eeuwse Heerlijke Kerkstaat-verwachting: een heilsorde die haar oorsprong vond in de Refomatie en die geleidelijk aan kracht en invloed zou winnen. Paradijselijke verwachtingen van het eindresultaat koesterde hij daarbij niet: “het is wel in de mond van den mensch, als of de aarde in een hemel zal veranderen; ik verwacht, naar Gods heilige bladeren, hier op aarde geen hemel”.¹³⁷

Opvallend is zijn gematigd-positieve houding ten opzicht van de Franse Revolutie. Hij beweerde zelfs dat de Voorzienigheid achter de Pruisische inval van 1787 had gezeten, zodat de patriotten de revolutiegeest op Frankrijk hadden kunnen overbrengen. Aldus was een opstand uitgebroken “tegen de Koningen, Adeldom en kloosters”, waardoor aan het Beest (het pausdom) een zware slag was toegebracht. Dat bleek wel in 1815, bij de vorming van een nieuwe Europese orde na de slag bij Waterloo, toen voor de katholieke kerk slechts een ondergeschikte rol was weggelegd. Zo had godsdienstvrijheid de plaats ingenomen van

¹³⁵ *Arnh.C.*, 22 december 1829; *OHC*, 24 december 1829; *Nederlandsche Staatscourant*, 23 mei 1844; www.wiewaswie.nl (Aalbert Derksen).

¹³⁶ Hendrik Harmens Drukker, *Eene bekeeringsgeschiedenis welke in deze dagen wordt tegengesproken, en eenige woorden over de verdeeldheden in de Hervormde Kerk* (Groningen 1834) 3-20; zijn zoon Harmen Hendriks Drukker (1794-1861), eveneens schipper, zou wel tot de Afscheiding overgaan: J. Wesseling, *Afscheiding van 1834 in Groningerland III. De classis Groningen van de Afscheiden kerken* (Groningen 1978) 112, 126.

¹³⁷ Hendrik Harmens Drukker, *Over de teekenen der laatste tijden* (Amsterdam 1824) I-IV, 1-24, 36-42, 129-138 (citaat: 138).

onderdrukking. Waterloo was kortom een veldslag met heilshistorische betekenis: “Wat spreekt niet den mensch van een groote slag van *Armageddon*, als of dat onmiddellijk van God zal gebeuren, maar God werkt altijd door middelen, dus heeft niemand meer te wachten op die slag, want dat is voorbij”.¹³⁸ In het uiterst mystieke werkje dat hij twee jaar later publiceerde, ontvouwde hij een visie op het Nieuwe Jeruzalem als een puur geestelijke dimensie, los van enig aards heil, die zich reeds op aarde bevond in de gedaante van de ware gelovigen, de aanhangers van de leer der vrije genade.¹³⁹ Groot was echter zijn vaderlandsliefde: “En hij zal komen in het land des sieraads” (Dan. 11:41) paste hij toe op Napoleons bezoek aan Nederland in 1811, “alwaar mijne oogen hem hebben gezien”. Er was immers geen land, “dat in de twee vorige eeuwen dit land in Godsvrucht evenaarde; maar ook welk land is het onze gelijk, in allerhande keurige spijzen en sierlijke schoone gebouwen; ja waar vindt men die stromende rivieren en scheepvaart?”¹⁴⁰ In 1832, verontrust over de Belgische Opstand, publiceerde hij *Verklaring van de gezichten van Intje Janszn*, waarin hij het visioen van de befaamde Friese volksprofeet (een oorlog die aan nieuwe bloei voorafgaat) toepaste op de oorlogssituatie waarin Nederland verzeild was geraakt. Hoe donker de toekomst er ook uitzag: God zou het vaderland behoeden.¹⁴¹

Zo kwamen in deze eenvoudige schipper uiteenlopende invloeden samen: het piëtisme van het bevindelijke conventikel, de Heerlijke Kerkstaat-verwachting die kennelijk het geloof aan volksprofeeten niet uitsloot, de aloude notie van Neerlands Israël, en de impact van de Franse Revolutie.¹⁴²

6.3 Opwekkingskringen

Na de post-napoleontische eindtijdpublicisten belicht te hebben, is het nu tijd om te kijken in hoeverre dit alarmisme het handelen van mensen beïnvloedde, aanleiding gaf tot groepsvorming, tot pogingen de samenleving te veranderen, of omgekeerd juist aanzette tot wereldmijding en verlamdend ondergangsdenken. Daartoe zullen eerst de kringen en bewegingen de revue passeren wier activisme in belangrijke mate, maar niet uitsluitend door het eindtijddenken werd bepaald: de swedenborgianen en de kring rond Bilderdijk, ofwel het vroege Réveil. De personen en bewegingen voor wie het eindtijddenken de enige drijfveer was – de profeten en profetische bewegingen – zullen hierna in afzonderlijke paragrafen worden belicht.

6.3.1 Swedenborgianen

Symptomatisch voor een verhoogd alarmistisch tijdsbesef is de neiging om aan bepaalde politieke ontwikkelingen een heilshistorische betekenis toe te kennen. Dat speelde ontegenzeggelijk een rol in de beeldvorming rond de Heilige Alliantie, waarvan de in het oprichtingsverdrag verwoorde doelstelling – te komen tot een Europese orde gebaseerd op

¹³⁸ *Ibidem*, 89-109 (citaten: 90, 109).

¹³⁹ Hendrik Harmens Drukker, *Verklaring over het Nieuwe Jeruzalem en de teekenen van de groote en vreesselijke dag des Heeren* (Groningen 1826) 18-20, 48-50.

¹⁴⁰ *Idem*, *Teekenen*, 187-188.

¹⁴¹ *Idem*, *Verklaring van de gezichten van Intje Janszoon, voorgevallen te Oosterzee in Vriesland in 1722* (Groningen z.j.[1832]) 7-11; op achterpagina de mededeling: “Verklaring van den Heer H.H. Drukker werd gegeven in het jaar 1832”.

¹⁴² Van de hand van Hendrik Harmens Drukker verscheen nog: *Sterren van den hemel vallen als onrijpe vijgen, en de hemel is weggeweken als een boek dat toegerold wordt* (Groningen 1834), waarvan geen exemplaar bewaard is gebleven: *Nml. Saakes*, augustus 1834.

christelijke broederliefde en verdraagzaamheid – reminiscenties oproept aan het millennialistische heilsperspectief van ‘Christen-Patriotten’ en kantianen. Dat die verwachting ook na 1815 nog niet was vervluchtigd en zelfs een korte wederopstanding beleefde, valt af te leiden uit de rede die de kantiaan Johannes Kinker (inmiddels hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in Luik) in 1817 uitsprak voor een gehoor van medevrijmetselaars. Daarin noemde hij de oprichting van de Heilige Alliantie een grote stap voorwaarts in de richting van een heilstaat, waarin oorlog en gebrek zouden zijn uitgebannen.¹⁴³

Heilshistorische verwachtingen met betrekking tot de Heilige Alliantie werden ook geventileerd door het kleine groepje swedenborgianen dat zich in Nederland staande had weten te houden. Na jaren van stilte zocht men in 1817 plotseling weer de publiciteit om de Nederlanders voor te bereiden op de komst van het Nieuwe Jeruzalem. Niet langer was het P.F. Gosse die bij de verbreiding van het swedenborgianisme in Nederland het voortouw had, maar Charles Ley (1752-1821), een Engelsman die in 1791 in Londen was toegetreden tot de New Jerusalem Church, kort na 1800 naar Rotterdam was verhuisd en zich daar gevestigd had als kostschoolhouder en leraar Engels, waarbij hij *en passant* ook het swedenborgianisme aan de man trachtte te brengen. Daarin was hij niet succesvoller geweest dan Gosse twintig jaar eerder, blijkens de brief die Ley in juli 1816 opstuurde naar de Algemene Conferentie van de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem in Londen. Hij sprak daarin zijn teleurstelling uit over het feit dat een land, dat zo’n sleutelrol had gespeeld bij de verspreiding van Swedenborgs geschriften, zelf zo weinig ontvankelijk bleek voor de nieuwe leer. Hij had contact proberen te leggen met hervormde predikanten in Rotterdam, maar alleen een remonstrantse voorganger (waarschijnlijk Willem Goede) bereid gevonden een en ander van Swedenborg te vertalen. Verder was hij vooral op scepsis gestuit.¹⁴⁴

De oprichting van de Heilige Alliantie wekte echter ook in swedenborgiaanse kring nieuwe hoop dat een doorbraak op korte termijn te verwachten was. Charles Ley publiceerde daarom in het voorjaar van 1817 *Gedachten over het Heilig Verbond (...) als gefondeerd in de Heilige Schrift en voornamelijk in de Openbaring van Johannes, onder den naam en het zinnebeeld van het Nieuw Jeruzalem*, een bewerking van een verhandeling van de swedenborgiaan Robert Hindmarsh. Daarin werd beweerd dat de oprichting van het Heilig Verbond een teken was van de ophanden zijnde komst van het Nieuwe Jeruzalem, die door Swedenborg ruim vijftig jaar geleden al was voorzien. In tegenstelling tot wat algemeen werd aangenomen moest men die Wederkomst niet opvatten als het einde van het bestaande, maar als een nieuw begin – de opbouw en verdere vervolmaking van het mensdom.¹⁴⁵ Hoewel de respons niet hoopgevend was (de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* had niet eens begrepen dat het hier om swedenborgianen ging, zo onbekend was men kennelijk met deze leer) blijkt uit de brief die Charles Ley in juli 1817 naar de Algemene Conferentie in Londen stuurde, dat hij toch enige vooruitgang had geboekt. Het kleine groepje dat bij hem thuis samenkwam, was inmiddels met zo’n drie mensen uitgebreid. Een van hen,

¹⁴³ Hanou, *Sluiers van Isis*, 359-361; zie voor de heilshistorische verwachtingen die door het Heilig Verbond werden geactiveerd: ‘Het Heilig Verbond’, *Arn.h.C.*, 26 februari 1822.

¹⁴⁴ Higham, ‘Gosse I’, 397; Charles Ley (“Master of the English Boarding-school, Rotterdam”), *A new guide to the English language with a Dutch translation of several thousand most useful words in both languages. Interspersed with a great variety of reading lessons, an entire new English grammar (...)*, Rotterdam 1808; advertenties voor kostschool Ley: *RC*, 21 april 1804; *Ibidem*, 27 april 1805; *Ibidem*, 11 oktober 1810; *Ibidem*, 21 juni 1814; Hindmarsh, *Rise and progress*, 256.

¹⁴⁵ Hindmarsh, *Rise and progress*, 227-229; Odhner, *Annals*, 262; *Gedachten over het Heilig Verbond, waarin Hunne Majesteiten de Keizer van Oostenrijk, de Koning van Pruisen en de Keizer van Rusland, onlangs getreden zijn, als gefondeerd in de Heilige Schrift en voornamelijk in de Openbaring van Johannes, onder den naam en het zinnebeeld van het Nieuw Jeruzalem* (Rotterdam 1817) 1-4, 12-39.

een onderwijzer genaamd Van Alphen, was druk aan het vertalen geslagen en wilde zijn zoon laten opleiden tot voorganger in de Nieuwe Kerk.¹⁴⁶

Eind 1817 plaatste Ley wervende advertenties in de *Rotterdamsche* en 's *Gravenhaagsche Courant*, waarin hij een ieder die geïnteresseerd was in Swedenborg uitnodigde zich aan zijn adres te voegen. Hij begon een samenwerking met de Haagse uitgever P.F. Gosse, die weer Swedenborgiana ging uitgeven, terwijl dominee B.F. Tydeman in Dordrecht – door Bilderdijk op het spoor van Swedenborg gezet – bereid bleek een en ander in het Nederlands te vertalen.¹⁴⁷ Het onverwachte overlijden van Charles Ley in november 1821 was echter een forse tegenslag. Tydeman nam weliswaar de correspondentie met het hoofdkwartier in Londen van hem over, maar kon als hervormd predikant slechts behoedzaam opereren. Toen ook hij in 1829 betrekkelijk jong overleed, ging de verbinding met Londen verloren (Gosse was al in 1826 overleden).¹⁴⁸ Na 1830 werd er van Hollandse Swedenborgianen niets meer vernomen, en dat zou zo blijven tot het eind van de negentiende eeuw, toen in Den Haag een Swedenborg-genootschap werd opgericht dat er wel in slaagde belangstelling te genereren. De beschrijving daarvan valt echter buiten het bestek van deze studie.¹⁴⁹

6.3.2 *Bilderdijk en het vroege Réveil*

Had het Heilig Verbond in enkele kringen dus hoge verwachtingen gewekt ten aanzien van een nabijzijnde heilstaat, van een geheel andere orde was de reactie van Bilderdijk. Hij zag in het Heilig Verbond een manifestatie van de Antichrist, en wijdde daaraan een verhandeling, getiteld 'Van de zeven laatste bazuinen en plagen' (1816), die in 1833 door zijn leerling Isaäc da Costa zou worden gepubliceerd, onder weglating van de slotpassage. Centraal stond de heerschappij van het Beest, en de ondergang daarvan bij de wederkomst van Christus, waarop diens aardse heerschappij een aanvang zou nemen. Voor de nabije toekomst verwachtte hij het blazen van de zesde buzin, het signaal voor de vier engelen die de wacht hielden bij de Eufraat om zich te 'ontbinden'. Eindtijdpublicisten als Deussen, Hentzepeter en Nüse zagen daarin een cryptische omschrijving van een toekomstige Turkse aanval op het Westen, Bilderdijk daarentegen meende dat de Eufraat naar Frankrijk verwees, aangezien die rivier bij Babel hoorde, en Parijs het eigentijdse Babel was. De vier engelenwachters waren dus de vier geallieerde grootmachten die Frankrijk sinds 1815 controleerden, maar die zich kennelijk op zeker moment zouden terugtrekken. Volgens Bilderdijk duidde dat erop dat ze hun controlerende functie zouden opgeven om samen met Frankrijk een nieuwe Algemene Monarchie, een nieuw Antichristisch Rijk te vormen – de geheime doelstelling van het Heilig Verbond. Deze deïstisch-atheïstische staatsmacht zou ernaar streven alle christelijke kerken te

¹⁴⁶ *AmLM* 1 (1817) I, 254-259; Hindmarsh, *Rise and progress*, 284; waarschijnlijk Abraham van Alphen (Oud-Beijerland 1789- Delft 1860), de enige onderwijzer met die achternaam in het Rotterdams adresboek van 1817, en als leraar Engels inderdaad de aangewezen persoon om als vertaler op te treden: *Naamregister der kooplieden, fabrikeurs en alle neringdoende inwoneren der stad Rotterdam* (Rotterdam 1817-1820) 112; A. van Alphen biedt zich aan als onderwijzer in de Engelse taal: *RC*, 28 oktober 1815.

¹⁴⁷ 'De Kerk het Nieuw Jeruzalem': *RC*, 15 november 1817; *Grav.C.*, 5 december 1817; Charles Ley aan P.F. Gosse, Rotterdam 30 oktober 1818, 10 augustus 1819, 24 september 1819, 7 december 1820: Gosse, *Portefeuille*, 40-43, 66-77. Bij P.F. Gosse verscheen: 'Kort verslag van de voornaamste leerstukken van het Nieuw-Jeruzalem. Uit het Engelsch', *Nunc licet* 1 (1819) nr. 1, en: 'Verzameling van Stukken, betrekkelijk de kerk van het Nieuw Jeruzalem. Uit het Engelsch', *Ibidem*, nr. 2; Buijnsters, 'Swedenborg in Nederland', 174.

¹⁴⁸ 'Obituary Charles Ley', *The intellectual repository for the New Church* (1822-1823) 128; Anna J. Ley (weduwe Charles Ley) aan P.F. Gosse, Rotterdam 5 maart 1822: Gosse, *Portefeuille*, 78-79; Hindmarsh, *Rise and progress*, 386; Odhner, *Annals*, 307; J.G. Veltman, 'Redevoering ter nagedachtenis van B.F. Tydeman, voorgedragen in de openbare vergadering van het genootschap Diversa sed una, 16 maart 1830', *Letter- en geschiedkundige mengelingen*, verzameld en uitgegeven door H.W. Tydeman (Zaltbommel 1836) 19-20.

¹⁴⁹ G. Janssens, 'Swedenborg en Nederland', *Swedenborgiana* 18 (2010) nr. 2, 2-6.

verenigen onder een nieuw kerkhoofd, dat geheel onverschillig tegenover het christendom zou staan en geleidelijk de politieke leiders zou overvleugelen. Als hij de suprematie had veroverd, zou hij een kruistocht beginnen tegen de overgebleven gelovigen. Dan echter zou de Wederkomst plaatsvinden en het Godsrijk beginnen.¹⁵⁰

Hier eindigt de gepubliceerde versie. In het door Tydeman gekopieerde handschrift volgen echter nog speculaties over de identiteit van deze Antichrist: het zou vermoedelijk een Fransman zijn die vanuit Rome zou regeren, in nauwe samenwerking met de Franse overheid. De laatste veldslag – Armageddon – zou waarschijnlijk plaatsvinden in het grensgebied van Frankrijk, Duitsland en Nederland. In detail wilde Bilderdijk niet treden, want “God verzegelt de gebeurtenissen tot zij daar zijn, en wij moeten ons met enkelen glinster van hetgeen niet opgedekt is, maar eenigszins door het dekkleed heen schijnt, vergenoegen”.¹⁵¹ Die Antichrist-verwachting is ook terug te vinden in zijn in 1816 geschreven gedichten:

*“Ja, gereed om op te treden,
Stapt hy aan met reuzenschreden
In den nevel die hem dekt.
Haast verschijnt hy uit dat duister,
En omslaat u met zijn kluister,
Dien hy over de aarde strekt”.*¹⁵²

Liet hij zich in in zijn gedichten over de identiteit van de Antichrist niet uit, in gesprekken heeft hij zich minder terughoudend opgesteld. De Réveilman H.J. Koenen zou later verklaren van een intimus van Bilderdijk (waarschijnlijk H.W. Tydeman) te hebben vernomen dat Bilderdijk rond 1816 het vermoeden had uitgesproken dat de zoon van Napoleon zich als Antichrist zou openbaren. Dat Bilderdijk dat inderdaad geloofde, blijkt ondermeer uit zijn ‘Korte proeve over de Openbaring van Joannes’ (gekopieerd door Tydeman), waarin Bilderdijk al wees op de in zijn ogen veelzeggende titel Koning van Rome, die Napoleon aan zijn zoon had toegekend. Meer details gaf hij rond 1820 prijs aan zijn leerlingen in Leiden: de opvolger van de zittende Paus Pius VII zou maar kort aan de macht zijn, om plaats te maken voor de zoon van Napoleon, die als pauselijke Antichrist vanuit Rome de christenen zou terroriseren.¹⁵³

Hoe stond het intussen met de ‘Goudeeuw’ van Oranje, het politieke heilsperspectief dat decennialang Bilderdijks toekomstverwachting had gedomineerd? Was hij daar, teleurgesteld over een uitblijvende benoeming, inmiddels van genezen? Toch niet, met dien verstande dat hij alle hoop en verwachtingen die hij ooit ten aanzien van de latere Willem I had gekoesterd gaandeweg had overgedragen op de kroonprins, de toekomstige koning Willem II.¹⁵⁴ In het verlengde daarvan had Bilderdijk eind 1815 de wens uitgesproken de kroonprins te kunnen spreken, voor wie hij een speciale boodschap zou hebben. Het geboorteverfs dat hij in 1792 aan hem had opgedragen, en waarin hij de boreling had voorgespiegeld: “Gy, Vorstlijk Wichtjen, groei! U wacht een heerlijk lot: / Uw leeftijd zaligt de aarde en brengt haar weër tot God!”, kreeg in zijn beleving een steeds profetischer

¹⁵⁰ Bilderdijk, ‘Van de zeven laatste plagen’, in: Idem, *Opstellen* II, 132-145.

¹⁵¹ ‘De zeven laatste bazuinen en plagen’, Cahier Tydeman, p. 31: UBVU, BM, K 1.

¹⁵² ‘MDCCCXVI’: Bilderdijk, *Dichtwerken* IX, 231.

¹⁵³ H.J. Koenen aan W. de Clercq, 1 maart 1831: Holtrop, ‘De Clercq en de andere chiliasten’, 28; ‘Korte proeve over de Openbaring van Joannes’, Cahier Tydeman, p. 20: UBVU, BM, K 1; D. van Hogendorp aan A. Capadose, 15 januari 1823: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293), inv.nr. 279.

¹⁵⁴ Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 181-182.

betekenis.¹⁵⁵ In de gedichten die hij tussen 1815 en 1821 schreef, klinkt daar weinig van door, maar in 1822 droeg hij speciaal aan de kroonprins een vers op, waarin naast onheilsvisionen ook de Gouden Eeuw van Oranje werd bezongen. Want nadat Christus aan de Verdrukking een einde had gemaakt, zou de kroonprins geroepen worden:

*”En gy, getrouw aan ’t bloed der Vaderen,
Gy, met hun Heldengeest in de aderen,
Verwinnaar van u-zelv’ en ’t heir der Godsverraderen
Zult heerschen in Zijn naam zoo verr’ de morgen licht”.*¹⁵⁶

Het was deze verwachting, gecombineerd met zijn eindtijddenken, die Bilderdijk tussen 1817 en 1827 als privaattoespreker vaderlandse geschiedenis overbracht op zijn leerlingen Isaac Da Costa, Abraham Capadose en Dirk van Hogendorp, de latere voormannen van het Réveil. Een conservatief-religieuze tegenbeweging, waarin eindtijddenken en messianistische verwachtingen met betrekking tot het Oranjehuis een belangrijke rol speelden, hetgeen in belangrijke mate aan Bilderdijks invloed kan worden toegeschreven. Wie de brieven leest die tussen leraar en leerlingen, en tussen de leerlingen onderling geschreven werden, proeft iets van het hypnotiserende effect dat Bilderdijk op hen had, een charisma dat treffend onder woorden werd gebracht door Daniël Veegens. Hij kwam in 1823 op een promotieplechtigheid naast een oudere man terecht die hem frappeerde door zijn levendige, onderzoekende geest. Pas op de receptie, toen hij hem omringd zag door jongelui die aan zijn lippen hingen en schaterden om zijn grappen, realiseerde hij zich dat het Bilderdijk moest zijn. Ook de Engelse dichter Robert Southey, die in 1825 enige weken bij Bilderdijk logeerde, was diep van hem onder de indruk. Al meteen bij de eerste ontmoeting voelde hij een sterke verbondenheid met zijn gastheer, die een eruditie en levendigheid tentoonspreidde die volgens Southey uniek waren. “I never felt myself more interested in any man’s company”, schreef hij naar het thuisfront. “So extraordinary a man, in all respects, I have seldom or never met with”.¹⁵⁷

De nauwste band had Bilderdijk met zijn Joodse leerling Isaac da Costa (1798-1860). Zij hadden elkaar rond 1813 ontmoet bij een Joods letterkundig genootschap waarvan Bilderdijk erelid was, en waren nadien met elkaar in contact gebleven. In 1815 voltooide de zeventienjarige jongen zijn opleiding aan het Athenaeum Illustre en werd vervolgens door Bilderdijk klaargestoomd voor de studie rechten in Leiden. Hoewel Bilderdijk toen al tegen de zestig liep, ontstond er tussen mentor en leerling al snel een vertrouwelijk contact – in 1817, een jaar nadat Da Costa was vertrokken, verhuisde ook Bilderdijk naar Leiden, met het plan daar een privatissimum vaderlandse geschiedenis te verzorgen. Da Costa schreef zich meteen in en introduceerde zijn medestudenten Willem en Dirk van Hogendorp en Nicolaas Carbasius bij Bilderdijk; ook stelde hij hem voor aan de Joodse student medicijnen Abraham Capadose, een familielid van Da Costa, die zich eveneens opgaf voor de colleges. De cursus ging in september 1817 van start. Van enige historische onpartijdigheid was geen sprake. Het geschiedbeeld dat Bilderdijk hen voorhield was heilshistorisch, antiliberaal en orangistisch, en werd rijkelijk overgoten met zijn alarmistische eindtijdsvisionen. Welke indruk dit maakte op

¹⁵⁵ ‘Ter geboorte van Zijne Doorluchtige Hoogheid, den jonggeboren Heere Prinse van Oranje en Nassau’: Bilderdijk, *Dichtwerken* VIII, 408; W. Bilderdijk aan I. da Costa, 1 ‘sprokkelmaand’ (februari) 1817: *Brieven van Bilderdijk* IV, 5.

¹⁵⁶ ‘Aan Zijne Koninklijke Hoogheid, den Prinse van Oranje (...)’: Bilderdijk, *Dichtwerken* IX, 243.

¹⁵⁷ M. van Hattum, ‘Daniël Veegens’ Bilderdijk-beeld’, *Het Bilderdijk-Museum* 26 (2009) 14; R. Honings, ‘Bij Bilderdijk aan tafel. Een uniek ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825’, *Ibidem*, 6-13 (citaten: 9-10).

zijn leerlingen valt te destilleren uit de intensieve briefwisseling die tussen de betrokkenen ontstond, en die grotendeels bewaard is gebleven.¹⁵⁸

Het eerste dat daarbij opvalt is dat Bilderdijk van het begin af aan grootse plannen had met zijn studenten. Van zijn eigen leeftijdgenoten verwachtte hij nog maar weinig, maar het contact met Da Costa had bij hem de hoop gewekt dat een jongere generatie wel ontvankelijk zou zijn voor zijn roep om een religieus réveil. Die verwachtingen hield hij niet verborgen. Zo schreef hij Da Costa in februari 1817, dus vlak vóór zijn verhuizing naar Leiden: “Ik geloof, ja, dat in de ontluikende jeugd een nieuwe geest werkt, die voorbode van een nieuwe en zaliger orde van zaken is”.¹⁵⁹ Meteen nadat hij met zijn toekomstige studenten had kennisgemaakt en nog vóór de colleges van start gingen, vergastte hij hen al op zijn onheilsprofetieën, zoals Willem van Hogendorp (1795-1838) later zou memoreren. Die kon zich daar toen het fijne niet meer van herinneren, behalve dan dat de vooruitzichten voor 1819 bij uitstek duister waren en dat de grote omwenteling zich rond 1823 zou aandienen.¹⁶⁰ Van die eerste groep leerlingen zouden de gebroeders Van Hogendorp het langst zijn lessen volgen (Willem tot zijn promotie in 1819, Dirk zelfs tot 1821). Bilderdijks bekendste leerlingen, Da Costa en Capadose, studeerden al in 1818 af en keerden terug naar Amsterdam. In juni 1818 eerst Capadose, vervolgens in december Da Costa, die zijn studie met een promotie in de rechten zou afsluiten. Niettemin bleef het contact tussen deze Joodse leerlingen en hun leermeester hecht. Dat Bilderdijk hoge verwachtingen van hen had als medestrijders tegen de geest der eeuw had hij hen in niet mis te verstane bewoordingen bekendgemaakt. Zo gaf hij Abraham Capadose (1795-1874) bij zijn afstuderen de volgende dichtregels mee:

*“Wie durft in ’t diep verval van ’t uitgeputte leven
’t Verstervend menschdom nog de hand biên by ’t vergaan?
Wie d’onbedwingbren dood gewapend tegenstreven,
En grijpen d’aartstyrán in zijne omschansing aan?
Gy zult dit, gy, mijn Vriend. Ga moedig, trek ten strijde!
Heel de aarde juicht u toe by zulk een grootsch bestaan;
’t Weldadig Engendom zweeft zeegnend aan uw zijde,
En wijst op eedler krans dan Leydens lauwerblaân.”*¹⁶¹

Voor Da Costa was Bilderdijk zelfs een tweede vader en geestelijk leidsman geworden, getuige de bewoordingen waarin hij zijn proefschrift aan Bilderdijk had opgedragen:

“Hoe zal het ooit mogelijk zijn, Bilderdijk! U niet te herdenken, wanneer er van mijn naam en werk sprake is? wien ik, naast God en mijn ouders, alles verschuldigd ben. Want het is uit U, al wat ik zal mogen verrichten. Want ik zelf behoor geheel aan U;

¹⁵⁸ I. da Costa, ‘Inleiding’, *Brieven van Bilderdijk* IV, VI-XI; Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 340-341, 354-360; 366-368; W.G.C. Bijvanck, *De jeugd van Isaïc da Costa (1798-1825)* I (Leiden 1894) 71, 78-79; Isaïc da Costa en Abraham Capadose waren geen neven van elkaar, zoals wel is aangenomen, maar allebei neven van de bekende arts Immanuel Capadose, een oom van Capadose, die gehuwd was met een tante van Da Costa: H.J. Koenen, ‘Levensberigt van Mr. Is. da Costa’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (JMNLL)* (1860-1861) 309.

¹⁵⁹ W. Bilderdijk aan I. da Costa, 1 februari 1817: UBVU, BM, F1/2.

¹⁶⁰ W. van Hogendorp aan I. da Costa, 10 februari 1820: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); W. van Hogendorp aan I. da Costa, 16 oktober 1822: Ibidem; Idem aan D. van Hogendorp, 19 november 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 193.

¹⁶¹ W. Bilderdijk, ‘Aan Dr. A. Capadose, by zijn vertrek van de Leydsche Hoogeschool’ (1818): Bilderdijk, *Dichtwerken* XI, 201.

de diepste gevoelens van mijn hart kent gij even gelijk ik ze ken, en de God die mij tot U bracht zal niet toestaan, wat ook de loop der wereldsche zaken moge zijn, dat mijn ziel zich ooit aan Uw leiding ontscheure”.¹⁶²

Dat dit veelvuldige contact en de hoge verwachtingen die Bilderdijk ten aanzien van zijn leerlingen koesterde ook wel eens benauwend kon zijn, valt op te maken uit de brief die Willem van Hogendorp eind december 1818 aan Da Costa schreef. Van Hogendorp was zelf inmiddels ook druk bezig met zijn dissertatie en zag vrijwel niemand meer, behalve nu en dan Bilderdijk, die over de sterk afgenomen frequentie van het contact niet te spreken was. Daarom bezocht Van Hogendorp hem maar wat vaker, ook om hem het vertrek van Da Costa wat te verlichten. Luchtig waren die visites echter niet: “Hij heeft mij dezer dagen veel verhaald van onze laatste dagen die ophanden zijn, en wel met zoo veel vertrouwen en zekerheid, dat ik hem niet durf zeggen dat hij maar een half gelovige voor zich heeft”.¹⁶³ De terloopse wijze waarop Van Hogendorp dit te berde bracht, suggereert dat het thema vaker onderwerp van gesprek geweest moet zijn. Ook bij latere bezoeken aan Bilderdijk zou het nog regelmatig ter tafel komen: “Gisteravond heb ik met Bilderdijk nog een lang discours van eenige uren gehad over het naderen der laatste tijden. Toen ik heen ging was hij moe van spreken en ik van hooren. Ondertusschen heb ik in lang geen zoo genoeglijken avond doorgebracht”, schreef Van Hogendorp Da Costa in juni 1819. Het tekent de ambivalente gevoelens die deze onheilsvisioenen bij hem opriepen. Hij mocht dan een ‘half gelovige’ zijn – ondanks alles werd hij er toch door gefascineerd. Ook Da Costa bracht zijn oude leermeester nog regelmatig een bezoek, waarbij hij soms meerdere dagen bleef logeren.¹⁶⁴

Duidelijk is dat gedurende het omineuze jaar 1819 Bilderdijks alarmisme steeds meer vat kreeg op de tijdsbeleving en toekomstverwachting van deze twee oud-leerlingen. Van Hogendorp, bezorgd over de onzekere internationale politieke situatie, schreef Da Costa die zomer: “Als ik naga wat onze groote man ons altijd van dit jaar 1819 gezegd heeft, en rondzie naar den verwonderlijken loop der gebeurtenissen om ons henen, zoo kon toch wezenlijk dit jaar wel eens niet ten einde spoeden, zonder deze voorzeggingen volkomen te vervullen!” Da Costa hield zich meer bezig met tekenen aan de hemel: “Wat zal de verschijning van den comeet beduiden? Want als onder de banieren van Teisterbant dienende, is ‘t ons geen van beiden te vergeven, geen beteekenis aan dit verschijnsel te hechten”. Onthullende woorden, die aangeven hoe vooral Da Costa zich een discipel van Bilderdijk voelde en zijn bondgenoot wilde zijn in de strijd tegen de goddeloze geest der eeuw.¹⁶⁵

Een maand later begon de dreigende politieke situatie in Europa ook Da Costa steeds meer te verontrusten, wat hem tot de verzuchting bracht “dat de dagen van Bilderdijks profecyen eerder naderen dan zich verwijderen met de tijd. De liberalen, de reformateurs, de Deugdverbondenen blazen ‘t vuurtje mooi aan dat ons en hen zal verslinden. De tournure die alles neemt, heeft mij vrij wat stof tot nadenken gegeven”.¹⁶⁶ In het najaar van 1819 was Van Hogendorp weer bij Bilderdijk langs geweest, waarbij opnieuw diens toekomstverwachting ter sprake was gekomen, met speciale aandacht ditmaal voor de Jodenvervolgingen in Duitsland. Bilderdijk zag er een complot van de vrijmetselarij in, met de bedoeling christendom en Openbaring te ondermijnen. Want, zo hield Van Hogendorp Da Costa voor:

¹⁶² Bijvanck, *Jeugd Da Costa* I, 93-94.

¹⁶³ W. van Hogendorp aan I. da Costa, 20 januari 1819: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).

¹⁶⁴ W. van Hogendorp aan Da Costa, 26 april en 11 juni 1819: Ibidem.

¹⁶⁵ Bijvanck, *Jeugd Da Costa* I, 103, 105.

¹⁶⁶ I. da Costa aan W. van Hogendorp, 17 augustus 1819: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293), inv.nr. 216.

“wat sprekender bewijs hebben wij dagelijks voor oogen, omtrent de waarheid eener openbaring, dan uw voortdurend bestaan door zoo veele eeuwen heen?”¹⁶⁷

Van Hogendorp verwijzing naar Da Costa's Joodse achtergrond raakte een gevoelige snaar. Het appel dat Bilderdijk op Da Costa had gedaan om de 'banier' van Teisterband te volgen in de kruistocht tegen neologie en liberalisme had bij hem grote weerklank gevonden, maar hoe kon hij dat te combineren met zijn Joodse identiteit? In navolging van Bilderdijks bijbelfundamentalisme was hij zich samen met Capadose in het Oude Testament gaan verdiepen, en hadden beide mannen zelfs pogingen ondernomen het orthodoxe jodendom te omhelzen. Dat had echter niet tot het gewenste resultaat geleid.¹⁶⁸ Capadose vervreemde steeds meer van zijn vrijzinnige geloofsgenoten en collega-artsen door zijn conservatieve uitlatingen op het gebied van religie en politiek.¹⁶⁹ Ook Da Costa raakte in een groeiend isolement. Om de dreigende identiteitscrisis het hoofd te bieden dook hij in zijn familiegeschiedenis. De familie Da Costa behoorde tot het Sefardische Jodendom, volgens de overlevering zelfs tot de stam Juda, de Joodse elite die al enkele eeuwen voor Christus op het Iberisch schiereiland terecht zou zijn gekomen en daarom geen aandeel had gehad in de kruisiging van Jezus. Het voedde in hem het gevoel uitverkoren te zijn, in dubbel opzicht zelfs: als afstammeling van koning David en als discipel van Bilderdijk. Zijn roepingsbesef botste echter met het onaanzienlijke bestaan dat hij leidde, dat van beginnend advocaat die het voornamelijk van zijn connecties moest hebben om hogerop te komen. Dat ging hem niet goed af, wat tot gevoelens van neerslachtigheid en verongelijkheid leidde.¹⁷⁰

In zijn nood wendde Da Costa zich tot Bilderdijk, die hem opnieuw doordrong van zijn alarmistische tijdsbeleving, van de noodzaak de strijd aan te binden met de goddeloze geest der eeuw, en van zijn overtuiging dat daarin een speciale rol voor Da Costa was weggelegd. Geheel daarvan vervuld schreef Da Costa in augustus 1820 aan Willem van Hogendorp: “Alles snelt van alle kant toe, om het kortstondig rijk des duivels te vestigen, en gelukkig, driemaal gelukkig, wie de Voorzienigheid in deze hachelijke tijden heeft uitgekozen, om ten koste van bloed en goed, dien noodlottigen geest der eeuw te bestrijden, en die niet veroordeeld is om werkeloos aanschouwer te zijn, en in den kleinen kring der menschelijke zwakheden rond te draven”.¹⁷¹ Gaandeweg werd Da Costa steeds ontvankelijker voor Bilderdijks overtuiging dat in heilshistorisch opzicht de verschillen tussen 'ware' christenen en 'ware' Joden minimaal waren, omdat beiden deel uitmaakten van de 'onzichtbare' Kerk die in het toekomstige Godsrijk zou ontstaan. Da Costa ging zich vervolgens in de bijbelse profetieën verdiepen, las het werk van Johann Josef Heydeck, een tot het christendom bekeerde jood, waarop zich in de winter van 1820 zijn eigen bekering voltrok. Toen Capadose daar lucht van kreeg en zich over de eerste schok had heengezet, ging ook hij zich in de bijbelse profetieën verdiepen en volgde ook zijn bekering, een paar maanden later. Zich vastklampend aan Bilderdijks opvattingen over het feitelijke continuüm tussen Judaïsme en christendom bleef Da Costa deelnemen aan de Joodse rituelen, zeer expliciet zelfs in de rouwtijd na de dood van zijn vader begin 1822. Met diens overlijden was echter de grootste barriere voor een publieke *coming out* weggevallen en op 20 oktober 1822 zouden

¹⁶⁷ W. van Hogendorp aan I. da Costa, 30 september 1819: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).

¹⁶⁸ J. Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland* (Amsterdam 1941) 59-60.

¹⁶⁹ A. Capadose, *De bekeering van Dr. A. Capadose, Portugeesch Israëliet* (Amsterdam 1837) 3-10.

¹⁷⁰ Bijvanck, *Jeugd Da Costa I*, 130-149; Meijer, *Da Costa's weg*, 63-66.

¹⁷¹ Bijvanck, *Jeugd Da Costa I*, 141; I. da Costa aan W. van Hogendorp, 15 augustus 1820: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293), inv.nr. 216.

Da Costa, diens echtgenote en Abraham Capadose zich in Leiden tot christen laten dopen, onder het toezien van Bilderdijk.¹⁷²

De centrale rol die eschatologisch alarmisme had gespeeld bij beider bekering had verregaande consequenties. Zowel voor Da Costa als Capadose zou de christelijke heilsverwachting het leidmotief van hun leven blijven en hun tijdsbeleving en toekomstverwachting bepalen. Hoe Da Costa steeds dieper in Bilderdijks alarmistische tijdsbeleving was meegezogen, wordt zichtbaar in het eerste deel van *Poëzy* (1821), een bundeling van gedichten die Da Costa in voorgaande jaren had geschreven. Sporen van bilderdijksaanse elementen zijn al in de vroegste gedichten terug te vinden, met name in ‘Het natuurlijk verband van wijsbegeerte en dichtkunst’ (1816), waarin niet alleen Bilderdijks notie van de dichter als ziener en Godsgezant geventileerd werd, maar ook diens cultuurpessimistische afkeer van Verlichting en revolutie.¹⁷³ Expliciet sprak Da Costa van zijn missie in het gedicht ‘Aan Bilderdijk’:

*“Vergeet’ my mijner vaadren God,
Zoo ‘k ooit uw weldaad zal vergeten!
Vervolg’ my menschdom beide en lot;
Ik zal me uw kweekling immer heeten!
(...)
Neen, Teisterbantsche krijgsbanier!
niet vruchtloos zult gy o ontplooiën!
(...)
En dan op ’t monster aangerukt,
Den Waan, die deze onze eeuw verdrukt”.*¹⁷⁴

Eschatologische elementen klinken door in het gedicht ‘Israël’:

*“De tijden naadren van Verlichting,
De tijden naadren van herstel!
Die van de blijde Godsrijkstichting,
Die van de nederlaag der hel!”*¹⁷⁵

Tenslotte was daar het gedicht ‘De zesde december’, een verjaardagsvers voor de kroonprins, waarin Bilderdijks grenzeloze verering voor de toekomstige koning doorklinkt. Toen Willem van Hogendorp lucht kreeg van het vers verklaarde hij aan Da Costa er zeer nieuwsgierig naar te zijn. De prins immers “schijnt gebooren tot groote gebeurtenissen, en wie weet tot welken rol deze hem nog eens roepen zullen.”¹⁷⁶

Gedurende het jaar 1822 – alleen Da Costa’s naaste vrienden waren toen nog van zijn bekering op de hoogte – kreeg die alarmistische heilsverwachting steeds vaster vorm.¹⁷⁷ Een ideeënwereld die ook is terug te vinden in het tweede deel van Da Costa’s *Poëzy*, dat eind 1822 verscheen. Zie bijvoorbeeld het gedicht ‘Parijs’: “*Die stad is ’t Babel onzer dagen! / Als*

¹⁷²Da Costa, ‘Inleiding’, *Brieven van Bilderdijk* IV, XII-XVIII; Meijer, *Da Costa’s weg*, 81-89; Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom*, 170-177, 182-183; Capadose, *Bekeering*, 10-15.

¹⁷³I. da Costa, *Da Costa’s komplette dichtwerken* II, ed. J.P. Hasebroek (Arnhem 1870²) 16-29.

¹⁷⁴*Ibidem*, 125-126.

¹⁷⁵*Ibidem*, 130.

¹⁷⁶*Ibidem* I, 246-250; W. van Hogendorp aan I. da Costa, 17 maart 1821: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).

¹⁷⁷Bijvanck, *Jeugd Da Costa* I, 258-259; A. Pierson ed., *Willem de Clercq naar zijn dagboek* I (Haarlem 1888²) 172-196.

Babel stort zy eens in puin!”¹⁷⁸ En in een aan Willem van Hogendorp opgedragen ‘Bijtschrift’ klinkt het:

*“Ja! Neêrland zal der volken voorbeeld wezen,
en, onverleid door ’t filozoofsch geschreeuw,
aan God en plicht nog trouwer dan voordezen,
verplettren eens het oproer dezer eeuw.
Oranjes kroon zal heel Euroop vereeren,
Oranjes troon staat onomstootlijk vast:
Oranjes stam zal heel de wereld leeren,
Wat houding thands aan ’s werelds Vorsten past!”*¹⁷⁹

Ook uit 1822, maar pas later in druk uitgegeven, stamt een aan Bilderdijk opgedragen vers, met daarin de aan hem ontleende notie van Neerlands Israël – superieur door de zuiverheid van zijn godsdienst, de uniciteit van zijn geschiedenis en de rijkdom van zijn taal, waardoor het land voorbestemd was een leidende rol in Europa te vervullen.¹⁸⁰

Meer en meer raakte Da Costa ervan overtuigd dat hij als kersvers christen en volgeling van Bilderdijk de stoot zou moeten geven tot een religieus réveil. De Amsterdamse koopman-literator Willem de Clercq, sinds 1821 nauw met Da Costa bevriend, schrok soms van de vurigheid van de bekeerling: “Hij kan zich niet met het tegenwoordige te vrede stellen, hij wil de toekomst doordringen en bezielen, en weet het christelijk geloof niet tot die lijdzaamheid te stemmen, geschikt alle indrukken te ontvangen”. Daarnaast moest De Clercq erg wennen aan de merkwaardige afhankelijkheidsrelatie die er tussen Da Costa en Bilderdijk leek te bestaan. In juli 1822 brachten ze samen een weekend bij Bilderdijk door. De eerste kennismaking verliep stroef en in het hotel stortte Da Costa plotseling in, bang (naar hij bekende) dat hij de hoge verwachtingen van Bilderdijk niet zou kunnen waarmaken. Tijdens het tweede bezoek deed Da Costa vervolgens geen mond open en toen Bilderdijk informeerde naar de reden daarvan, antwoordde Da Costa “dat het hem niet paste in zijns meesters tegenwoordigheid te spreken. Dit gedrag kwam mij zoo zonderling voor, dat het mij benauwde”, noteerde De Clercq in zijn dagboek. Toen De Clercq hem, weer terug in het hotel, vertelde van de lovende woorden die Bilderdijk aan het adres van Da Costa had geuit, knapte die zienderogen op.¹⁸¹

In de periode rond de doop (oktober 1822), verkeerden Da Costa en Capadose vrijwel voortdurend in Bilderdijks gezelschap. Dat intensieve contact nam de laatste barrières weg, want Bilderdijk besloot hen volledig in te wijden in zijn eschatologische systeem en gaf hen zijn verhandelingen ter inzage. Da Costa deed er in een brief aan Willem van Hogendorp (inmiddels ambtenaar te Brussel) enthousiast verslag van: “Welke verbazende teekenen deed hij ons door die lectuur in de ons omringende wereld opmerken. Wij beleven heerlijke tijden, en deze dagen zijn er ons een voorsmaak van”.¹⁸² Verwijzend naar de onheilsvisioenen waarmee hij zelf ooit door Bilderdijk was gebombardeerd, vroeg Van Hogendorp hem wat er toch te juichen viel: “Naar zijne berekeningen althans van dien tijd, zullen wij na 1 januari aanstaande geen nieuw jaar meer zien”.¹⁸³ Da Costa echter was sinds zijn doop niet alleen van

¹⁷⁸ Da Costa, *Kompleete dichtwerken* II, 155.

¹⁷⁹ ‘Aan Jhr. Mr. W. van Hogendorp’, in: Da Costa, *Kompleete dichtwerken* I, 267.

¹⁸⁰ ‘Aan Bilderdijk’ (1822): *Ibidem* II, 172-173.

¹⁸¹ W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999) 146-147; Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek* I, 219-223 (citaten: 219, 222).

¹⁸² Bijvanck, *Jeugd Da Costa* II (Leiden 1896) 219-220.

¹⁸³ W. van Hogendorp aan I. da Costa, 16 oktober 1822: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).

bruisend zelfvertrouwen, maar ook van stralende toekomstvisioenen vervuld: “Mijn bestemming is mij duidelijk geworden”, schreef hij Van Hogendorp, “en hangt met alle mijne overige denkbeelden te zamen. Die van ons allen, zoo veel wij zijn die aan onzen God en Zaligmaker, aan onze vorst en aan ons bloed getrouw willen zijn, zal heerlijk zijn, schoon vervuld van aardsche moeilijkheid”. Het oog moest daarbij gericht blijven op “ons dierbaar huis van Oranje”.¹⁸⁴

Was Da Costa na de doop al vrij snel met zijn echtgenote naar Amsterdam teruggekeerd, de vrijgezel Capadose, die als bekeerling niet meer terug kon naar zijn familie, bleef nog enige weken in Leiden om zich met Bilderdijk in de profetieën te verdiepen. Daarbij kregen ze assistentie van Dirk van Hogendorp (1797-1845), de jongere broer van Willem – ook een leerling van Bilderdijk, die echter tot dan toe wat in de schaduw was gebleven. Hij deed aan zijn broer Willem ijverig verslag van de vorderingen die in het profetisch onderzoek werden geboekt.¹⁸⁵ Vanuit Amsterdam deed ook Da Costa een duit in het zakje – in lange, geëxalteerde brieven, gericht aan de gebroeders Van Hogendorp, gaf hij lucht aan zijn toekomstverwachtingen. Hij was het grotendeels met de observaties van Willem van Hogendorp eens:

“...met dit onderscheid evenwel, dat mijne uitzichten vrolijker zijn dan de uwe. Ik zie als gij veel rampen, veel toeneming van verval in godsdienst, zeden enz.enz. tegemoet. Ik zie als gij dat de tegenstand, die men tegen de verderflijken geest van het liberalismus biedt, niet is in den geest, die wij wel wenschen zouden. Doch mijne hoop blijft onwrikbaar, en groeit in de verdrukking. Daar zal, daar zal, een nieuw licht geboren worden, uit de nevels die ons omringen. Schitterender, heerlijker, troostender dan ooit zal het gezegende Christendom (buiten hetwelk voor ons, zoo immers, althands in deze dagen geen heil of troost te vinden is) over de wereld schijnen, en den Geest der verleiding temmen en sidderen doen (...) De wenken van God in deze dagen zijn mij duidelijk, zij worden het mij iedere dag meer, zonder dweperij, maar koel van verstand en onder de bedaartheit van een aanschouwende hoop, zie ik de heerlijkheid die wij wachten, zich ontwikkelen. Het is mij geen gissing meer, maar zekerheid, en wanneer ik er over denk of van schrijf, dan ben ik boven de wereld en mijzelve verheven, als een Dichter, ja! meer dan een Dichter. De pen kan de hevigheid van mijn gevoel op dat punt niet uitdrukken, nog volgen. Hier gaarne wenschte ik U bij mij te hebben, en U mondeling mijn hart uit te storten”.

Alleen dan, dacht Da Costa, zou Willem een goed beeld kunnen krijgen van deze heilsverwachting “gelijk ik het voor oogen heb ieder uur van den dag. Mijn bestaan is in deze uitzichten als versmolten. Daarbuiten leve ik niet.”¹⁸⁶

Daarop volgde een lang exposé over de rol die Nederland in dat heilsproces zou spelen: “En dat groote Licht, hetwelk reeds een morgenrood in mijn oogen over de wereld verspreidt, zal uit Holland opgaan.” De overeenkomsten tussen Nederland en Judea waren immers treffend, en niet voor niets was Nederland een toevluchtsoord geweest voor de verdrukte Joden. Voor de leerlingen van Bilderdijk zag hij een grootse rol weggelegd, heilshistorisch, maar niet zonder gevaar:

¹⁸⁴ I. da Costa aan W. van Hogendorp, 5 november 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293) inv.nr. 217.

¹⁸⁵ D. van Hogendorp aan I. da Costa, 10 november 1822: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); Idem aan W. van Hogendorp, 11 november 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a.

¹⁸⁶ I. da Costa aan W. Van Hogendorp, 13 november 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293) inv.nr. 217.

“O! indien ook wij bestemd zijn in die triumpf te deelen, welk een zegen! Welk een voorzicht! (...) Wij mogen er het hoofd op een schavot (waarvoor in deze dagen geen eerlijk man veilig is) om laten vallen. Wij hebben er dit, en meer dan dit, voor over. Ik zoude niet voorzichtig doen aan iemand buiten u en die als gij denken, deze sentimenten zoo geheel open te leggen. Doch zoo krachtig is mijn overtuiging, en zoo zeker het gevoel van waarheid, dat mij doet spreken, dat ik ze ook uit voorzichtigheid niet zoude kunnen verbergen”.¹⁸⁷

Ook aan Dirk van Hogendorp verzekerde hij: “wij wachten heerlijke dagen”. Hoge verwachtingen had hij van het onderzoek in de landsarchieven waarmee Dirk begonnen was om meer te weten te komen over de geschiedenis van het huis van Oranje. “Gij, mijn waarde vriend! kunt en zult den lande en het huis van Oranje en vooral de zaak der godsdienst op de aarde nuttig zijn”. Daarvoor moest hij de werken van Bilderdijk grondig bestuderen: “De banier van Oranje gaat steeds voorwaarts”.¹⁸⁸

Dirk van Hogendorp had het in die laatste maanden van 1822 niet gemakkelijk. Zowel Capadose als Da Costa hadden benadrukt dat het hem niet paste in dienst van een goddeloze overheid te treden en de eed op de grondwet af te leggen. Hij moest zijn ambities nog maar even uitstellen, en op God vertrouwen. Da Costa schreef hem: “Het is nog de tijd niet. De tijd zal in Holland komen, dat wij in onze principes met een gerust geweten in het bestier der zaken zullen kunnen deelen”.¹⁸⁹ Da Costa leek in deze periode zo geobsedeerd door de ‘onzichtbare kerk’ van de toekomst en de komende confrontatie tussen Antichrist en Godsrijk, dat hij geen belangstelling meer kon opbrengen voor de actualiteit, noch voor de bestaande gezindten. Zo offerde hij dat wellicht de tijd was aangebroken voor de vereniging der protestanten “onder het eenig ware hoofd der kerk”, zoals ook de vijanden der waarheid zich aan het verenigen waren onder de Antichrist, “wiens naderend, doch schielijk voorbijgaand Rijk de Teekenen der Tijden ons doen tegemoet zien”.¹⁹⁰ Bilderdijk maande hem daarop tot enige voorzichtigheid. “Ja, mijn dierbare Vriend, gy zijt meê geroepen en uitverkoren tot uitbreiding van Christus Rijk, en (Gode zij dank!) gy zult die bestemming vervullen. Dit uitzicht heb ik en had ik reeds lang”. Niettemin waarschuwde hij hem niet te hard van stapel te lopen: “wees bedacht, van niet op eens te veel te willen doen”.¹⁹¹ Kennelijk liepen de heilsvisioenen van Bilderdijk en zijn belangrijkste leerling inmiddels niet meer geheel synchroon. Domineerde bij Bilderdijk een cultuurpessimistisch doemdenken, Da Costa zag de toekomst beduidend optimistischer in.

Een en ander valt te destilleren uit de brieven die tussen de gebroeders Van Hogendorp gewisseld zijn. Willem had Dirk gevraagd uit te zoeken wanneer Da Costa de val van de Antichrist nu eigenlijk verwachtte. Bilderdijk bleek zich daarover nogal tegenstrijdig te hebben uitgelaten: Willem was altijd uitgegaan van het jaar 1823, zijn broer Dirk wist zich toch echt te herinneren dat het 1848 moest zijn, en tegen Capadose en Da Costa had Bilderdijk het jaar 1850 genoemd. Vandaar dat Da Costa de Wederkomst pas rond het midden van de eeuw verwachtte. Terloops werd nog even verwezen naar de identiteit van de Antichrist: “Gij weet dat na dezen Paus een ander kort regeren zal welke door den Koning van Rome moet opgevolgd worden. Dat die Koning van Rome een kind des Duivels is, in navolging van de geboorte van Christus, en den Antichrist zijn moet”. Zijn verschijning

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ I. da Costa aan D. van Hogendorp, 14 november 1822: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

¹⁸⁹ A. Capadose aan D. van Hogendorp, 30 november 1822: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R); I. da Costa aan D. van Hogendorp, 28 november 1822: Ibidem.

¹⁹⁰ I. da Costa aan W. Bilderdijk, 15 november 1822: UB VU, BM, E 4/7.

¹⁹¹ W. Bilderdijk aan I. da Costa, 28 november 1822: *Brieven van Bilderdijk* IV, 46.

kondigde zich reeds allerwegen aan. Duidelijk in opkomst was echter ook een religieuze opwekkingsbeweging, die uiteindelijk de overwinning zou behalen: “Hoezeer wij dus noch dikke nevels doormoeten eer wij aan die heerlijke dagen komen geloof ik echter dat wij reden hebben ons te verblijden, en (zoo komt het mij voor) hierop ziet da Costa wanneer hij van die uitzichten spreekt”.¹⁹² Ook Da Costa zelf ging kort in op de vraag van Willem van Hogendorp wat nu precies de relatie was tussen de onheilsvisioenen van Bilderdijk en de blijde vooruitzichten van Da Costa. Hij benadrukte vooral de overeenkomsten; op een paar verschillen na “komen wij geheel overeen, dat Holland onder Oranje een gewichtig deel in de ophanden zijnde gebeurtenissen hebben zal”.¹⁹³

Van Hogendorp – niet overtuigd – vroeg om een uitvoeriger uiteenzetting, en hoewel Da Costa aarzelde om deze gevoelige materie aan het papier toe te vertrouwen, besloot hij een uitzondering te maken, omdat Van Hogendorp naar Brussel was verhuisd. Wat dan volgt ademt geheel de typologische geschiedopvatting van Bilderdijk: een vast patroon dat zich telkens weer, op hoger niveau, herhaalt. Zo weerspiegelde de Hollandse historie de geschiedenis van Judea. Beide landen hadden een verbond gesloten met God, beide landen hadden een superieure taal (Hebreeuws en Nederlands). Beide landen kenden daarom een periode van grote bloei (tijdens het tijdvak van de Tweede Tempel en gedurende de regering van Maurits, de tweede Oranje) gevolgd door een diep zedelijk verval. Zoals Judea te kampen kreeg met ongeloof (Sadduceeën) en bijgeloof (Phariseeën), zo werd Nederland nu bedreigd door liberalen en jezuiten. Die vroegere bloeitijd zou echter terugkeren onder de ‘tweede Maurits’, de huidige kroonprins, daarbij gesteund door een onzichtbaar leger van ware gelovigen, waarvan de school van Bilderdijk de voorhoede vormde.

Hoe zou dat in zijn werk gaan? Op dit punt weken de opvattingen van Bilderdijk en Da Costa wel degelijk uiteen. Beiden meenden dat het leger van ware gelovigen vervolgd zou worden door de Antichrist, “wiens kortstondig rijk zal vervangen en vernield worden door de wederkomst van de Koning der Koningen, die wij wachtten.” Maar waar Bilderdijk zich vooral richtte op de opkomst van de Antichrist en de Verdrukking der gelovigen, voorzag Da Costa voor de nabije toekomst eerst een periode “van kortstondige zegepraal der goede zaak op aarde onder de regering van den Prins van O[ranje]. Dat zich alsdan het groote Rijk van de Antichrist zal vormen, en de daarop volgende Heerlijkheid van den Koning Messias den loop dezer zesduizend jaren met een duizendjarig rijk op aarde sluiten. Ik stelle mij derhalve voor dat er ten tijde van de zonen der PvO [prins van Oranje] vele onheilen te wachten zijn”.¹⁹⁴

Het lijkt er dus sterk op dat Da Costa de ‘Goudeeuw’ van Oranje, die hij ontegenzeggelijk aan Bilderdijk heeft ontleend, op een andere wijze met het toekomstige Godsrijk heeft gecombineerd dan zijn leermeester. Waar Bilderdijk een bloeitijd onder Oranje liet samenvallen met het Godsrijk (waarbij niet helemaal duidelijk is of Oranje als medewerker of zelfs plaatsvervanger van Christus zou fungeren) zag Da Costa ze als opeenvolgende heilsfasen. Wellicht om een sluimerende onvrede met de ideeën van Bilderdijk te bezweren, was Da Costa zich inmiddels ook gaan verdiepen in het werk van andere eindtijddenkers, onder wie Hentzepeter, wiens *Eerste en laatste tooneelen* hij in december 1822 zelfs aan Bilderdijk opstuurde. Die was er niet bijster van onder de indruk, zoals hij ook niet onder de indruk was van een Franse eindtijpublicatie waarover Capadose zijn mening had gevraagd. Wel was het voor Bilderdijk aanleiding om nogmaals uiteen te zetten dat de familienaam van het Nederlandse koningshuis niet bij toeval Oranje luidde. Dat

¹⁹² D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 30 november 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a.

¹⁹³ I. da Costa aan W. van Hogendorp, 2 december 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293) inv.nr. 217.

¹⁹⁴ W. van Hogendorp aan I. da Costa, 6 december 1822: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); I. da Costa aan W. van Hogendorp, 13 december 1822: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293) inv.nr. 217.

was de kleur van de “*bekleedselen*” van het Joodse Tabernakel, en onderstreepte daarmee de status van Nederland van uitverkoren natie: “Alles hangt in de Goddelijke Huishouding aan één, had men slechts verlichte oogen om op te merken en een getrouw hart om er acht op te geven. – Doch wy moeten voorzichtig zijn, dat we geen geliefkoosde droomen voor opmerkingen en ingevingen houden. Wy wandelen nog in het duister en dutten al wandelende”.¹⁹⁵

Maar de geest was inmiddels uit de fles – de nieuwjaarsgroet die Da Costa in januari 1823 aan Dirk van Hogendorp opstuurde, stond geheel in het teken van de naderende strijd. Dat de laatste dichtbundels van Da Costa en Bilderdijk door de liberale pers waren neergesabeld, had zijn strijd lust slechts aangewakkerd: “Eens echter zal de Vaderlandsche kerk onder Oranje zegevieren. Die tijd is naderbij, dan men wel denkt”.¹⁹⁶ Daarop voelde Van Hogendorp zich gedrongen Da Costa wat af te remmen: “Volkomen met U vertrouwend op de zegeviering der Protestantsche Kerk onder het huis van Oranje, kan ik echter niet geloven dat die tijden zoo nabij zijn als het mij voorkomt dat gij denkt”. Hij was er weliswaar van overtuigd dat het nog tijdens hun leven zou gebeuren, “maar dat dezelve door rampen, vervolgingen en bloedbaden vooraf zullen gaan, wier begin voornamentlijk met dit jaar zal geopend worden”. Al langere tijd had hem voor ogen gezweefd “dat 1823 voor kerk en staat belangrijk zijn zoude en rijk aan gebeurtenissen. Vestigen wij onze oogen op het Babylon onzer dagen, dan dunkt mij dat ik alle rede heb, in mijn gevoelen versterkt te worden. Dat de tijd van herstel niet zoo bij uitstek nabij is komt mij ook voor, uit de jeugd eens persoons die vrij wat tranen zal doen vloeijen”. Het is duidelijk dat Dirk hier een lans brak voor het minder optimistische heilsperspectief van Bilderdijk, inclusief diens verwachting dat de zoon van Napoleon zich als Antichrist zou ontpoppen.

Dirk bestudeerde in deze weken ijverig Bilderdijks eschatologische verhandelingen, maakte er zelfs een uittreksel van en raakte steeds verder in tegenstrijdigheden verstrikt. Wat hij hier las, week namelijk af van wat Bilderdijk hem mondeling had meegedeeld. Toen hij hem kort daarop bezocht, bleek Bilderdijk er inmiddels weer anders over te denken en de ondergang van het Antichristelijke Rijk niet in 1823, noch 1848, maar rond 1830 te verwachten.¹⁹⁷ Nadat zijn broer Willem hem had geschreven dat Bilderdijks uitleg over het Getal van het Beest ook al niet klopte, omdat hij de volgorde van de voornamen van Lodewijk XVIII had omgegooid, wist hij helemaal niet meer wat hij ervan denken moest. Toch, schreef hij zijn broer, was er onmiskenbaar iets aan de hand: “Het is merkwaardig zoo als er in onze tijden veel over de Openbaring gesproken wordt en zoo als zij aller aandacht tot zich trekt. Capadose schreef mij onlangs over een werkje, te Parijs uitgekomen, en hier in Den Haag zijn er in de laatste tijden drie over dit onderwerp uitgekomen. Veel gekheid bevatten zij, doch allen komen zij daarop neder dat de voleinding der wereld nabij is”.¹⁹⁸ Waarschijnlijk doelde Dirk hier op de twee boekjes van Hentzepeter en de *Aankondiging van den nabijzijnden Gelukstaat* die in 1822 en begin 1823 in Den Haag waren gepubliceerd. Tijdens een bezoek aan Amsterdam, begin april 1823, deelde Dirk zijn twijfels met Da Costa en Capadose, en ook

¹⁹⁵ W. Bilderdijk aan I. da Costa, 16 december 1822: *Brieven van Bilderdijk* IV, 49-52; Idem aan A. Capadose, 25 december 1822: *Ibidem* V, 15-20 (citaten: 17, 20).

¹⁹⁶ I. da Costa aan D. van Hogendorp, 1 januari 1823: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R); D. van Hogendorp aan I. da Costa, 5 januari 1823: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).

¹⁹⁷ D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 14 januari 1823: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a.

¹⁹⁸ W. van Hogendorp aan D. van Hogendorp, 4 februari 1823: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840 VIII. Regeering van Willem I, 1815-1825; Derde stuk* (Den Haag 1916) 423-424; D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 19 februari 1823: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a.

zij kwamen tot de conclusie “dat B.[ilderdijk] verder heeft willen gaan met uitleggen dan eene noch niet vervulde profecy voor uitlegging vatbaar is”.¹⁹⁹

Intussen deed Da Costa er alles aan de pessimisten van zijn eigen optimistischer heilsvisioen te overtuigen. Zo had Dirk kanttekeningen geplaatst bij de grote opwekking die Da Costa al op korte termijn verwachtte, en bij de belangrijke rol die de prins van Oranje daarin zou vervullen. In een brief hield Da Costa hem voor dat zoiets ook niet met het verstand te beredeneren viel. Bij God was niets onmogelijk, en allerwegen bereikten hem berichten dat er zich een onzichtbaar Godsvolk aan het verzamelen was, om straks een werktuig der Voorzienigheid te worden. “Geloof mij, deze dagen zullen vele dingen hernieuwen, die in den opgang des Christendoms plaats gehad hebben”, verzekerde hij, en leek daarmee te doelen op een uitstorting van de Heilige Geest, zoals ook in de pinksterdagen na Jezus’ kruisiging had plaatsgehad.²⁰⁰ Aan Bilderdijk verkondigde Da Costa: “Uwe oude dagen, dierbare Vriend! zullen blijder zijn dan die uwer jeugd het hebben kunnen wezen”. Bilderdijk op zijn beurt toonde zich niet ongevoelig voor Da Costa’s zendingsdrang en liet zich in een brief aan Willem de Clercq (maart 1823) ontvallen: “Onze goede da Costa is gemaakt om een Paulus te zijn”. Aan Da Costa zelf schreef hij: ‘Ik geloof met U, dat Holland thands en in zijn verval, ’t middelpunt van het ware Christendom worden moet’.²⁰¹

In mei 1823 was Da Costa begonnen aan zijn “stukje” tegen de tijdgeest, zijn fameuze *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, dat in augustus 1823 zou verschijnen. Het moest de klarenstoot tot een geestelijke Opwekking worden, deze aanklacht tegen neologie, volkssoevereiniteit, constituties en hervormingsgenootschappen, waarin Da Costa ook onbekommerd uiting gaf aan zijn heilsvisioen. De Opwekking in Nederland kondigde zich reeds aan, en het was de Voorzienigheid die dat proces bestuurde; de mens diende zich daarbij, in het besef van eigen nietigheid, geheel passief op te stellen.²⁰² Het boekje beleefde binnen korte tijd enkele herdrukken en had inderdaad het effect van een klarenstoot: Da Costa’s huis in Amsterdam werd het brandpunt van een groeiende schare orthodoxe christenen, nationaal en internationaal, voor wie bijbel en geloof de essentie van het bestaan vormden. Maar voor de gevestigde orde – de gematigd-verlichte elite en de liberale intellectuelen – was hij vanaf dat moment een sociale outcast, en hij zou dat blijven tot het eind van de jaren dertig. Dat gold ook voor Capadose, die in datzelfde jaar 1823 met *De bestrijding der vaccine* tegen een ander heilig huisje trapte: de pokkenvaccinatie – door Bilderdijk verafschuwd als symbool van de overmoedige mens die meende het zonder God te kunnen stellen.²⁰³

En zo was in 1823 de scheidslijn getrokken tussen twee kampen, een liberaal en een antiliberaal, die de komende jaren het publieke debat zou bepalen. De gideonsbende van Bilderdijk zou rond Da Costa en Capadose in Amsterdam uitgroeien tot de conservatief-christelijke Réveilbeweging, waarin de maatschappelijke elite – oude adel en stedelijk patriciaat – toonaangevend werd. Al snel ontstonden ook kringen in Rotterdam en Den Haag; evangelisch-gezinde predikanten als J.J. le Roy vonden er onderdak, naast neo-orthodoxe

¹⁹⁹ D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 7 april 1823: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a.

²⁰⁰ I. da Costa aan D. van Hogendorp, 19 februari 1823: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

²⁰¹ I. da Costa aan W. Bilderdijk, 29 april 1823: UBvU, BM, E 6/3; W. Bilderdijk aan W. de Clercq, 12 maart 1823: Kolléwijn, *Bilderdijk II*, 248; W. Bilderdijk aan I. da Costa, 15 juni 1823: UBvU, BM, F 8/11.

²⁰² I. da Costa een W. Bilderdijk, 3 mei 1823: UBvU, BM, E 6/4; I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (Leiden 1823²) 90-98.

²⁰³ Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 277-371, 487-573.

voorgangers als Louis Henri Bähler en Jean Henri Merle d'Aubigné.²⁰⁴ Op den duur zouden al die verschillende tendensen de homogeniteit ondermijnen, zoals bij de behandeling van het late Réveil aan de orde zal komen, maar aanvankelijk, en zeker in de beginperiode, was de onderlinge band nog bijzonder hecht en hartelijk. Men hield contact via een intensieve briefwisseling en ontmoette elkaar bij Da Costa in Amsterdam of bij Bilderdijk in Leiden. De oude dichter was dan wel niet meer de charismatische leermeester van weleer – vanaf 1827 was zijn geestelijke achteruitgang onmiskenbaar – de aanhankelijkheid van de oud-studenten bleef groot. Toen Da Costa op tweede kerstdag 1824, na talloze miskramen van zijn echtgenote, eindelijk toch vader werd, noemde hij zijn zoon Willem Daniël, waarbij hij de naam van zijn 'tweede' vader aan die van de eerste vooraf liet gaan.²⁰⁵

Een belangrijke mijlpaal in de geboortefase van het Réveil was de watersnood van 1825. In de eerste maanden van dat jaar werden de kuststreken en de havens aan de Zuiderzee geteisterd door zware overstromingen, natuurrampen die in de achttiende eeuw nog werden toegeschreven aan de straffende hand van God, maar die nu vooral aanleiding vormden voor filantropische acties, waarbij de burgerij zich zelfgenoegzaam op de borst klopte. Dat schoot de Engelse predikant A.S. Thelwall, zendeling onder de Joden te Amsterdam en huisvriend van Da Costa, in het verkeerde keelgat. In reactie daarop publiceerde hij *Keert u tot Hem, die slaat*, een door Da Costa vertaalde oproep tot verootmoediging, om verdere oordelen Gods te voorkomen. De gematigd-verlichte kringen stonden weer op de achterste benen, maar bijval was er ook, zowel uit orthodoxe als evangelische kring. Het boekje van Thelwall beleefde herdruk na herdruk en vergrootte daarmee de publieke bekendheid van het Réveil aanzienlijk, waardoor weer nieuwe geestverwanten zich aansloten. Gestaag groeide zo het aantal bezoekers dat de wekelijkse bijeenkomsten ten huize van Da Costa bijwoonde.²⁰⁶ Daarnaast oefenden Bilderdijk en Da Costa een grote aantrekkingskracht uit op zelfverkleerde profeten en bevindelijke oefenaars die hun huizen wisten te vinden, maar daar toch wat minder gastvrij werden ontvangen, zoals verderop zal blijken.

Terwijl de kring van 'opgewekten' groeide, verdween de alarmistische heilsverwachting enigszins naar de achtergrond. Het was een verwachting die vooral Bilderdijk, Da Costa, Capadose en Dirk van Hogendorp deelden, maar tegenover nieuwe geestverwanten, met name diegenen die met de denkwereld van Bilderdijk minder vertrouwd waren, stelden zij zich terughoudender op. Sinds de Synode van Dordt (1619) was het Duizendjarige Rijk in orthodoxe kring immers omstreden, en wie zich aan de berekening der tijden waagde, laadde al gauw de verdenking op zich een 'dweeper' of geestdrijver te zijn. Niettemin gaven ook enkele medestrijders blijk van eschatologische bevolgenheid. Nicolaas Schotsman (1744-1822) bijvoorbeeld, een met Bilderdijk bevriende Leidse oranjepredikant, had in 1819 de strijd aangebonden tegen de geest der eeuw met de uitgave van zijn *Eere-zuil ter gedachtenis van de voor tweehondert jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*. Het boekje bevatte twee preken, waarvan de laatste, gewijd aan Openb. 16:15 ('Ziet, Ik kom als een dief. Zalig is hij die waakt') onverhuld alarmistische noties bevatte. Volgens Schotsman, die zich hierbij op Fleming baseerde, stond de periode van de zesde fiool voor de deur, en verwees het uitgieten ervan op de Eufraat naar de naderende ondergang van het Turkse Rijk, wat de weg zou vrijmaken voor de terugkeer der Joden naar Palestina. Hij riep op tot waakzaamheid en verzet tegen de om zich heen grijpende Afval en brak in dat kader

²⁰⁴ D. Kuiper, 'Kerngroepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil. Over sociale lagen en familierelaties in de lange negentiende eeuw (1815-1914)', in: Van Lieburg, *Opwekking van de natie*, 47-62; Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 361- 371; Kluit, *Het protestantse Réveil*, 154-161, 188-208.

²⁰⁵ Da Costa, 'Inleiding', *Brieven van Bilderdijk* IV, XIX.

²⁰⁶ Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 219- 224; Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 589-650; Kluit, *Het protestantse Réveil*, 161-165.

een lans voor de oude Dordtse geloofswaarheden. Vooral dat laatste leidde tot een heftige veroordeling in gematigd-verlichte kring, reden waarom Bilderdijk zich gedrongen had gevoeld voor zijn vriend in de bres te springen, met een voorwoord bij de tweede druk.²⁰⁷

Schotsman op zijn beurt stond weer in contact met de Cornelis van Zuylen van Nijvelt (1777-1831) in Den Haag, een ex-diplomaat die in de greep was geraakt van de neo-orthodoxe opwekkingsgolf die zich na 1815 vanuit Zwitserland over Europa verspreidde, uitgedragen door leden van de internationale elite die gewoontegetrouw de zomers in Zwitserland doorbrachten. Niet alleen Cornelis, maar ook zijn broer Paulus Jacobus van Zuylen van Nijvelt (1775-1855) raakte in de ban van de neo-orthodoxie. Beiden zouden een leidende rol in het Réveil vervullen: Cornelis in Den Haag, Paulus Jacobus eerst in Rotterdam, en later in Barneveld en Amsterdam. Wat Cornelis betreft is de weerslag daarvan terug te vinden in het ‘geestelijk dagboek’ dat hij heeft nagelaten, in de briefwisseling met Dirk van Hogendorp – zijn medestander in Den Haag – en in een aantal brochures die hij tussen 1818 en zijn dood in 1832 publiceerde. Hij correspondeerde met voormannen van het Zwitserse Réveil en vertaalde in 1820 van een van hen, Ami Bost, het geschrift *Genève religieuse* in het Nederlands. Het was een felle aanklacht tegen de vervolging van rechtzinnige predikanten door de liberale kerkelijke overheid in Zwitserland. Het voorwoord was verzorgd door Schotsman, met wie Cornelis van Zuylen van Nijvelt een sterke verwantschap voelde.²⁰⁸

Mogelijk had hij van Schotsman ook diens alarmistische gerichtheid op het Oosten overgenomen. Toen in 1828 oorlog uitbrak tussen Rusland en het Turkse Rijk was dat voor Cornelis van Zuylen een niet mis te verstaan teken des tijds. Hij verwachtte de Turken binnen afzienbare tijd op Europa te zien aanstormen, en het zou hem niets verbazen als het “Mahometismus” zich met het gehate “Liberalismus” zou verenigen om zo de gelovigen te verdrukken.²⁰⁹ Verwachtingen die behalve met Schotsmans visie ook raakvlakken vertoonden met het eindtijds scenario van Hentzepeter, wiens geschriften hij ongetwijfeld gelezen had, aangezien de portier tot zijn kennissenkring behoorde. Hij had Hentzepeter leren kennen via diens zus Aaltje die bij hem als dienstmeisje werkte, en op wie Van Zuylen bijzonder gesteld was (hij vermeldde haar huwelijk in 1825 speciaal in zijn ‘geestelijk dagboek’ en stelde het echtpaar middels een lening in staat een eigen winkel te beginnen). Hentzepeter kwam bij Van Zuylen van Nijvelt over de vloer, tot er eind 1828 een verwijdering ontstond, nadat de portier een mystiek boekje had gepubliceerd dat de orthodoxe Van Zuylen van Nijvelt slecht was bevallen.²¹⁰

Waren Schotsman en Van Zuylen van Nijvelt exponenten van de neo-orthodoxe stroming in het Réveil, de Rotterdamse predikanten Johannes Christianus Vorstman (1775-1864) en Frederik van den Ham (1773-1855) vormden een schakel met de evangelisch-gezinde opwekkingsbeweging uit het einde van de achttiende eeuw. Beide predikanten vervulden bestuursfuncties bij het Nederlandsch Zendeling Genootschap, maar zouden daarnaast een belangrijke rol gaan spelen in het Rotterdamse Réveil. Als secretaris van het Nederlandsch Zendeling Genootschap waren zij verantwoordelijk voor de correspondentie

²⁰⁷ N. Schotsman, *Eere-zuil, ter gedachtenis van de voor twee hondert jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode* (Leiden 1819) 64-96; W. van der Zwaag, *Réveil en Afscheiding: negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit* (Kampen 2006) 181-193; K. Exalto, ‘Nicolaas Schotsman’, in: Exalto, Van Gorsel en Harkema, *Zij die bleven*, 31-33; Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 106-111.

²⁰⁸ Van der Zwaag, *Réveil en Afscheiding*, 318-319; E.E. Gewin, *In den Réveilkring* (Baarn 1920) 10-17.

²⁰⁹ C. van Zuylen van Nijvelt aan D. van Hogendorp, 22 februari 1828, 5 maart 1828, 23 mei 1828: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

²¹⁰ Kielman, ‘Vrolijker toekomst’, 52; C. van Zuylen van Nijvelt aan D. van Hogendorp, januari 1829: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R); Willem de Clercq, PA 26 augustus 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F.) XVI.B.

met de Predigerkonferenz in Herrnhut. Dat hun evangelische alarmisme nog niets aan kracht had ingeboet, blijkt uit de brieven die zij jaarlijks aan de conferentie opstuurden. Centraal daarin stond de voortgang van het christendom in Nederland, die zij vanwege de goddeloze geest des tijds weinig bevredigend vonden, wat weer aanleiding gaf tot eschatologische speculaties. Zo wierpen zij in de brief van 1822 de vraag op: “Zou de volheid van den tijd der vervulling van de maten der ongerechtigheid, gekomen zijn? Zou het uur der verlossing eerlang slaan voor onze medechristenen, over welke de allerijsselijkste vervloekingen worden uitgestort en aan welke de uitgezochtste wreedheden vermeenigvuldigd worden?” Enthousiast deden ze in 1825 verslag van de nieuwe opwekkingsbeweging rond Da Costa en Thelwall, waarvan ze voor de toekomst veel verwachtten.²¹¹

Aldus plaatsten ook Vorstman en Van den Ham de ontwikkelingen in het post-napoleontische tijdperk in een heilshistorisch perspectief, zij het minder expliciet dan de bilderdijkianen hadden gedaan en – iets discreter – zouden blijven doen gedurende de tweede helft van de jaren twintig. In het nog immer intensieve briefverkeer attendeerde men elkaar op bekeringen en opwekkingsverschijnselen, signalen die wezen op een Uitstorting van de Heilige Geest. Begin 1825 kon Da Costa aan Bilderdijk melden: “Daar schijnt zich hier en daar toch een nieuwe teelt van geloovigen langzamerhand te ontwikkelen. De Heere is een krygsman. Wie wederstaat Hem?”²¹²

Nauwlettend werd ook de prins van Oranje in de gaten gehouden, in de hoop op tekenen van bekering en wedergeboorte. Vooral Dirk van Hogendorp, die in Den Haag dicht bij het vuur zat, besteedde daar in zijn brieven uitvoerig aandacht aan. In 1825 hoorde hij dat de kroonprins zeer geïnteresseerd was in de godsdienstlessen van zijn kinderen. Dirk gaf het bericht meteen door: “Mij dunkt dit is wel een bewijs dat de Prins dorst naar het Evangelie, zonder misschien deze dorst te kennen”. En hoopvol voegde hij eraan toe: “Ik verheug er mij zeer in, en versterk mij in de verwachting in hem eenmaal het werktuig der verlossing te zien uit de tegenwoordige verdrukking!”²¹³ In de zomer van 1825 bezocht hij Bilderdijk en kon zijn broer Willem melden dat de ideeën van hun oude, maar nog immer levendige leermeester onveranderd waren gebleven: “Hij beschouwd het jaar van 1827 als een jaar van veele vervolgingen en dat van 1828 als het jaar van herstel. Dit zoude nabij zijn. Intusschen hebben wij elkander zeer verheugd met onze denkbeelden en uitzichten over den P. v. O.”. Aan Da Costa gaf Dirk van Hogendorp door dat in het paleis van de kroonprins veelzeggend genoeg alleen het portret van prins Maurits hing, wat Da Costa’s messianistische verwachtingen ten aanzien van ‘de tweede Maurits’ direct weer deed oplaaien: “Welke menigvuldige gebeurtenissen zijn er de komende drie jaren niet te verwachten!”²¹⁴

Wat die verwachting inhield, verwoordde Da Costa dat jaar in zijn *Geestelijke wapenkreet*, waarin (in het voorafgaande gedicht) de bilderdijkiaanse ‘Goud-eeuw van Oranje’ krachtig werd bezongen. In de eerste strofen domineert de dreiging:

“Wel aan, geloovigen! ziet rond!
't Is plicht in Gods geduchte werken
der tijden teeknen op te merken,
waar zich Zijn naadring door verkondt!”

²¹¹ Kluit, *Het protestantse Réveil*, 207; J.J. van Oosterzee, *Uit mijn levensboek: voor mijne vrienden* (Utrecht 1883²) 11; J.C. Vorstman en F. van den Ham aan de Predigerkonferenz te Herrnhut, Rotterdam 1 mei 1820, 28 maart 1821, 19 april 1822, 25 maart 1825: UA, EBG, inv.nr. 960.

²¹² I. da Costa aan W. Bilderdijk, 13 februari 1825: UBvU, BM, E 18/3.

²¹³ D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 25 april 1825: Colenbrander, *Gedenkstukken* VIII.3, 460.

²¹⁴ D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 9 juli 1825: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a; I. da Costa aan D. van Hogendorp, 30 augustus 1825: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

Gevolgd door de belofte:

*“o Nederland! Gy zult eens weêr
het Israël van ‘t Westen worden!
God zal uw Kerk met licht omgorden,
uw Koningen met Davids eer!
Uw Nassaus zullen weder blaken
van ijver voor uw tempeldaken,
en Sions voedsterheeren zijn,
(...)
Nog éénmaal, ja! zal ‘s Herders stem
ons Neêrlands lammrenwei regeeren,
Wy, weêr de Oranjehelden eeren
als trouwste wachters onder Hem!
’t Land, in der kerken boezem bloeiend,
van melk en honig overvloeiend,
gesterkt door d’ echten hemelwijn,
zal, wederom, als in de dagen
Van ‘t snood verbeurde welbehagen,
een wonder op het aardrijk zijn!”²¹⁵*

Niet alleen in de brieven van Bilderdijk en Da Costa stond het eschatologisch alarmisme centraal, ook Capadose was er in deze jaren geheel van vervuld. In januari 1823 schreef hij aan Dirk van Hogendorp: “Alles overtuigt mij dat de laatste tijden ophanden zijn”. Een jaar later verklaarde hij dat het geen tien jaar meer zou duren “dat de Zoon van God, de verheerlijkte Messias zal verschijnen om zijnen dorschvloer te doorsuyveren”.²¹⁶ Het heilsvisioen dat hem daarbij voor ogen stond, kwam in grote trekken overeen met wat Bilderdijk en Da Costa hadden verkondigd: “Dezer dagen trof mij opnieuw de overeenkomst tussen Israël en Neerland: ook Israël werd dan weer gezegend en dan weer door de Heer gestraft”, schreef hij Dirk van Hogendorp in juni 1824. “Ook hier stromen de vreemdelingen van alle kanten nu toe naar het verachte Nederland om hier de waarheid te leren, ja lieve vriend, geloof mij, uit Holland is ‘t dat Gods genadige geest een helder licht doet opgaan die zich over alle volkeren zal verspreiden”.²¹⁷

Maar Capadose was niet in alles een kritiekloze bilderdijkiaan. Zo zag hij weinig in Bilderdijks verheerlijking van de absolute monarchie. In Capadose’s ogen kwam de absolute macht alleen Christus toe; de koning daarentegen kon het beste bijgestaan worden door een adviesraad zoals de Staten-Generaal.²¹⁸ Daarnaast was hij antipapistischer dan Bilderdijk en Da Costa, die aanvankelijk niet uitsloten dat ook goedgezinde katholieken deel konden uitmaken van de ‘onzichtbare’ kerk. Verschillen die waarschijnlijk het gevolg waren van het feit dat Capadose als leerling van Bilderdijk altijd wat in de schaduw was blijven staan van de

²¹⁵ Da Costa, *Kompletee dichtwerken* II, 189-191.

²¹⁶ A. Capadose aan D. van Hogendorp, 16 januari 1823: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R); *Ibidem*, 27 maart 1824.

²¹⁷ *Ibidem*, 9 juni 1824.

²¹⁸ *Ibidem*, augustus 1824, 2 september 1824.

jongere Da Costa, waardoor zijn bekering zich weliswaar onder Bilderdijks invloed had voltrokken, maar minder direct dan bij zijn familielid.²¹⁹

Dat Capadose de behoefte voelde een eigen visie te ontwikkelen en een eigen positie te verwerven, lijkt mede te zijn ingegeven door een groeiende irritatie over de vanzelfsprekendheid waarmee Da Costa als kroonprins van Bilderdijk de leiding had gekregen bij de opkomende Réveilbeweging. Als op kamers wonende vrijgezel bracht Capadose noodgedwongen veel tijd door bij het gezin Da Costa, waar hij deelnam aan de huiselijke godsdienstoefeningen en aanwezig was op de steeds drukker bezochte samenkomsten voor gelijkgezinden. Hij voelde zich daar welkom, maar enigszins bitter stemde die rol als tweede man hem wel.²²⁰ In de zomer van 1826 kwam het tot een uitbarsting toen Capadose, die in de bossen van Driebergen verlichting zocht voor zijn astma, onverwachts bezoek kreeg van Da Costa. Die was het niet eens met een recente brochure van Capadose, en viel hem daarop aan. Capadose noemde dat arrogant, waarop Da Costa in huilen uitbarstte, maar zich al gauw herpakte. Want, schreef Capadose aan Dirk van Hogendorp: “dit eindigde spoedig in eene allervreemdste opgewektheid, die zoo wel hij als ik dikwerf bij Bilderdijk hebben gezien, wanneer hij in een hoogmoedige vlaag was, voor welke opgewektheid Mevr. B altijd zeer bevreesd was”. De beide mannen waren ietwat koeltjes uit elkaar gegaan, en Capadose had zich voorgenomen, eenmaal terug in Amsterdam, Da Costa voorlopig te mijden. Toch was die verwijdering, door de sterk gevoelde onderlinge verbondenheid, maar van korte duur. Ook in Capadose’s brieven werden kritische uitlatingen steevast gevolgd door passages waarin hij zijn diepe verering voor zijn leermeester en de hechte vriendschap met Da Costa, zijn ‘broeder in Christus’, benadrukte.²²¹

Het was in diezelfde zomer van 1826, toen Capadose zich had teruggetrokken in de bossen op de Utrechtse heuvelrug, dat hij een eschatologische beschouwing schreef, die hij pas in 1830 (en dan nog in het Frans) zou publiceren: *Le despotisme considéré comme le développement naturel du système libéral et comme le complément de la révolte de l’homme contre Dieu*. Hij voorzag hierin dat de christenen zwaar vervolgd zouden worden door een Antichrist die zijn ziel aan de duivel had verkocht, en de macht zou grijpen met steun van het jezuïtisme, het liberalisme en de vrijmetselarij. Alle hoop zou dan gevestigd zijn op een uitverkoren natie, waarvan het hoofd – een overtuigd protestant – vast zou houden aan bijbel en belijdenis, en Europa zou imponeren met zijn: “JE MAINTIENDRAI!” Onmiskienbaar was hier de weerslag te bespeuren van de messianistische verwachtingen die Bilderdijk op de prins van Oranje had geprojecteerd, evenals het duistere doembeeld dat hij van de naderende Antichrist had geschetst.²²²

Daarnaast presenteerde Capadose in deze brochure een heilsperspectief van eigen makelij. Afgaande op de bijbelse profetieën veronderstelde hij dat Christus op drie verschillende manieren aan de gelovigen zou verschijnen: een komst in ‘de geest’, een komst als koning en een komst als rechter. Die eerste verschijning had zich voltrokken tijdens de Uitstorting van de Heilige Geest op het eerste pinksterfeest, en had zich sindsdien herhaald bij latere uitstortingen onder de ware gelovigen. De tweede manifestatie was nog toekomstig en zou plaatsvinden in het paradijs, de plek in de hemel waar de zielen van gelovigen verblijven na hun overlijden. Als de tijd van het Duizendjarige Rijk aanbrak, zou Christus

²¹⁹ Ibidem, 7 juni 1823, 10 november 1824; W. Bilderdijk aan I. da Costa, 4 april 1823: *Brieven van Bilderdijk* IV, 94; Kolléwijn, *Bilderdijk* II, 254-255.

²²⁰ A. Capadose aan D. van Hogendorp, 4 juli 1826: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

²²¹ Ibidem, 30-31 juli 1826; D. van Hogendorp aan A. Capadose, 8 juni 1827: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293), inv.nr. 280; D. Kalmijn, *Abraham Capadose* (Den Haag 1955) 55-56.

²²² A. Capadose, *Le despotisme considéré comme le développement naturel du système libéral et comme le complément de la révolte de l’homme contre Dieu* (Amsterdam 1830) III, 60-90 (citaat: 84).

zich in dit paradijs vertonen en zijn volgelingen bekleden met een verheerlijkt en onsterfelijk lichaam (de eerste opstanding) waarmee het paradijs getransformeerd werd tot het ‘Nieuwe Jeruzalem dat boven is’. Aan de ware gelovigen die zich op dat moment op aarde bevonden, zou deze uitstorting van de Heilige Geest niet ongemerkt voorbij gaan – er zou een nauwere verbinding tussen de aarde en het hemelse Jeruzalem ontstaan, waardoor deze gelovigen tijdens geestverrukkingen de nabijheid van Christus zouden kunnen ervaren. Dan zou ook de terugkeer van Joden naar het Beloofde Land plaatsvinden, waar de tempel zou worden herbouwd, en Jezus als koning van Israël zou worden erkend, hoewel Hij niet zichtbaar onder hen zou verkeren. Wel zou de gehele aarde de gelukkige invloed ondergaan van de nabijheid van dat hemelse Jeruzalem, wat zich zou uitdrukken in grote geestelijke en materiële bloei. Na die duizend jaar zouden de hardnekkige zondaars onder leiding van Gog en Magog een laatste aanval op Jeruzalem doen, om dan bij Armageddon geconfronteerd te worden met de derde en laatste verschijningsvorm van de Messias: Christus’ komst als rechter bij het Laatste Oordeel. De dan levende ware gelovigen werden opgenomen in de hemel en kregen eveneens verheerlijkte lichamen; de zondaars gingen voor eeuwig verloren. Een nieuwe hemel en aarde werden geformeerd, waarbij de scheiding tussen de wereld en het hemelse paradijs zou wegvallen, wat resulteerde in een toestand van volmaakte gelukzaligheid voor de gelovigen, levend in directe nabijheid van God.²²³

Met dit heilsperspectief probeerde Capadose nadrukkelijk een middenweg te bewandelen tussen millennialisme en chiliasme, daarmee de valkuilen van een al te letterlijke of figuurlijke verklaring vermijdend. Veel navolging heeft het niet gevonden – door de Réveilman H.J. Koenen werd het gekscherend omschreven als “het vliegend Eden” – een verwachting die, naar hij meende, ook door Bilderdijk werd gekoesterd. Dat strookt echter niet met Bilderdijks schets van Wederkomst en Godsrijk in ‘Van de wederoprichting aller dingen’, noch met uitlatingen daarover aan een selecte kring van intimi, waarvan Koenen geen deel uitmaakte. Tegenover De Clercq zou Capadose bovendien benadrukken dat hij in zijn boek “een geheel ander denkbeeld van het Millennium dan ik tot hiertoe van iemand vernomen heb” had gepresenteerd, en in dat opzicht aan niemand schatplichtig was.²²⁴

Ook in de tweede helft van de jaren twintig bleef Bilderdijk zijn leerlingen met zijn cultuurpessimistische ondergangsvisionen bestoken. Aan Capadose schreef hij in oktober 1825: “Ik heb, lieve Vriend, dit alles zien opkomen en de vorderingen van stap tot stap voor oogen gehad, die deze geest des afvals nu sedert een halve Eeuw gemaakt heeft”. De ontknoping naderde nu met rasse schreden: “Ik beef voor het jaar 1827”. In januari 1826 klonk het: “Intusschen versnelt de tijd meer en meer”. Een half jaar later: “Ik voorzie jammerlijke tijden wijd en zijd, en overal in ons Vaderland, en zie bloedstoringen en vervolgingen, opstanden en binnenlandsche oorlogen te gemoet.” Eind 1826 hield hij Da Costa voor: “Mocht slechts de kerk behouden worden, want voor Staat of Land kan ik geen hoop meer opvatten! De afval is bevestigd en gaat door geheel Europa, geheel de wereld. Het eind is nabij; maar de Heer zal de Zijnen bewaren. Zij ons dit genoeg”. Toen het omineuze jaar 1827 was aangebroken, werden de vooruitzichten wel heel dreigend: “geheel dit zonnestelsel waartoe wy behooren, bereidt zich ter slooping”.²²⁵

²²³ *Ibidem*, 131-140.

²²⁴ *Ibidem*, 129-130; H.J. Koenen aan W. de Clercq, 27 februari 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); A. Capadose aan W. de Clercq, 9 april 1830: *Ibidem*; H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 15 februari 1830: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I (1808-1833)*, ed. C. Gerretson (Den Haag 1925) 263; Koenen aan Groen van Prinsterer, 22 juli 1831: *Ibidem*, 459.

²²⁵ W. Bilderdijk aan A. Capadose, 2 oktober 1825: *Brieven van Bilderdijk V*, 116-119 (citaten: 117, 119); Bilderdijk aan Capadose, 14 januari 1826: *Ibidem*, 125-126; Bilderdijk aan Capadose, 31 juli 1826: *Ibidem*, 135-137; Bilderdijk aan Da Costa, 26 oktober 1826: UVVU, BM, F 28/10; Bilderdijk aan Capadose, 8 januari 1827: *Brieven van Bilderdijk V*, 163.

Tegen die tijd namen zijn leerlingen deze onheilsvisioenen al niet meer zo serieus. Terwijl zij hun leven aan het opbouwen waren, in het huwelijk traden, gezinnen stichtten en ondertussen de kring van medestanders gestaag zagen groeien, raakte de oude man in de versukkeling en verdween hij steeds meer naar de marge. Vanaf het midden van de jaren twintig werd de afnemende gezondheid van Bilderdijk een vast thema in de briefwisseling tussen zijn leerlingen. In 1825 berichtte Dirk van Hogendorp aan zijn broer Willem in Brussel: “Bilderdijk blijft erbij dat hij sterven gaat, vaart en tiert tegen de waereld meer dan immer; zegt dat de zonden en ongerechtigheden ten toppunt zijn gestegen, de Antichrist reeds op aarde is, en verheugt zich die tijden van jammer niet te zullen beleven”. Hoewel men die doods aankondigingen van Bilderdijk inmiddels wel kende, was men er vaak toch niet gerust op. Dan weer leed Bilderdijk aan een akelige hoest, dan weer leek hij ernstig verzwakt, om hen dan een paar maanden later te verrassen met het herstel van zijn gezondheid.²²⁶

Maar vanaf 1826 gingen zijn geestelijke vermogen merkbaar achteruit, constateerde Dirk van Hogendorp, die hem regelmatig bezocht. Hij kreeg last van stemmingswisselingen – volgens mevrouw Bilderdijk was hij het ene moment opgewekt en gastvrij en vervolgens “somber en boven uitdrukking melancholiek”. Hij zat dan “werkeloos of sluimerend” in zijn stoel en wilde niemand ontvangen: “de aanmelding van een bezoek brengt eene onbegrijpelijke agitatie te weeg”.²²⁷ Na Bilderdijks verhuizing naar Haarlem, in mei 1827, zette dat verval versneld door. Zijn geheugen ging achteruit, brieven schreef hij steeds minder, het aantal bezoekers liep terug. Ook Da Costa liet zich niet meer zo vaak zien. Zich daarover beklagend schreef Bilderdijk hem treurig: “ô Hoe rampzalig is het, zich-zelfen te overleven!” Zelf kon hij nauwelijks meer reizen, maar zo vaak zij kon bezocht mevrouw Bilderdijk de Amsterdamse Réveilkring, opgelucht dat ze haar veeleisende man even aan de zorg van anderen kon overlaten.²²⁸ Haar band met Da Costa werd daardoor steeds hechter, wat ten koste ging van zijn aandacht voor Bilderdijk. Die deed op hoge toon zijn beklag:

“Het schijnt dat Gy my geheel vergeet. Gy doet kwalijk. Mijn hart is ’t Uwaart geneigd, en zo zwak en vernietigd ik ben, ik hang aan onze oude betrekking. God heeft me alles afgenomen wat ons oudtijds vereend, en tot eene stupiditeit gedoemd, die weinig van ’t redenloos slachtvee verschilt, maar toch voele ik een onuitdrukkelijke betrekking die ons verbindt. Waarom vergeet ge Uwen ouden en vervallen vriend en deelgenoot in het waarachtig geloof ’t geen wy vasthouden, en waarin wy op ’t genadeloon als onnutte dienstknechten, maar welmeenende, hoopen?”

Da Costa slaagde er kennelijk in hem gerust te stellen, want enkele dagen later bedankte Bilderdijk hem “voor Uw lieven vertroostenden brief”.²²⁹

Daarna werd Bilderdijk steeds afkeriger van bezoek, en stond hij nog maar nauwelijks toe dat zijn vrouw hem alleen liet. Begin 1830 klaagde zij haar nood bij mevrouw Da Costa. Al bijna twee maanden was ze niet van huis geweest en had ze niemand kunnen ontvangen, omdat Bilderdijk dat niet wilde. Ze noemde zijn toestand “zonderling”: hij las onophoudelijk, “maar is vreeslyk somber en onrustig van geest, er gaan dagen om dat hy byna niet

²²⁶ D. van Hogendorp aan W. van Hogendorp, 15 maart 1825: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.49), inv.nr. 187a; Idem aan I. da Costa, 18 maart 1825: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); Ibidem, 2 januari 1826.

²²⁷ D. van Hogendorp aan I. da Costa, 31 december 1826: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); K.W. Bilderdijk-Schweikhardt aan I. da Costa, 16 februari 1827: UBvU, BM, F 45/2.

²²⁸ Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 466-477; W. Bilderdijk aan I. da Costa, 7 september 1829: UBvU, BM, F 38/1.

²²⁹ W. Bilderdijk aan I. da Costa, 19-22 december 1829: Ibidem, F 38/8; Idem aan I. da Costa, 26 december 1829: Ibidem F 38/9.

spreekt”.²³⁰ Toch was zij het, en niet haar bejaarde echtgenoot, die in april 1830 vrij plotseling overleed. De zorg voor de hulpbehoevende Bilderdijk kwam daarmee grotendeels te liggen bij zijn zeventienjarige, enigszins mensenschuwe zoon Lodewijk. Da Costa bezocht hem nog maar zelden, zeer tot verdriet van Bilderdijk, die hem in de zomer van 1830 schreef: “Lang had ik mij geveleid met eenige bezoek van U, hoe kort het dan ook zijn mocht; doch rondom my is alles wildernis en duisterheid, zonder kennelyken weg of licht”.²³¹

Niettemin, toen zijn toestand in december 1831 plotseling verslechterde, haastte Da Costa zich naar Haarlem. Hij trof Bilderdijk nog net in leven aan – een dag later, op zondag 18 december, zou hij overlijden. Capadose, inmiddels getrouwd en met zijn gezin woonachtig in Scherpenzeel, ontving drie dagen later het bericht. Hij was blij, schreef hij geëmotioneerd aan Da Costa, dat hij “lijdzaam” was gestorven, deze man die door de genade Gods was voorbestemd “tot eene nieuwe en geestelijke opwekking in Nederland”. Maar hij was niet blind voor “dat zwakke en verkeerde in hem”, waardoor Capadose zich voornam “niet aan den mensch te blijven kleven, maar aan Hem, wien alleen de Eere van alles toekomt”. Voor Da Costa lag het echter anders. Willem de Clercq, die bij de begrafenis aanwezig was, beschreef in zijn dagboek hoe Da Costa het woord nam, “letterlijk snikkende, zooals ik zelden iemand bij zulk eene gelegenheid zag”. Maar hij nam dan ook afscheid van zijn geestelijk vader, en greep deze laatste gelegenheid om zijn grote erkentenis daarvoor te belijden. “Het oogenblik was treffend, toen da Costa herinnerde, dat het Bilderdijk was, die hem tot Christus gebracht had”, noteerde De Clercq ontroerd. Een verbondenheid die wederzijds was geweest, getuige de woorden die Bilderdijk zijn leerling had toegezongen nadat hij van diens bekering op de hoogte was gebracht:

*“Wees vrij, in daad, gevoel, en toon!
Wees braaf, enChristen! en mijn zoon,
Zoo was 't niet vrucht'loos dat ik leefde”.*²³²

Aldus was aan de bilderdijkiaanse fase van het Réveil formeel een einde gekomen. In feite echter was zijn invloed al veel eerder afgenomen, parallel aan de groei van de Réveilkring, waarbij zoals gezegd figuren waren toegetreden die weinig affiniteit hadden met zijn persoon en toekomstverwachtingen, sterker nog, die aanvankelijk nauwelijks weet hadden van de belangrijke rol die het eindtijddenken in de ontstaansfase van de opwekkingsbeweging had gespeeld. Dat gold met name voor Willem de Clercq die, hoewel nauw bevriend met Da Costa, op eschatologisch gebied een betrekkelijke leek was. Toch zou het juist De Clercq zijn die eind jaren twintig – hij was toen inmiddels naar Den Haag verhuisd – aan het eindtijddenken in het Réveil een nieuwe impuls zou geven. Daarmee zou het eschatologische systeem van Bilderdijk niet geheel uit beeld verdwijnen, maar hij kreeg toch geduchte concurrentie van nieuwe eindtijdpublicisten, zoals de Engelse chiliast Edward Irving, die in eigen land als een profeet werd vereerd. Dat ook de Amsterdamse Réveilkring enkele jaren geheel in zijn ban raakte, zal in een volgend hoofdstuk uit de doeken worden gedaan.

Nu eerst aandacht voor enkele profeten van eigen bodem.

²³⁰ K.W. Bilderdijk-Schweikhardt aan H. da Costa-Belmonte, 21 februari 1830: Ibidem, F 48/3.

²³¹ Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 478-483; W. Bilderdijk aan I. da Costa, 23 augustus 1830: UBvU, BM, F 39/14.

²³² Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 489-495; A. Capadose aan I. da Costa, 21 december 1831: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek II*, 162-163; Bijvanck, *Jeugd Da Costa I*, 190-193 (citaat: 192).

6.4 ‘...daar treden moderne Profeten en Profetessen tevoorschijn’.

Bovenstaand citaat is afkomstig uit het *Letterkundig Magazijn van wetenschap, kunst en smaak* van 1817, uit een recensie gewijd aan de *Sleutel* van Hendrik Nüse. De passage verdient het in zijn geheel geciteerd te worden, omdat het illustreert dat het publiek zich ervan bewust werd dat er iets bijzonders aan de hand was:

“Wij beleven een’ zonderlingen tijd. Naauwelijks is de oorlog ten einde, en daardoor aan de gemoederen een staat van kalmte en bedaardheid terug gegeven, die hen reeds vreemd was geworden, of van alle kanten doen zich verschijnselen op, die de gemoederen op nieuw komen beroeren: hier verschijnen nieuwe sekten, daar treden *moderne* Profeten en Profetessen te voorschijn, ginds dagen weder Uitleggers op van oude voorzeggingen, en het ontbreekt geene derzelve, helaas! aan proseliten”.²³³

Had in Engeland Joanna Southcott de aandacht getrokken, en waren in Zwitserland en Duitsland Juliane von Krüdener en de boerenprofeet Johann Adam Müller opgestaan – in Nederland ontbrak het evenmin aan roepingsbesef, getuige de eindtijdalarmisten Deussen, Hentzepeter en Nüse; ook bij Bilderdijk en Da Costa speelde het gevoel geroepen te zijn tot grootse daden een belangrijke rol. Toch maakt hen dat nog niet tot profeten. Zij voelden zich weliswaar verlicht door goddelijke inzichten, maar droegen vooral een bestaande boodschap uit: zij riepen op tot terugkeer naar de leer der vaderen of wezen op de onfeilbare waarheid van de bijbel. Profeten daarentegen worden geconfronteerd met een existentiële crisis die zo acuut en allesomvattend is, dat zij ontvankelijk worden voor een openbaring die hen een nieuwe identiteit en een nieuw levensdoel verschaft – het verkondigen namelijk van het inzicht dat hen tijdens de openbaring is toegefallen. Daarin gaan zij een stap verder dan hervormers of fundamentalisten, aan wier activisme meestal ook een bekering of breukervaring vooraf is gegaan, maar die toch in staat blijven binnen de gegeven kaders te opereren. Profeten plaatsen zich echter als godsgezanten per definitie buiten de bestaande werkelijkheid en boven de bestaande wetten, waardoor een botsing met de gevestigde orde onafwendbaar wordt. De meesten van hen eindigden dan ook ofwel in de gevangenis, ofwel in het krankzinnigengesticht, mede natuurlijk omdat ze door hun chronische psychische instabiliteit de grens van het ‘normale’ regelmatig overschreden.²³⁴

Dat grensoverschrijdende gedrag was onmiskenbaar aan de orde bij de post-napoleontische profeten die nu belicht zullen worden en die zich allen openbaarden in het decennium 1815-1825. Achtereenvolgens zullen de revue passeren: de boetgezant, de boerenprofeet en de economische utopist.

6.4.1 *Johannes Casparus Khek, de Haagse boetgezant*

Kenmerk van de boetgezant is niet de heilsboodschap maar de ondergangsverkondiging, een doemscenario waaraan men slechts kan ontkomen door aan de boetprediker gehoor te geven. Zo’n onheilsprofeet was Johannes Casparus Khek (1776-1848), een boetprediker die in de jaren twintig door de straten van Den Haag trok. Khek (ook wel: Keck) was in 1776 geboren uit lutherse ouders van Duitse komaf, die elkaar in Den Haag hadden ontmoet en daar een gezin hadden gesticht. Zijn vader was midden jaren zestig als zadelmaker in dienst getreden van hertog Lodewijk van Brunswijk, de invloedrijke adviseur

²³³ LM 1817 I, 684-690 (citaat: 685).

²³⁴ Becker, *Het eeuwige heimwee*, 46-47; W. Frijhoff, *Wegen van Willem Evertsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995) 21-22.

van stadhouder Willem V. Toch werd Johannes Casparus niet in Den Haag geboren, zoals de andere kinderen uit het gezin, maar in Brodetz (Brodce) in Bohemen, wellicht tijdens een verblijf van zijn ouders bij verwanten in die contreien. In 1779 was het echtpaar Khek weer terug in Den Haag, waar het jongste kind werd geboren. Wat er daarna met de vader is gebeurd is onduidelijk, maar hij lijkt vóór 1787 te zijn overleden, want in dat jaar werden zijn kinderen in het lutherse weeshuis te Den Haag opgenomen. Waarom de moeder, die in 1794 te Den Haag zou overlijden, niet voor ze kon zorgen, is niet duidelijk. Op tweeëntwintigjarige leeftijd, in april 1799, verliet Johannes Casparus het weeshuis, om twee maanden later te trouwen met een van oorsprong katholieke, maar luthers geworden vrouw, wier onwettige zoon hij echtte. In 1800 werd een zoon geboren, die hun enige kind zou blijven.²³⁵

Is er dus weinig over zijn jeugd bekend, ook als volwassen man leidde Khek een enigszins schimmig bestaan. Tussen 1812 en 1815 komt hij regelmatig voor als getuige op overlijdensakten van personen die in het lutherse weeshuis waren overleden, waarbij als zijn beroep afwisselend horlogemaker en “bediende” staat vermeld. Kennelijk was Khek kort na zijn vertrek uit het lutherse weeshuis (waar ook bejaarden werden opgenomen) weer teruggekeerd als huisbeheerder; in 1807 werd hij bovendien aangesteld als “kerkenknecht” (bode) van het lutherse consistorie. Klaarblijkelijk werd dat zijn hoofdberoep, want na 1815 wordt het horlogemaken niet meer genoemd. Maatschappelijk gezien behoorde hij dus tot de kleine burgerij – zijn zoon werd schoenmaker, zijn zwager was winkelier – een fatsoenlijk maar zuinig bestaan, dat echter in 1820 een dramatische wending nam.²³⁶ In de kerkenraadsnotulen van september staat namelijk vermeld dat om niet nader genoemde redenen is besloten Khek te ontslaan en hem te gelasten het Lutherse Hofje te verlaten; wel kreeg hij nog een paar maanden respijt als hij bereid was zijn zoon de post zolang te laten waarnemen. Maar toen Khek voor de kerkenraad verscheen en die keuze kreeg voorgelegd, koos hij voor onmiddellijk ontslag. Zelfs het aanbod om er nog even over na te denken wees hij af. Overigens werd kort daarop op voorstel van de diakonie besloten Khek de tijd te geven om een andere woning te zoeken, iets waarop kennelijk niet al te streng werd toegezien, want nog in 1824 werd als zijn adres het Lutherse Hofje genoemd. Vervolgens stond hij geregistreerd als “huisbewaarder” op de Fluwelen Burgwal, wat suggereert dat de lutherse gemeente (die hier veel panden bezat) hem nog steeds de hand boven het hoofd hield. Pas na 1828, toen hij naar de Visschersdijk en vervolgens de Lange Poten verhuisde, lijken alle professionele banden met het kerkgenootschap te zijn verbroken.²³⁷

Hoewel nergens expliciet de reden van ontslag wordt vermeld, moet worden aangenomen dat zijn roeping tot profeet daarbij een doorslaggevende rol heeft gespeeld, want in zijn eerste proclamatie van april 1822 verwees hij naar een opdracht waaraan hij twee jaar eerder – in 1820 dus – gehoor had gegeven.²³⁸ Dat hij in 1820 zonder blikken of blozen zijn

²³⁵ HGA, DTB, evangelisch-lutherse doop Anna Margrita Keck 10 november 1779; Stamboek Wees- en Oudelieden-huis (jongens 1787): HGA, Archief van de Evangelisch- Lutherse gemeente (1608-2004), inv.nr. 1020; Ibidem, DTB Den Haag, begrafenis Maria Teodora Rode 15 december 1794; Ibidem, huwelijk J.C. Keck en Wilhelmina Christina Joosten, 5 mei 1799; Ibidem, doop Johan Carel Wilhelm Keck, 23 maart 1800.

²³⁶ HGA, RBS Den Haag, overlijdensakten 4 februari 1812 nr. 160, 11 januari 1814 f. 10v, 25 januari 1814 f. 30v, 2 augustus 1814/ f. 189, 12 januari 1815 f. 10v, huwelijksakte 11 maart 1818 nr. 36; Ibidem, Evangelisch-lutherse gemeente, inv.nr. 19, notulen kleine kerkenraad 1807-1825: 1 oktober 1807, januari 1808, 6 juni 1811, 4 april 1816; Ibidem, RBS Den Haag, huwelijksakte J.H. Bückmann (winkelier) met Anna Margrita Keck, 4 maart 1818, nr. 30; Ibidem, geboorteakte Wilhelmina Cornelia Keck, dochter van Johan Carel Wilhelm Keck (schoenmaker), 20 januari 1823, nr. 91.

²³⁷ Notulen Grote Kerkeraad, 4 september 1820: HGA, Evangelisch-lutherse gemeente, inv.nr. 9; notulen Kleine Kerkeraad, 8 februari 1821: Ibidem, inv.nr. 19; woonadressen J.C. Keck: HGA, bevolkingsregister Den Haag 1823-1837, Volkstelling Den Haag 1830.

²³⁸ J.C. Khek aan koning Willem I, Den Haag 23 april 1822: NA, Algemene Staatssecretarie 1813-1840 (ASS), 4 juni 1822 nr. 49, inv.nr. 1428.

sociaal vangnet vernietigde, doet vermoeden dat zijn roeping tot profeet op dat moment al had plaatsgevonden, zoals ook de opvallende discretie van de kant van predikant en ouderlingen in die richting wijst. Kennelijk was men met aanstootgevend gedrag geconfronteerd dat ontslag onvermijdelijk maakte, maar ook deernis inboezemde. Het ging tenslotte om een vierenveertigjarige man die het grootste deel van zijn leven onder de bescherming van de lutherse gemeente had geleefd. Helaas heeft ook Khek zelf geen uitspraken gedaan over de achtergronden van zijn roeping, en moet wat dat betreft worden afgegaan op wat er dienaangaande uit zijn brieven en proclamaties, en de reacties daarop valt te destilleren. Door dat fragmentarische bronnenmateriaal blijft het zicht op deze boetprediker beperkt.

De eerste ‘verkondigingen’ die van Khek bewaard zijn gebleven, stammen uit 1822 en waren gericht aan de koning. De tekst was in dichtvorm gegoten en vertoonde ook in andere opzichten alle kenmerken van zijn latere proclamaties: bijbelcitaties in de rechterkantlijn, tussen de regels door allerlei cijfers die correspondeerden met bepaalde letters, wat de indruk wekt dat hij een geheimcode hanteerde. Bij nader inzien blijkt dat toch niet het geval: de cijfers verwijzen naar de volgorde van de letters van zijn naam, wat doet vermoeden dat ze daardoor in Kheks ogen een sacrale lading hadden gekregen, en in het verlengde daarvan ook de woorden die met die naamletters gevormd konden worden. De brieven en gedichten waren geschreven tussen 23 en 30 april 1822 en kennelijk als pakketje verstuurd met als opschrift: “Hoog ernstige en welmeenende Toegave: Jesus Immanuel!” Hij heeft het over een “J.C.K. Benjamin” die wordt vervolgd als een dweper, daarmee klaarblijkelijk doelend op zichzelf. Omdat hij monddood was gemaakt, had hij besloten zijn boodschappen voortaan in dichtvorm uit te brengen. Nu naderde de tijd dat de zeven zegels van het Boek der Openbaring verbroken zouden worden en dat alle “secten-kraamers” met hun zogenaamd redelijk christendom zouden vergaan. Tronen en altaren zouden instorten terwijl de uitverkorenen bescherming vonden in de “Ark”, daarmee de grondslag leggend voor een nieuwe mensheid. De kerkelijke voorgangers hadden zijn boodschap in de wind geslagen, maar zoals ooit Noachs ondergangsvorspelling bewaarheid werd, zo zouden ook zijn profetieën in vervulling gaan. In het pakket zaten verder nog wat losse blaadjes waarop hij zijn symbool getekend had: een hoofdletter I (van Ioannes) met een ster erboven. Hij benadrukte de noodzaak van seksuele onthouding – de kuise liefde – en noemde zich “Gods Tolk”. Op het laatste blad, gedateerd 30 april 1822, werd verklaard waarom het pakket in een blauwe kruisbrand was verstuurd: dat symboliseerde de nog wolkenloze blauwe hemel die spoedig duister zou worden. Achter zijn initialen stonden drie sterrenbeeldsymbolen: de Leeuw, de Stier en de Zon, respectievelijk verwijzend naar de maanden van zijn conceptie en geboorte, en de dag dat hij geboren werd (zondag 21 april 1776).²³⁹

Diezelfde 30 april 1822 verstuurde Khek nog een aankondiging, en wel aan het vrijzinnige genootschap Christo Sacrum te Delft, dat kort daarvoor haar vijfentwintigjarig bestaan had gevierd. Talloze gelukwensen waren het genootschap daarbij toegezonden, waartussen de doemverkondiging van Khek opvallend detoneert. Zoals de brief aan de koning met een blauwe kruisband was verstuurd, zo was deze aankondiging in een blauwe envelop gestoken. Wat Khek op Christo Sacrum tegen had, was de nadruk op de liefde Gods die door het genootschap werd uitgedragen, wat ten koste was gegaan van de noodzakelijke tucht. Nu was de ondergang nabij voor allen die door geldzucht en geslachtsdrift werden gedreven. Gespaard zou echter blijven “Den Stichter – Dichter – Korach” (Psalm 45) met wie Khek op zichzelf lijkt te doelen. Hij spreekt van de komst van een nieuwe koning Cephaz (Aramees voor Petrus), die de vrede op aarde zou verstoren en aan het hoofd van een nieuwe mensheid zou staan: Johannes Casparus Khek, met ook hier achter zijn naam de drie dierenriemtekens

²³⁹ Ibidem.

Leeuw, Stier en Zon. De Stier of Os stond voor het oordeel dat over Europa zou losbarsten; de Leeuw voor de Leeuw van Juda, ofwel de Messias, en de zon voor de Zon der Gerechtigheid. Dan zou men Johannes eren: de verlichter-dichter-heilsberichter, die de mensen vrij zou maken van de slavernij der zonden. Een brief kortom die het bestuur van Christo Sacrum onmogelijk serieus kan hebben genomen, maar die men toch bewaard heeft – vermoedelijk als curiosum.²⁴⁰ De staatssecretarie van koning Willem I nam de brief evenmin serieus, maar liet toch wel even uitzoeken wat er met de schrijver aan de hand was. Het gemeentebestuur van Den Haag kon desgevraagd melden dat Khek was vervallen “tot mystieke en verwarde denkbeelden in het godsdienstige”, maar zich verder rustig gedroeg en ook niet in behoeftige omstandigheden verkeerde, zodat men op het geschrift geen “reguard” hoefde te slaan.²⁴¹

Begin 1824 stuurde Khek zijn verzen ook aan Bilderdijk, die hij vanwege diens strijd tegen het liberalisme als geestverwant zag. Die wist niet goed wat hij ermee aan moest en riep het advies van Da Costa in:

“Ik heb dezer dagen een gants pakket met soi-disante verzen ontvangen aan mij gericht door een zekeren mij onbekenden Joannes Casparus Khek, verward hoofd, maar ijverig Christen naar 't voorkomt, die op 't naderen van 's Heilands wederkomst, en afstand van zonde dringt, en zich beklagt over regeering enz. Ik zou er bijna uit opmaken dat men hem belet of verboden had predikatie te doen of oefeningen te houden. Hij roemt (misschien is dit woord wat sterk) zeer begenadigd en uitverkoren te zijn, en vindt zijn naam in een aantal namen en zeggeningen Anagrammatisch in den Bijbel. Wie hij is weet ik niet. Zijn rijmen zijn geweldig omzet met schriftuurplaatsen, sommige zeer vreemd daarbij gehaald; en hij koopt mij voor op sommige punten wat te dweepen. Kent gij die naam of weet gij iets van dien man?”²⁴²

Hij had Khek niettemin welwillend bedankt, waarop deze naar Leiden was gereisd om Bilderdijk persoonlijk te ontmoeten. Ook daarvan deed hij aan Da Costa verslag:

“De bewuste man is zelf bij mij geweest, en is nog een jong mensch. Ik heb hem niet eigenlijk gerebuteerd, maar mij toch volstrekt niet met hem ingelaten. Hij wilde ook aan U schrijven, 't geen ik noch goed noch kwaad toonde te vinden. Ook sneed ik alle punten van onderhoud telkens af. Hij toonde mij een brief (zeer gemoedelijk en rechtzinnig van eene vrouw hier in Leijden); dien ik goedkeurde; maar waarschouwde hem tegen 't maken van aanhang (...) met uitdrukking van mijn gevoelen, dat elk Christen voor zich zelve moest gevoelen wat de Geest Gods hem te doen gaf; soldaat, en geen officier zijn willen”.

Da Costa ontving inderdaad een brief van Khek, maar wist een persoonlijk onderhoud af te houden.²⁴³

In de loop van 1824 waren de activiteiten van Khek het Haagse gemeentebestuur toch gaan storen, want men stuurde hem een politiebeambte op zijn dak, met het nadrukkelijk verzoek zijn aankondigingen te staken. Diep verontwaardigd beklagde Khek zich bij de

²⁴⁰ J.C.K aan het genootschap Christo Sacrum, Den Haag 30 april 1822: Archief Delft, Archief van het Genootschap Christo Sacrum, inv.nr. 66, stukken m.b.t. de viering van het 25-jarig bestaan; Arnold, *Christo Sacrum*, 291.

²⁴¹ Gouverneur Zuid-Holland aan koning Willem I, 31 mei 1822: NA, ASS, 4 juni 1822 nr. 49, inv.nr. 1428.
²⁴² W. Bilderdijk aan I. da Costa, 8 februari 1824: UBVU, BM, F 12/7.

²⁴³ W. Bilderdijk aan I. da Costa, 15 februari 1824: UBVU, BM, F 12/9; Idem aan I. da Costa, 27 februari 1824: *Brieven van Bilderdijk IV*, 156-157; I. da Costa aan W. Bilderdijk, 24 februari 1824: UBVU, BM, E 11/6.

koning en eiste het recht op “om de liefde en Wijsheids Gaven des Almachtigen! Vrij en Ongehindert te mogen verbreiden”. Het gemeentebestuur werd om uitleg gevraagd en dat herhaalde maar weer eens dat Khek, hoewel in zijn geestvermogens gekrenkt, geen gevaar was voor zichzelf of zijn omgeving, maar altijd over godsdienstige zaken mijmerde:

“Hij houdt zich veel bezig met te schrijven, het zij in prosa of in rijm, en zend zijne geschriften rond, zoo bij bekenden als onbekenden; en vermits hem zulks van wege de Politie hoezeer op eene zachte wijze verboden is geworden, heeft hij daaruit aanleiding genomen, om zijn beklag aan Z.M. te doen, vermeenende, dat hij in zijne vermaningen, waartoe hij zich bijzonder waant geroepen te zijn, niet mag gehinderd worden”.

De staatssecretarie besloot de zaak verder te negeren en kennelijk kwam ook het Haagse gemeentebestuur tot die conclusie, want binnen enkele jaren groeide de boetprediker uit tot een bekende figuur in het Haagse straatbeeld.²⁴⁴

Aldus maakte hij in 1828 kennis met de jonge literator en docent aan de Militaire Akademie J.J.F. Wap (1806-1880). Die memoreerde later:

“Er liep eens door den Haag, in ’t Bosch en langs ’t Scheveningse strand, een man rond op bekeering van zondaren; als hij ze op straat niet ontmoette, dan ging hij ze bezoeken aan huis. Tractaatjes in handschrift en in druk waren de instrumenten, waarvan hij zich bediende, en meermalen had men mij van dezen man gesproken, als van een verdwaasde, die somtijds zich op de wandeling vertoonde, met eene of andere vrome spreuk, text of vermaning zichtbaar en leesbaar geplakt op zijn hoed”.²⁴⁵

Ook Wap kreeg bezoek van Khek, en omdat hij wel nieuwsgierig was naar zijn openbaringen mocht de boetprediker ze hem tijdens de maaltijd voorlezen. Pas echt nieuwsgierig werd Wap toen Khek beweerde een brief van Bilderdijk in zijn bezit te hebben. Wap (een groot bewonderaar van Bilderdijk) wilde die wel eens zien en kreeg hem inderdaad een week later in handen, als onderdeel van een pakket brieven en proclamaties dat Khek hem ter inzage gaf. Tot grote verontwaardiging van de boetprediker vertrok Wap, mèt het pakket, uit Den Haag en kreeg Khek de voor hem zo waardevolle brief niet meer terug. Die kwam uiteindelijk, net als de proclamaties van Khek, terecht in de verzameling bilderdijkiana die Wap heeft nagelaten, en aldus zijn ze voor het nageslacht bewaard gebleven.²⁴⁶

Die uit 1828 stammende geschriften behelzen in hoofdzaak wat Khek al eerder had uitgedragen: hij noemde zich de spreekbuis van Christus – “Joannes die moet heeten Casparus Khek” – predikte wereldmijding en seksuele abstinentie en kondigde voor het schrikkeljaar 1828 het oordeel aan. Maar de cijfers die soms onder de letters geplaatst zijn corresponderen niet langer met zijn naam (welke betekenis er dan wel achter schuilt blijft onduidelijk). Het gedicht ‘Is God ter Eere’, gedateerd 13 mei 1828, verkondigde de komst van “de mensch’lijke Leeuw”, ofwel “de Vrijmoedige en Blijmoedige” die zijn intrede zou doen “met Dichtersrede” om eendracht te brengen onder de christenen. Eén geslacht slechts zou er overblijven, in ”swarelds laatste avondstond”. In een toegift wijdde hij nog wat uit over de

²⁴⁴ J.C. Khek aan koning Willem I, 20 december 1824: NA, ASS, 23 maart 1825 nr. 18, inv.nr. 2195; Gouverneur Zuid-Holland aan koning Willem I, 19 maart 1825: Ibidem.

²⁴⁵ J.J.F. Wap, *Bilderdijk: eene bijdrage tot zijn leven en werken* (Leiden 1874) 125-127.

²⁴⁶ *Ibidem*, 128-131; stukken J.J.F. Wap betreffende Bilderdijk: UBL, Handschriften, LTK 878 III f. 34-53 (geschriften van J.C. Khek).

speciale rol die Khek bij dit alles zou spelen, waarbij hij lijkt te suggereren dat hij zou sterven en uit de dood opstaan:

*“Dus zal hij strijden
Die geestelijke Roos in ‘t dal
Tot dat hij vrij word door zijn sterven
Wijl hij de Opstanding toond daar na
En dat hem Christus zal doen erven
De Gantsche aard! Halleluja”*

Ook is er een gedicht, opgedragen aan Bilderdijk, waarin hij verkondigde dat de “Berg des Heeren” in Den Haag te vinden was. Hij riep hem op:

*“Dus leert te bidde om Gods rijk
En zijne kracht t’ erlangen hier
Dan smaakt gij eens o Bilderdijk
Gods heerlijkheid en eeuwigen cier
Maar als gij niet door dit berijk
Van ‘t Rijk Gods zijt een lid daar van
Dan zult gij voor ‘t hemelrijk
O Bilderdijk eens zien den ban”*

In een aparte brief, ook aan Bilderdijk gericht en gedagtekend 4 september 1828, smeekte hij hem zijn brieven toch te beantwoorden, al was het maar met een enkel woordje. Daarop is Bilderdijk niet ingegaan. Tenslotte bevindt zich tussen de papieren nog een gedrukte openbaring: *Eene vijfde bekendmaking aan het Algemeen*. Dat wijst erop dat Khek bij zijn propaganda-activiteiten, naast de mondelinge verkondiging, inmiddels ook de drukpers had ingezet. Het dichtbedrukte vel, vol bijbelverwijzingen, vetgedrukte letter- en cijfercombinaties, oogt weinig toegankelijk, en ook de onbegrijpelijke verzen zullen het begrip ervan niet hebben bevorderd. Bekende thema’s passeerden weer de revue: de noodzaak van geslachtsloze liefde, Kheks status als nieuwe Johannes en “Tolk”, die de mensheid zou tonen hoe zij weer hersteld kon worden. Nieuw was de mondiale schaal die het oordeel zou aannemen – naast Europa werden nu expliciet Azië, Afrika, Australië en Amerika genoemd als werelddelen die door rampen getroffen zouden worden. Ook werd verwezen naar 15 december 1772, een dag met bijzondere betekenis, maar in welke zin wordt niet duidelijk.²⁴⁷

Die duidelijkheid wordt evenmin verkregen uit de brieven die Khek in april van dat schrikkeljaar 1828 aan de koning opstuurde. Hij noemde zich ook hier de herboren Johannes, die geheel naar Gods regels leefde en boven de wereld en haar wetten stond, en die het oordeel aankondigde over alles was huichelachtig en slecht was. Ook de overheden zouden aan de fiool der gramschap niet ontkomen. Hij bracht nog het pas afgesloten Concordaat met de Paus te berde en suggereerde dat de belastingen onwettig waren, maar veel blijft toch volstrekt onbegrijpelijk. De staatssecretarie heeft er dan ook weinig woorden aan vuil gemaakt: “de stukken houden niets in dan geestelijke mijmeringen en dragen alle blijken dat de schrijver zijne verstandelijke vermogens verloren heeft”. Met het opschrift “buiten beschikking” werden de verzen van Khek in het archief opgeborgen.²⁴⁸

Rond 1830 lijkt er dus een einde te zijn gekomen aan de loopbaan van deze boetprediker, in wiens verkondiging het zwaartepunt lag bij het proclameren van het Laatste

²⁴⁷ Stukken Wap betreffende Bilderdijk: UBL, Handschriften, LTK 878 III f. 34-53.

²⁴⁸ J.C. Khek aan koning Willem I, 16 en 27 april 1828: NA, ASS, 4 mei 1828 nr. 153, inv.nr. 2971.

Oordeel en de ondergang van de wereld. De nieuwe werkelijkheid die op de puinhopen zou ontstaan, kwam heel wat minder uit de verf; evenals de nieuwe mens, van wie slechts bekend is dat hij zonder zonden zou zijn, en niet langer de slaaf van zijn geslachtsdrift. Van deze nieuwe mensheid was Khek de voorloper. Of hij deze overtuiging in stilte is blijven koesteren, is niet bekend; naar het zich laat aanzien verliep de rest van zijn leven betrekkelijk geruisloos. Als er kleinkinderen werden geboren was Khek present bij de geboorteaangifte – klaarblijkelijk waren de familieverhoudingen intact gebleven – in twee gevallen werd een kleinzoon naar hem vernoemd. In 1842, inmiddels weduwnaar geworden en ruim 65 jaar oud, werd hij in het lutherse weeshuis opgenomen, op kosten van de diakonie. Ook die verhoudingen waren klaarblijkelijk in de loop van de tijd weer hersteld. Daar zou hij op 31 december 1848 overlijden.²⁴⁹

6.4.2 Jan Masereeuw, de profeet van Opperdoes

Blijft Johannes Casparus Khek door het fragmentarische bronnenmateriaal toch een wat schimmige figuur, over de tweede profeet die hier aan bod zal komen, Jan Masereeuw (1779-1855), zijn inmiddels enkele studies verschenen, waardoor zijn leven beduidend meer reliëf krijgt. Masereeuw (ook: Mazereeuw)²⁵⁰ werd te Opperdoes geboren als zoon van de plaatselijke schoolmeester. Naar eigen zeggen kreeg hij zijn eerste religieuze bevindingen kort na 1795, op de grens van de volwassenheid dus, en in politiek roerige tijden. Vanaf dat moment was hij diep doordrongen van zijn totale afhankelijkheid van God. Inmiddels werkzaam in het boerenbedrijf trad hij in 1802 in het huwelijk en stichtte een gezin. Tijdens de Inlijving fungeerde hij als adjunct-burgemeester van Opperdoes en Twisk, en was in die hoedanigheid verantwoordelijk voor de gehate conscriptie. Onder het Koninkrijk der Nederlanden verloor hij zijn hoge positie weer en verhuisde naar het nabijgelegen Zwaag (kerkgemeente Oostwoud), waar hij in 1820 – inmiddels de veertig gepasseerd – ouderling werd, een vooraanstaande positie die uitsluitend voor de dorpsnotabelen was gereserveerd. Daar kreeg hij in 1822, tijdens de pinksterdagen werkend op het land, een visioen. Een man in wit linnen (genoemd in Dan. 12:6) openbaarde hem dat het einde der tijden ophanden was en dat Masereeuw de wereld daarvan op de hoogte moest stellen. De aardbeving die in augustus 1822 in het Turkse Rijk plaatsvond, nam zijn laatste twijfels weg: hij verkocht zijn bedrijf, keerde terug naar Opperdoes en verdiepte zich in de bijbelse profetieën. Vóór het jaar voorbij was, had hij zijn eerste verhandeling geschreven, een interpretatie van het zestiende hoofdstuk uit de Openbaring van Johannes. Er zouden er nog vele volgen – verhandelingen die onder zijn aanhangers circuleerden en pas begin twintigste eeuw in druk zouden verschijnen.²⁵¹

In die eerste verhandeling verwees hij naar de profetie van Joël over een grote uitstorting van de Heilige Geest in het laatste der dagen, waardoor velen zouden gaan profeteren. Dat nu was Masereeuw overgekomen: wat hij zei kwam niet uit eigen koker – het was de Geest die door hem sprak. Met afschuw becommentarieerde hij de hovaardige, verlichtingsgezinde mens, die zich beroemde op eigen verdienste. Net als Hentzepeter ging hij uit van de tegenstelling tussen geest en stof, hart en verstand, en hamerde hij op de noodzaak van een spirituele wedergeboorte, waarbij de oude mens zou afsterven. Hoofdthema van het

²⁴⁹ HGA, RBS Den Haag, geboorteakten: Andriëtta Johanna Keck 25 april 1825 nr. 664, Johanna Petronella Keck 2 juni 1829 nr. 822, Wilhelmina Dorothea Keck 12 november 1831 nr. 1635, Johannes Casparus Keck 20 augustus 1833 nr. 1158, Petronella Johanna Keck 11 februari 1836 nr. 249, Johannes Casparus Keck 9 oktober 1843 nr. 1866; Ibidem, Evangelisch-lutherse gemeente, inv.nr. 20, notulen kleine kerkenraad 8 december 1842; Ibidem, RBS Den Haag, overlijdensakte J.C. Keck 1 januari 1849 nr. 1.

²⁵⁰ Gekozen is voor de naam 'Masereeuw', omdat zijn geschriften onder deze naam werden uitgegeven.

²⁵¹ *BLGNP I* (Kampen 1978) 168; S. Messchaert-Heering, *Overzicht van de familie Mazereeuw, Masereeuw Massereeuw* (Egmond aan Zee 1985) 17-18, 27; J. Masereeuw, *Geschriften handelende over Openbaringen 16:8 tot en met vers 17*, beschreven in het jaar 1822 (Enkhuizen 1918) 4.

boek was de verklaring van de zeven fiolen in de Openbaring van Johannes, waarbij ook Masereeuw de standaardopvatting bleek te huldigen dat met de gevangenneming van de Paus in 1798 de vijfde fiool was uitgestort ('over de troon van het Beest') en dat de zesde fiool ('over de Eufraat') verwees naar de ondergang van het Turkse Rijk. De inmiddels uitgebroken Griekse opstand betekende dat dit proces in gang was gezet.²⁵²

Op Masereeuw berustte dus de taak het tijdstip van de omwenteling te onthullen, zodat nog zoveel mogelijk zondaren tot inkeer konden komen. Want Christus zou komen als een dief in de nacht – hier verwees hij naar de alarmistische preek van Nicolaas Schotsman, die kennelijk grote indruk op hem had gemaakt – zodat het de meeste christenen zou overvallen. Bovendien zou die Wederkomst puur geestelijk zijn: Zijn Koninkrijk was immers niet van deze wereld. Alleen degenen die gewaarschuwd waren, zouden het moment herkennen en een gedaanteverwisseling ondergaan waardoor zij gespaard zouden blijven – de zondaars zouden in een allesverwoestend oordeel ten onder gaan. Masereeuw was de profeet Elia die volgens de voorspelling vlak voor het einde zou verschijnen. Hij riep allen op zich over te geven aan Christus, “dezen wiskundigen en nooit falenden Medicijn-Meester”. Wel erkende hij dat vele profeten hem waren voorgegaan, wier voorspellingen niet waren uitgekomen. Maar met Masereeuw lag dat anders, omdat hij niet uit was op eigen gewin, en leefde “in deze allerlaatste punt des tijds”.²⁵³

Ruim twee jaar deed Masereeuw er vervolgens het zwijgen toe. Naar eigen zeggen geschrokken van de felle reacties op zijn eerste openbaringen besloot hij de verkondiging voorlopig te beperken tot een kleine kring van getrouwen. Intussen zette hij zijn profetische onderzoek voort en kwam zo in contact met het werk van Jane Lead, een zeventiende-eeuwse profetes die behoorde tot de filadelfische richting. Een mystiek-eschatologische stroming waarin de ‘onzichtbare kerk’ centraal stond, in de zeventiende eeuw ontstaan rond mystici als Jakob Böhme en August Hermann Francke, in de achttiende eeuw opgepikt en verspreid door de Herrnhutters, waardoor het ook in de Laat-verlichte opwekkingsbeweging nog een krachtige onderstroom vormde. Ook Bilderdijk en Hentzepeter ondergingen er de invloed van. In 1824 besloot Masereeuw dat de tijd rijp was voor een nieuwe verkondiging, wat tot een breuk leidde met een aantal getrouwen. Een van hen schreef hij in augustus 1824 een brief, die hij in afschrift ook onder zijn aanhang liet circuleren, waardoor de tekst bewaard is gebleven. Masereeuw betreurde het dat iemand, die vanaf zijn jeugd als een broer voor hem was geweest, zich nu van hem afkeerde. Wie zich niet door hem liet vermanen wachtte het oordeel bij de Wederkomst. Geld had Masereeuw niet meer – daar had hij godsgezant afstand van moeten doen – maar spijt had hij daarvan niet, want hij genoot oneindig meer vreugde dan de goddelozen met al hun weelde. Nogmaals riep hij zijn vriend op tot inkeer te komen. Een gedicht van Jane Lead, waarin de wederkomst van Christus werd bezongen, besloot het geheel.²⁵⁴

Uit de jaren 1825-1826 stamt zijn manuscript over de profeten van het Oude Testament. Het was niet de vrucht van intellectuele inspanningen, onthulde hij in de inleiding, maar ontstaan onder goddelijke leiding. Niettemin is zijn uitleg conventioneel en geheel in de trant van het Engelse historicisme, wat opnieuw de indruk versterkt dat deze (door de opkomst van de meer letterlijke profetische hermeneutiek) inmiddels wat gedateerde verklaringwijze, bij bevindelijke gelovigen nog altijd courant was. Conventioneel is bijvoorbeeld zijn nadruk op de geestelijke, zinnebeeldige verklaringwijze; conventioneel ook

²⁵² Masereeuw, *Geschriften handelende over Openbaringen*, 2-6, 28-29, 11-29.

²⁵³ *Ibidem*, 30-31, 42-62, 65-77 (citaten: 66, 71).

²⁵⁴ *Dictionary of gnosis* (Leiden-Boston 2006) s.v. ‘Jane Lead’; J. Masereeuw, ‘Verklaring over Openbaringen 16: 8-17’, in: Idem, *Geschriften handelende over de roeping en ‘t verbond met Abraham (...)*, beschreven in de jaren 1826-1827 (Leiden 1939) 87-103.

zijn opvatting dat men leefde in de nadagen van het Vierde Rijk, op grond waarvan werd aangenomen dat de Wederkomst voor de deur stond. Wel in de sfeer van de Opwekking was zijn diepe afkeer van de verlichte, decadente geest der eeuw. In het verlengde daarvan sprak hij zijn waardering uit voor boetpredikers als dominee Theodorus van der Groe en, meer recent, dominee A.S. Thelwall. Waardering had hij ook voor de orthodoxe geloofsartikelen, uitgevaardigd door de Synode van Dordt.²⁵⁵

Toch ging zijn eigen openbaring daar nog bovenuit. Tastten de auteurs van de Statenvertaling nog in het duister over de betekenis van de 2300 dagen bij Daniël – aan Masereeuw, de laatste profeet, was de betekenis daarvan bekend gemaakt, zodat men voor het eerst in de kerkgeschiedenis het tijdstip van de Wederkomst kon berekenen. Hij betreunde het dat hij zo weinig gehoor vond, maar dat was in het verleden niet anders geweest. God koos zijn gezanten bij voorkeur onder de eenvoudigen, die vervolgens door de wereldsgezinde mens niet werden herkend, omdat men zich ergerde “aan de nietigheid Zijner gezanten”. Masereeuw liet zich daardoor niet uit het veld slaan. Al was hij “op geen hoogeschoolen, maar van den vroegen morgen tot op den laten avond op den korenakker en bij het rundvee” opgevoed, God had hem geroepen, zoals hij eerder Amos en Elisa had geroepen, en daarom zouden zijn voorspellingen bewaarheid worden.²⁵⁶

Zijn pijlen richtte hij vooral op de om zich heen grijpende geloofsafval en de opkomst van het geestelijke Babel, ofwel de Antichrist, waarvoor de verlichtingsgezinde predikanten verantwoordelijk waren. Maar uiteindelijk zouden deze goddelozen te gronde gaan en de ware gelovigen deelgenoot worden van het Nieuwe Jeruzalem. Volgens Masereeuw had dat eigenlijk al in 1815 moeten geschieden, bij de slag van Waterloo (beschreven in Dan. 11:44-45), maar had God het oordeel uit lankmoedigheid nog even opgeschort. In 1822 was Daniël 12:1 in vervulling gegaan, toen vorst Michaël aan Masereeuw was verschenen, hetgeen geestelijk en niet letterlijk opgevat moest worden; vandaar dat nog maar weinigen de werking ervan voelden. Dat was voorlopig wat Masereeuw daarover kwijt wilde; wellicht dat God hem in de toekomst zou opdragen ook de nieuwtestamentische profetieën te verklaren.²⁵⁷

In de daaropvolgende jaren werkte hij een en ander uit in de *Geschriften handelende over de roeping en 't verbond met Abraham en anderen*. Daarin benadrukte hij opnieuw dat zich in 1815 het einde der tijden had voltrokken: met de val van Napoleon kwam aan het Verbond dat God met Abraham had gesloten een einde. Sindsdien leefde de mensheid in blessuretijd, kennelijk omdat God nog zoveel mogelijk mensen in de gelegenheid wilde stellen tot inkeer te komen. Ook voegde hij een nieuwe benaming aan zijn tituluur toe: hij was de “wachter en tijdmetre”, aangesteld door God om “den dag aller dagen” te verkondigen.²⁵⁸ In die hoedanigheid moest hij zijn tijdgenoten wijzen op hun diep verval, al had dat nog maar weinig resultaat gehad:

“O, mijn land- en stadgenooten, en al mijn bloed- en verwantschap, wat was mijn hart over ulieden ontroerd, ja mijn haren rezen van vervaardheid ten berge, toen de Heere mij bij aanvang in 't jaar 1822 dat groote oordeel toonde, hetwelk ik met schrik en vervaardheid U toen alreeds heb aangekondigd, ja ik wilde het toen dagelijks U ter

²⁵⁵ Idem, *Geschriften handelende over de gezichten Daniëls en der profeten, of de geprofeteerde tijden ten einde*, beschreven in 1825-1826 (Leiden 1930) 1-2, 16-38, 188, 206, 417, 423.

²⁵⁶ *Ibidem*, 76-77, 142-143, 147 (citaten: 143, 147).

²⁵⁷ *Ibidem*, 150-161, 197-201, 315-325, 403-416, 426-427.

²⁵⁸ Idem, ‘De roeping en 't verbond met Abraham en anderen’, in: Idem, *Geschriften handelende over de roeping en 't verbond met Abraham en anderen*, 1-8, 95,153 (citaten: 95,153).

waarschuwing en redding luidkeels toe schreeuwen, maar ziet, gij achtet mij zonder verder ommeziens noch onderzoek voor een uitzinnige en verstandeloze”.²⁵⁹

In deze geschriften nam Masereeuw nadrukkelijk afstand van het “vleeschelijke vrederijk” der chiliasten. Ook zijn volgelingen zouden benadrukken dat zijn heilsvisioen over het Nieuwe Jeruzalem slechts de wereld betrof die na het Laatste Oordeel zou ontstaan, na de wederoprichting aller dingen.²⁶⁰ Van grote invloed op zijn denken was de kennismaking met geschriften van Jane Lead, waarvan met de hand kopieën waren gemaakt, die onder de volgelingen circuleerden. In *De hemelsche wolcke nu doorbreekende* (Amsterdam 1696) ging het om het gefaseerde groeiproces dat iedere gelovige moest meemaken, vóór hij voldoende vergeestelijkt was om ten hemel te kunnen varen en deelgenoot te worden van het Nieuwe Jeruzalem. Achtereenvolgens moest de mens zijn materiële, intellectuele en zinnelijke behoeften overwinnen, tot hij een “aetherisch” wezen was geworden, aan Christus gelijkvormig, door louter liefde geïnspireerd. Deze spirituelen leefden tot aan hun opname in de hemel als vreemdelingen op aarde, maar hadden nu en dan wel het voorrecht in de nabijheid van de Godheid te verkeren. Na hun hemelvaart, die zou plaatsvinden bij het aanbreken van het zevende millennium, zouden hen nog grotere gaven ten deel vallen: een allesomvattende kennis en en onsterfelijkheid.²⁶¹

In Leads *Openbaringen der Openbaringen* (Amsterdam 1696) werd nader ingegaan op het Nieuwe Jeruzalem dat zou neerdalen bij de Bruiloft des Lams. Ook hier werd weer benadrukt dat dit een gradueel proces was en dat de Heilige Geest eerst zou neerdalen in een groepje vergeestelijkte uitverkorenen. Jane Lead interpreteerde de Openbaring van Johannes geheel figuurlijk: zo vond zij deze spirituelen terug in de onthoofde martelaren die aan het begin van het Duizendjarig Rijk zouden opstaan en als heiligen heersen – die ‘onthoofding’ verwees immers naar het verlies van de natuurlijke kennis. Christus zou niet zichtbaar op aarde terugkomen, maar in de gedaante van deze vergeestelijke gelovigen. In hen zou het Rijk des Lichts een aanvang nemen, aanvankelijk nog onopgemerkt door het Rijk der Duisternis dat over de aarde heerste. Deze heiligen hadden de doop door de Heilige Geest ondergaan, waren onsterfelijk geworden, maar zouden, anders dan de profeet Elia – die na zijn doop meteen in de hemel werd opgenomen – nog op aarde blijven, in hun heiligheid slechts herkend door hun geestverwanten en volgelingen. Zij hadden afstand genomen van al het aardse, alle uiterlijkheden, zelfs van godsdienstig ceremonieel. In de Openbaring van Johannes werd deze gemeente aangeduid als De Vrouw bekleed met de Zon, bij de theosofen – en ook bij Jane Lead – als “Jonkvrouwe Sophia”, wier vereniging met Christus het Nieuwe Jeruzalem zou inaugureren.²⁶²

Het lijkt geen twijfel dat Masereeuw zich beschouwde als de leider van deze uitverkoren gemeente, de Elia die in de bijbel was aangekondigd, en dat hier de wortel lag van zijn voorspelling dat hij niet zou sterven, maar ten hemel zou varen.²⁶³ Uit zijn brieven valt ook te destilleren wat hij zich bij dat Nieuwe Jeruzalem voorstelde. Zo sprak hij zich in 1836 nadrukkelijk uit voor de wederoprichting aller dingen, het aanbreken van een nieuwe en betere bedeling, een opvatting die hij niet strijdig achtte met de Dordtse Leer. Ook in de brief

²⁵⁹ Idem, ‘Het eerste vervolg’, in: *Ibidem*, 15.

²⁶⁰ Idem, ‘Het vierde vervolg’, in: *Ibidem*, 77-79 (citaat: 78); C.A. Sluys, ‘Voorwoord en weerleggingen’, in: *Ibidem*, 40.

²⁶¹ Westfries Archief (WFA), Archief van Jan Mazereeuw en de Mazereeuwens (Archief Mazereeuw), inv.nr. 98: Johanna Lead, *De hemelsche wolken nu doorbreekende*, Amsterdam 1696 (kopie).

²⁶² Johanna Lead, *Openbaringe der openbaringen*, Amsterdam 1696 (kopie); *Ibidem*, inv.nr.17; Lead, *Openbaringe (vervolg kopie)*: *Ibidem*, inv.nr. 97; *Dictionary of gnosis* (Leiden-Boston 2006) s.v. ‘Christian Theosophy’.

²⁶³ Kok, *Profeet van Opperdoes*, 19.

die hij een jaar later aan de Afgescheiden predikanten Anthony Brummelkamp en Simon van Velzen stuurde, wees hij erop dat het Koninkrijk van Christus niet in deze wereld opgericht zou worden. De dag der dagen zou komen “brandende als een oven”, waarin alle ongerechtigheid zou verteren. Tegelijkertijd sprak hij van een geestelijk rijk dat al zou bestaan “verre verheven boven alle de menselijke dromen van een vleeselijk (...) koninkrijke”, bestaande uit uitverkorenen die aan het komende oordeel zouden ontkomen. Hen wachtte in het Nieuwe Jeruzalem een grootse toekomst: “Want gij o heere hebt ons, onze goden gemaakt tot koningen en priesteren, en wij zullen als koningen heerschen op de aarde”.²⁶⁴

Als apocalyptisch profeet zou Masereeuw zich steeds nadrukkelijker van de wereld en de ‘uitwendige kerk’ afkeren. Hij verwierp de verlichte geest der eeuw en laakte het dedain waarmee zogenaamde geleerden op de eenvoudigen van geest neerkeken. Toch riep hij niet op tot verzet; hij was afkerig van activisme en van hervormingspogingen in het algemeen.²⁶⁵ Meer en meer zou hij zich gaan beperken tot de omgang met zijn trouwe schare volgelingen, een aanhang die op het hoogtepunt een omvang van een kleine tweehonderd leden zou bereiken. Het ging daarbij voornamelijk om onderling verwante inwoners van boerengemeenschappen in de kop van Noord-Holland, geconcentreerd in Opperdoes en Andijk. Daartoe behoorden vrijwel alle kinderen en schoonkinderen van Nanne Janszn. Groot (1779-1855), grondlegger van de befaamde zaadhandel Sluis & Groot.²⁶⁶ Door buitenstaanders werden ze ‘masereeuwers’ genoemd; zelf prefereerden zij de benaming Vrienden van de Waarheid. Op dinsdag- en vrijdagavonden, en uiteraard de zondag, kwam men samen, waarbij het aloude vraagboekje van Hellenbroek werd gelezen, naast het werk van Jane Lead en de verhandelingen van Masereeuw. Daarin werd de noodzaak benadrukt zich verre te houden van het antichristelijke Babel, en blijmoedig de komst van het Nieuwe Jeruzalem af te wachten. Omdat het Verbond met Abraham al in 1815 was geëindigd, waren de kerkelijke sacramenten (doop en avondmaal) overbodig geworden. Men leefde verder sober en ingetogen. Slechts een enkele keer werd die rust verstoord, zoals begin jaren dertig toen de groep gegrepen werd door een aanval van ondergangspaniek. De behandeling daarvan hoort echter bij een volgend hoofdstuk.²⁶⁷

6.4.3 *Claas Siegers, de Grondlegger van de Gelukstaat*

De derde en laatste profeet die in de jaren twintig op het toneel verscheen, was van een geheel ander kaliber. Hij is al even genoemd in het kader van Hentzepeter, die zich in 1823 van deze “Grondlegger van den Gelukstaat” distantieerde. Van een geheel ander kaliber was hij om meerdere redenen: ten eerste omdat hij, anders dan Khek en Masereeuw, geen orthodoxe achtergrond had, en al helemaal niet gedreven werd door verzet tegen de geest der eeuw. Ten tweede omdat de gelukstaat die hem voor ogen stond door mensen zelf opgebouwd diende te worden, via fabrieken, handelondernemingen en landbouwkolonies, projecten die in de buurt kwamen van wat utopische-socialisten als Robert Owen, Henri de Saint-Simon en Charles Fourier probeerden te bewerkstelligen. Wisten deze sociale vernieuwers een grote schare volgelingen te vergaren, hun Nederlandse evenknie had wat dat betreft minder succes, reden waarom zijn bestaan lange tijd onopgemerkt is gebleven.

²⁶⁴ Jan Mazereeuw aan ‘Teunis’ (militair in garnizoen te Alkmaar), 28 juli 1836: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 109; Idem aan dominees Brummelkamp en Van Velzen, Opperdoes 18 juli 1837: Ibidem, inv.nr. 112.

²⁶⁵ Kok, *Profeet van Opperdoes*, 31; Masereeuw, ‘Het eerste vervolg’, in: Idem, *Geschriften handelende over de roeping en 't verbond met Abraham en anderen*, 4-5.

²⁶⁶ S.J. Sluis, T.M.G. Smeehuizen en J.M.N. Kwakkernaat, *Het Westfriesse geslacht Sluis* (Schoorl 1994) XXV, XXXVIII.

²⁶⁷ Loosjes, ‘Jan Mazereeuw’, 46-48; Kok, *Profeet van Opperdoes*, 15-16; www.kistemaker.nl/masereeuwers (16-17, 24, 32).

Achter deze Grondlegger van den Gelukstaat ging de Friese boerenzoon Claas Eeuwe Siegers schuil, in 1776 te Oudwoude geboren als zoon van Euwe Siegers, die tijdens de Bataafse Republiek tot representant van de Provinciale Vergadering van Friesland werd verkozen. Claas trad op jonge leeftijd als knecht in dienst van de in Driesum woonachtige Willem Hendrik van Sytzama, raadsheer bij het Hof van Friesland. Die leidde hem op tot klerk en nam hem mee naar Leeuwarden, waar hij in dienst trad van F.J.J. van Scheltinga, eveneens raadsheer en telg van een der meest invloedrijke families van Friesland. Na de Bataafse omwenteling, waarbij de meeste raadsheren uit hun ambt werden gezet, lijkt hij zijn heil gezocht te hebben bij het nieuwe regime, want naar eigen zeggen werd hij toen klerk van de nieuwe procureur-generaal Nicolaas Scheltema, een overtuigd patriot. Of hij zelf politiek actief was, is niet duidelijk, al deed later over hem het gerucht de ronde dat hij in die eerste jaren van de Bataafse Republiek “een slechte rol” gespeeld zou hebben.²⁶⁸

Duidelijk is wel dat hij ergens bij betrokken is geraakt, want in 1797 vertrok hij plotseling naar Amsterdam, om nooit meer in Friesland terug te keren. Mogelijk heeft bij dat vertrek een rol gespeeld dat zijn vader, als gematigd representant, in 1796 door radicale collega's was afgezet en enige maanden zijn heil buiten de provincie had moeten zoeken. Mogelijk is ook dat Claas betrokken was geraakt bij het antipatriotse oproer dat in het voorjaar van 1797 was uitgebroken in Kollumerland, de regio waar hij vandaan kwam. Zelf zou hij dat vertrek in later jaren een heroïsche aftocht noemen, veroorzaakt door de “buitengewone hulpbewijzen ter verlossing van staatkundige gevangenen in de provincie Friesland; en aan dezulken die, om dezelfde staatkundige oorzaken, die provincie verlaten hadden”, waardoor hij “weliswaar mijzelf en tijdelijk geluk opofferde, maar daarentegen vele mensen, uit rampzalige ongelukken redde en in leven behield”. Dat typeert het overspannen zelfbeeld waaraan hij laboreerde, de neiging zijn handel en wandel tot groteske proporties uit te vergroten – meer dan steun aan zijn uitgeweken vader en ondergedoken opstandelingen is het vermoedelijk niet geweest.²⁶⁹

In Amsterdam bouwde hij een bestaan op in de koffie- en theehandel, verplaatste zijn bedrijf korte tijd naar Den Haag, om in 1804 naar de hoofdstad terug te keren, waar hij zich aan de Blauwburgwal vestigde als koopman in “koffy, thee, cacao, chocolaad en commissien”. Indicatief voor zijn gestegen maatschappelijke status is de naamswijziging die hij had ondergaan, in plaats van Claas Eeuwes (de achternaam die zijn broers en zussen voerden) noemde hij zich ‘Claas Eeuwe Siegers’, kennelijk om zijn Friese plattelandsachtergrond te verhullen. Maar zijn aspiraties reikten nog verder. In maart 1806 schreef hij zich in bij de rechtenfaculteit van de universiteit van Harderwijk en promoveerde er de volgende dag op een proefschrift van zeer beperkte omvang, een overigens niet ongebruikelijke praktijk aan deze universiteit, die erom bekend stond dat men er een bul kon ‘kopen’. Om zijn gestegen maatschappelijke status te onderstrepen onderging hij opnieuw een naamswijziging: als auteur staat namelijk op het titelblad van zijn *Theses* vermeld: Nicolaus Eeuwinus Siegers van de Würde, een verbastering van de buurtschap De Wirden onder Oudwoude, waar hij in 1776 was geboren.²⁷⁰

Daarmee ving een nieuwe fase in zijn loopbaan aan. Hij verhuisde naar Den Haag waar hij enkele maanden later in het huwelijk trad met de oudere maar welgestelde Suzanna Helena Kempff, weduwe van de gezantschapssecretaris Leonard Pieter Roest. In 1808 verhuisde het echtpaar naar Drenthe, waar Siegers zich als advocaat liet registreren en kamers huurde op slot Bathinge te Dwingeloo. Daar hield hij zich echter niet bezig met juridische

²⁶⁸ Kielman, *Vergeten profeet*, 10-12; hoewel zijn doopnaam ‘Klaas’ was, is hier gekozen voor ‘Claas’, omdat hij die naam zelf prefereerde en hij aldus in de bronnen vermeld staat.

²⁶⁹ *Ibidem*, 12-13.

²⁷⁰ *Ibidem*, 13-14.

kwesties, maar keerde terug naar zijn oorspronkelijke vak, de koffiëhandel. Omdat die handel door het Continentale Stelsel vrijwel stil was komen te liggen, richtte hij zich nu op de veredeling van surrogaten, eerst alleen van koffië, vervolgens van Amerikaanse tabak, eveneens duur en schaars geworden door de opgelegde restricties. Om die reden verhuisde hij in 1810 naar Amersfoort, een centrum van tabaksindustrie, en nam zijn intrek op het buitengoed De Vinkenhoef. Aanvankelijk wilde hij meedoen aan een prijsvraag over de veredeling van inlandse tabaksoorten, uitgeschreven door de Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij, maar toen bleek dat hij dan volledige openheid van zaken zou moeten geven over de door hem ontwikkelde fermentatiemethode, besloot hij daarvoor bij het ministerie van binnenlandse zaken een *brevet d' invention* aan te vragen. Tevens stuurde hij een blikje met zijn koffië-surrogaat op, waarvan hij in de toekomst “honderduizenden” ponden dacht te kunnen produceren. In dit geval ging het hem niet om een octrooi – hij wilde het graag “ten algemeenen nutten” dienstbaar maken.²⁷¹

Hier valt voor het eerst iets te bespeuren van Siegers' behoefte zich als maatschappelijk weldoener te profileren, een behoefte die aan de basis lijkt te hebben gelegen van zijn latere messianisme. Een behoefte die overigens naadloos aansloot bij het maakbaarheidsdenken van de Bataafse Republiek, waar deugdzaame burgers geacht werden zich in te zetten voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, of bij te dragen aan het economische innovatiebeleid dat door de Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij werd voorgestaan. Maar vooralsnog boekte Siegers op dat punt weinig resultaat. Hoewel aan zijn fermentatiemethode boven andere inzendingen de voorkeur werd gegeven, achtte men de vinding ook weer niet zo spectaculair dat een octrooi gerechtvaardigd was. Vervolgens trad Siegers in onderhandeling met een aantal tabaksfabrikanten die hem, naar eigen zeggen, exorbitante bedragen zouden hebben geboden voor zijn vinding, een samenwerkingsverband dat echter niet van de grond kwam door de instelling van de Tabakregie in 1811. Noodgedwongen verlegde hij zijn belangen toen naar het buitenland en ging een associatie aan met Andreas Heinrich Thorbecke (oom van de latere minister-president), een bij Den Haag woonachtige tabaksfabrikant met fabrieken in Hessen-Kassel, die Siegers nu voor hem zou gaan beheren. Daartoe vertrok hij in 1811 met zijn vrouw richting Duitsland, om in 1812 in Mannheim neer te strijken, waar Thorbecke voor zijn tabaksfirma grote ontplooiingskansen vermoedde. Dat vermoeden bleek gerechtvaardigd. Tijdsgeschriften spreken van een florerend bedrijf, en Siegers zelf zou later verklaren afwisselend een huis in Mannheim bewoond te hebben en een buiten van graaf Obendorf in het nabijgelegen Edingen, waar hij verder werkte aan de verfijning van zijn koffië- en tabakprodukten. Men kende hem daar als “Freyherr” (baron) Siegers van de Würde.²⁷²

Tegen deze achtergrond moet de merkwaardige rol bezien worden die hij het laatste halfjaar van de geallieerde opmars tegen Frankrijk heeft gespeeld, toen Mannheim – een van de plaatsen van waaruit Russische legeronderdelen begin januari 1814 de Rijn overstaken en Frankrijk binnenvielen – direct in het strijdtoneel betrokken raakte. Siegers blijkt het Russische hoofdkwartier in de laatste maanden van 1813 informatie te hebben toegespeeld over de Franse troepensterkte. Na de Rijnovergang liet hij vervolgens proclamaties drukken, waarin de Lotharingers werden opgeroepen geen verzet te plegen, propagandamateriaal dat door de kozakken werd meegenomen en verspreid. Op eigen initiatief heeft hij bovendien Nederlanders in Franse krijgsmacht via vlugschriften van de omwenteling in Nederland op de hoogte gesteld, hen opgeroepen te deserteren en naar zijn huis in Mannheim te komen, en hen vervolgens van geld en passen voorzien, zodat ze naar Nederland konden terugkeren. Dat leverde hem in Mannheim de faam van oorlogsheld en weldoener op. Zo bevindt zich in de

²⁷¹ *Ibidem*, 14-15.

²⁷² *Ibidem*, 15-16.

Koninklijke Bibliotheek een boekje, uitgegeven naar aanleiding van een op 12 mei 1814 in het huis “des Freyherrn Siegers van de Würde” te Mannheim opgestelde “transparenten Illumination zur Feyer des Einzugs der Alliirten zu Paris”, waarin zijn menslievende daden breed worden uitgemeten. Ook in de onuitgegeven memories van een Nederlandse deserteur die door Siegers was opgevangen, wordt hij in de vleidendste bewoordingen geportretteerd.²⁷³

Overduidelijk hebben de turbulente ontwikkelingen van die laatste oorlogsmaanden en de opmerkelijke rol die Siegers daarin heeft gespeeld een onontwisbare indruk op hem gemaakt en niet alleen zijn zelfbeeld, maar ook zijn tijdsbeleving en toekomstverwachting, ingrijpend beïnvloed. In 1815 teruggekeerd in Nederland verwerkte hij zijn ervaringen in een boekje, getiteld *Korte verhalen uit mijne gehoudene correspondentien in de jaren 1813 en 1814*. Hij voorzag na het herstel van de vrede een gouden toekomst voor Europa en meende dat voor hem bij het tot stand brengen daarvan een belangrijke rol was weggelegd. Illustratief voor dat opgeblazen zelfbeeld is de wijze waarop hij zich in een (aan Nederlandse soldaten gericht) proclamatie voorstelde als “uw aller welmeenende vriend Siegers van de Würde, medewerker der heilige en gerechte zaak der hoog vereenigde Armeeeën, en redder van zoveele Hollandsche Landgenoten”. Hij bespeurde in de grandioze omwenteling de hand Gods en zag zichzelf als Diens werktuig. “Gott allein kommt die Ehre zu” was de titel van één van zijn illuminaties; “Für die gerechte Sache” het opschrift dat hij boven zijn huisdeur had laten aanbrengen. Door zijn hulp aan landgenoten had hij Nederland voor een regelrechte ondergang behoed: zijn plannen en proclamaties hadden de geallieerde opmars zodanig bespoedigd dat de Franse dicator zijn “afgrijslijk” plan om Nederland na de omwenteling van november volledig te verpletteren, niet meer ten uitvoer kon brengen.²⁷⁴

Die religieuze bevoegenheid stamde niet uit zijn jeugd – zijn ouders werden pas op late leeftijd lidmaat van de hervormde kerk en zelf heeft hij nooit belijdenis gedaan – maar lijkt de vrucht te zijn geweest van een crisis die hij in 1810 doormaakte. Toen namelijk door de Inlijving ook zijn laatste hoop was verdwenen dat hij voor zijn uitvinding erkenning zou vinden, sloeg hij ontredderd de bijbel open, waarbij zijn oog viel op een passage waarin hij plotseling zichzelf herkende: “Er was een kleine stad, en weinig lieden waren daarin; en een groot koning kwam tegen haar en hij omsingelde ze, en hij bouwde grote vastigheden tegen haar. En men vond daar een armen en wijzen man in, die de stad verlostte door zijn wijsheid; maar geen mens gedacht denzelven armen man” (Prediker 9:14-15).²⁷⁵

De erkenning die hem toen was onthouden, verwachtte hij ditmaal wel te krijgen – maandenlang bestookte hij de Nederlandse overheid met verzoeken om een “honorabele” post. Na de plotselinge dood van zijn compagnon Thorbecke (begin 1814) was aan de samenwerking namelijk een einde gekomen en had hij dringend behoefte aan een nieuwe werkring. Uit die rekesten komt hij naar voren als een geëxalteerd man: zijn met germanismen doorspekte zinnen weerspiegelen een staat van euforie, worden bij voortduring onderbroken door uitroepkens en zijn hier en daar onsamenhangend. Hij wierp zich in het stof “voor de mij altoos dierbare en onvergeetlijken Oranjen-stam”, en loofde het Opperwezen, “deze Liefderijke Vader die de gelukszon door Uwe Koninklijke Hoogheid aan Nederland wedschonk!”. Hij wees erop dat hij van grote waarde voor het vaderland was geweest en stuurde de bewijsstukken daarvan mee (een getuigschrift van het Russische hoofdkwartier en een paar van zijn proclamaties). Meer dan het advies om de publieke audiëntie van de koning te bezoeken, leverde het hem niet op. Vervolgens diende hij een

²⁷³ *Ibidem*, 16-17; Gedenkschriften van de garde d’honneur P.C. de Bie (1813-1814) 81-100: SAR, Handschriftenverzameling 336b.

²⁷⁴ Kielman, *Vergeeten profet*, 17

²⁷⁵ *Ibidem*, 17-18.

verzoek in om aangesteld te worden in een juridische post of bij een legatie in het buitenland, en zette nogmaals uiteen welke vooraanstaande positie hij in Mannheim had bekleed.²⁷⁶

Op die rekestten werd in regeringskringen met enige verbazing gereageerd, zeker toen men erachter kwam dat hij bij het Hof van Friesland slechts als klerk werkzaam was geweest. Maar Siegers gaf niet op. Hij publiceerde niet alleen een boek over zijn wederwaardigheden, maar bood zich na de terugkeer van Napoleon in 1815 aan als speciaal koerier voor het leger, want op dat vlak had hij zijn sporen inmiddels wel verdiend, meende hij. Het mocht allemaal niet baten. In het voorjaar van 1816 vertrok hij naar Keulen. Pogingen aldaar een 'Duitsche en Nederlandsche Rijn-maatschappij' te realiseren, een "hoogst belangrijke Maatschappij, ter opbeuring en bevordering van den landbouw, der Fabrieken en den koophandel", liepen echter op niets uit. Eind 1818 keerde hij in Nederland terug, berooid en wanhopig. Jaren van zwerven volgden, van de ene huurkamer naar de andere, van de ene stad naar de andere; een overheidsbaantje leek nog de enige uitweg uit de financiële nood. Aldus begon de hele sollicitatieprocedure weer van voren af aan.²⁷⁷

Uit de tussen de departementen gewisselde rapportages komt Siegers aanvankelijk niet ongunstig naar voren. Wiselius, de Amsterdamse directeur van politie die hem in 1819 aan de tand voelde, beschreef hem als iemand "wiens voorkomen alleszins den man van opvoeding kenmerkt", en achtte hem geschikt voor een administratieve baan. Ook de ministers van binnenlandse zaken en van justitie wezen erop dat hij van onbesproken gedrag was en gezien zijn vroegere inspanningen wel recht had op 's konings welwillendheid. Meer dan een ondergeschikte functie zat er echter niet in, tot grote verontwaardiging van Siegers. Er volgden nieuwe rekestten, dit maal ook aan de afzonderlijke ministers, waarin zijn verongelijkheid steeds sterker op de voorgrond trad. De overheid zou zich er meer op moeten toeleggen "de geleerdsten en verstandigsten uit het rijk" in dienst te nemen, hield hij de minister van justitie in mei 1821 voor. "Ik vermeen al voor jaren in mijne werkzaamheden; zoowel bij de militaire als burgerlijke regtsplegingen ondervonden te hebben mij gerust met sommige meesters in de waagschaal te durven stellen die jaren op de Akademie waren, en daarna voorname ambten bij de justitie bekleeden". Zelfbewust voegde hij daaraan toe dat hij zich "wat de grootheid der wereld betreft, geenszins de origine mijner familie heb te schamen". Het maakte allemaal geen indruk. Meer dan de vage toezegging dat er in de toekomst wellicht een plaatsje openviel, een gratificatie van zeshonderd gulden in oktober 1820, en nog een van vijfhonderd gulden in 1821, leverde het hem niet op. Gaandeweg kristalliseerde uit zijn vertwijfeling over een sociale orde waarin voor hem geen plaats was de overtuiging dat het Opperwezen speciale bedoelingen met hem had, niet in deze, maar in een nieuwe wereld: de Gelukstaat, de "hernieuwde Edenhof", waarvan hij de "Grondlegger" zou zijn.²⁷⁸

De eerste plannen in die richting had hij in 1816 ontwikkeld, toen hij de Deutsche en Nederlandsche Rijnmaatschappij van de grond probeerde te krijgen. Blijkens het door hem gepubliceerde *Bekendmaking en Plan van eene hoogst belangrijke maatschappij* ging het daarbij om meer dan het stimuleren van de economie en het vergaren van rijkdom alleen. Het hele plan ademde de geest van het economische stimuleringsbeleid van de patriotten, waarin naast het aanjagen van de binnenlandse handel en nijverheid ook de werkgelegenheid voor het groeiende pauperdom een belangrijk speerpunt was geweest. Weliswaar probeerde Siegers potentiële investeerders over te halen aandelen te kopen door te wijzen op de grote opbrengsten die zijn unieke tabaksveredelingsmethode zou opleveren, maar het hoogste doel moest toch zijn dat in deze fabrieken het groeiende leger van werklozen een bestaan zou

²⁷⁶ *Ibidem*, 18-19.

²⁷⁷ *Ibidem*, 19-20.

²⁷⁸ *Ibidem*, 20-24.

kunnen vinden. Daarnaast zou een “Fonds” opgericht worden waaruit leningen konden worden verstrekt aan niet kapitaalkrachtige burgers die tussen wal en schip dreigden te vallen, of investeringen worden gedaan in nieuwe en veelbelovende projecten. In eerste instantie zou men zich op Duitsland en Nederland richten, maar op termijn zou het hele vasteland van Europa worden bestreken. Het plan voorzag verder in een gedetailleerde organisatiestructuur: onder de grondlegger ressorteerden zeven directeuren-generaal, met daaronder weer directeuren voor koophandel, landbouw en fabrieken. De looptijd van de maatschappij werd vastgesteld op 25 jaar, van 1 januari 1817 tot 31 december 1841. Wie tot de hoofddirectie wilde toetreden zou minimaal 15 duizend gulden moeten inbrengen, en daarboven nog eens een borg aan de grondlegger, die in ruil daarvoor de nieuwkomer zou inwijden in de “uitvindingen, geheimenisse en ondervindingen (...) die hij, tot realisering, en bevordering tot het doel der Maatschappij, bezit en nog deelachtig mogt worden”. De winst zou voor de helft uitgekeerd worden aan de aandeelhouders, dertig procent zou opgaan aan salarissen en pensioenen, maar de resterende twintig procent was bestemd voor filantropische doelen: een Armenkas en een fonds voor Openbare Godsdienst en Onderwijs.²⁷⁹

Het zijn vooral die twee laatste doelen die op een raakvlak wijzen met de projecten van de utopisch-socialisten, in het bijzonder Robert Owen, die zich in zijn textiel fabriek in New Lanark had doen kennen als een industrieel weldoener, gericht op de algehele verheffing van de arbeider, met name op het verbeteren van zijn arbeidsomstandigheden. Dat Siegers inderdaad iets dergelijks voor ogen had, blijkt uit de advertenties die hij in augustus en september 1817 naar diverse kranten opstuurde, om potentiële investeerders aan te trekken. Hierin benadrukte hij niet de winstgevendheid of de nuttigheid van zijn initiatief, maar plaatste hij het project in het verlengde “der doeleinden van het HEILIG VERBOND“, een combinatie van “ware *Broederliefde*, *Christenplicht* en *Staatsbelang*”. Had hij dat Heilig Verbond er bijgehaald om aan zijn project meer cachet te geven? Mogelijk, maar het feit dat die verwevenheid van commerciële en filantropische motieven ook zijn latere projecten zou kenmerken, doet vermoeden dat hij zich, net als de swedenborgianen en de kantiaan Kinker, aangesproken heeft gevoeld door het ideaal van christelijke broederliefde, dat volgens het Heilig Verbond de grondslag zou moeten worden van een Nieuw Europa. Hoe het ook zij, veel respons heeft hij niet gekregen – later zou hij beweren dat de tijd er nog niet rijp voor was geweest.²⁸⁰

Als berooid man keerde hij eind 1818 met zijn echtgenote naar Nederland terug. Wrang moet het voor hem zijn geweest dat men daar inmiddels geheel in de ban was van het plan van generaal Johannes van den Bosch voor de oprichting van een Maatschappij van Weldadigheid, een werkverschaffings- en beschavings-project voor paupers, dat ontegenzeggelijk raakvlakken vertoonde met zijn eigen initiatief. Dat bracht hem op het idee de handen ineen te slaan. In april 1819 stuurde hij het Hoofdbestuur een uitvoerige brief waarin hij hen zijn diensten aanbood:

“Daar zedert mijn voorgenomen doel, hetwelk ik ten algemeenen nutte op het vaste land heb zoeken in te voeren, deze Hoogst Weldadige Maatschappij is opgerigt; en, daar dezelve met mijne gevoelens en doeleindens in-overeenstemt; zoo zal het mij bijzonder aangenaam zijn, termen gevonden te kunnen worden, mij aan dezen Edelen Maatschappij te kunnen aansluiten, en het mijne daaraan dienstbaar te maken; te meer daar ik overtuigd ben, dat mijne uitvindingen en verbeteringen, door in- en buitenlandsche navorschingen in den Landbouw en Fabrieken, groot nut ter

²⁷⁹ *Ibidem*, 27-29.

²⁸⁰ *Ibidem*, 6, 30-34; *Utrechtsche Courant*, 29 augustus 1817; *OHC*, 16 september 1817; *Arn.C.*, 18 september 1817; *Grav.C.*, 19 september 1817; *Overijsselsche Courant*, 26 september 1817; *RC*, 26 september 1817.

vermeerdering van het Fonds en ter uitbreiding van het doel dezer Maatschappij kan worden toegebracht”.

Grootschalige productie en verkoop van zijn koffiesurrogaat en zijn hoogwaardige inlandse tabak zou voor de Maatschappij een zeer winstgevende aangelegenheid kunnen worden. Maar ook hier zat men niet op hem te wachten – een beleefd bedankbriefje was alles wat hij ontving.²⁸¹

Ten einde raad wendde Siegers zich maar weer tot de overheid. De hoop op een ‘honorabele post’ had hij inmiddels laten varen, maar een baan als commissaris van politie of vrederechter zou zeer welkom zijn. Iedere afwijzing werd gevolgd door een nieuwe stroom van brieven en het is bijna beklemmend te lezen hoe hij geleidelijk radicaliseerde, hoe de nederige, formele toon plaatsmaakte voor de gebiedende taal van de profeet. In september 1820 had Siegers – inmiddels in Den Bosch woonachtig – een voorstel ingediend voor tabaksplantages in Suriname. Hij had een gedrukt exemplaar van zijn *Plan voor een Duitse en Nederlandsche Rijnmaatschappij* meegestuurd, om zijn edelmoedige bedoelingen nog eens te onderstrepen. Een rechtstreeks antwoord kreeg hij niet, wel een gratificatie van zeshonderd gulden, met daarbij het advies door te gaan met solliciteren. Hij moet het als een klap in zijn gezicht ervaren hebben en reisde in januari 1821 zelfs naar Brussel om opheldering te vragen. En daar manifesteerde hij zich voor het eerst als profeet.²⁸²

Op een en dezelfde dag verstuurde hij twee rekestten. In het eerste verklaarde hij op hoge toon dat zijn geduld zo langzamerhand op was, dat hij geen zin had om nog langer aan het lijntje gehouden te worden en met onmiddellijke ingang, tot aan zijn plaatsing een schadeloosstelling – hij noemde het een pensioen – van vijftienhonderd gulden per jaar eiste. Zestigduizend gulden had hij in 1814 voor de goede zaak opgeofferd en dan werd hij met zo’n schamel bedrag afgescheept? In het tweede rekest onthulde hij voor het eerst zijn bijzondere roeping. Hoe was het toch mogelijk “dat hij, die zulke groote daden en opofferingen voor de Heilige en Rechtvaardige zaak heeft gedaan, ja hij, die met vele wetenschappen, menschenkennis en oordeelkunde is begaafd, in het boek der vergetelheid is!” Het moest wel zijn omdat God speciale bedoelingen met hem had, hem voorbereidde “tot het werk dat mij misschien weldra wachtende is, en haar aanvang zal nemen, als het rijk der Duisternis zich verheft!! Meermalen was ik Sire, het werktuig der goddelijke voorzienigheid, als het de liefde der naasten en Zijne regtvaardigheid gold! En, wat ook de toekomst moge baren? tot welk een einde ik ook zal geroepen worden? dit zij men ten troost, dat davids geslacht, hoe gering het zich toen bevond, daaruit ook de Heiland der wereld verscheen, optradt en de wil van Zijnen Hemelsche Vader volbracht!!!” Hij vroeg de koning de brief serieus te nemen en wenste hem Gods zegen toe, “in deze, en eene toekomstige, verbeterde wereld”.²⁸³

Een paar maanden later, in september 1821 – hij had zich inmiddels in Den Haag gevestigd – deed hij opnieuw een beroep op de koning, in de vorm van een gedicht ditmaal, een tot het Opperwezen gerichte monoloog. Kreupelrijmen zijn het, maar ze geven een indruk van de messianistische wending die zijn hervormingsplannen hadden genomen, en van de rol als nieuwe ‘Cores’ die hij voor zichzelf zag weggelegd:

*“Daal neer! daal neer mijn God! met uw heilgeest op aarden;
Die ook Ezechiël, zoo vroeg reeds heeft gevoeld
Dan zal weldra de man, ‘k meen Cores doen aanvaarden
’t geen reeds in dien tijd, door Jesaias is bedoeld.*

²⁸¹ *Ibidem*, 35.

²⁸² *Ibidem*, 35-36.

²⁸³ *Ibidem*, 36-37.

(...)

*En der profeten ambt, naar d' oud en nieuw verbonden
Zullen ook dienstig zijn, tot dat geheiligd werk
Zoo zal men dan vereend, één maatschappij doen gronden
Uit alle volkeren ter eer van uwen kerk*

(...)

*De tijd zal zijn benauwd, dan men zal schuilplaats vinden
Voor 't uitverkoren volk, door Jesus zelfs vergaard!!
En komt de nood op 't hoogst, Gij zult ze al verslinden,
En Jesus vest zijn rijk, bij ons op deze aard!!”*

In het begeleidend schrijven sprak hij de verwachting uit dat de koning, geleid door de Heilige Geest, het juiste besluit zou nemen.²⁸⁴

Een maand later was van dat optimisme nog weinig over – hij was aan vertwijfeling ten prooi en stuurde de koning een uitzinnige brief, waarvan het eerste gedeelte geheel in het teken stond van de diepe wanhoop waarin hij verkeerde. Halverwege hernam hij zich echter:

“Dan, hoe het ook woele! en het rijk der duisternis zich moge verhebben (sic) om te willen beletten, dat het rijk van Jesus niet op aarde zal worden gestigt – tracht het Hussen te verdelgen, er zullen meer dan Luthers en Kalvinnen verrijzen die, het wel volbrengen!! Geen nood Mijn Vorst (...) de leeuw uit Juda is onder ons midden! en het heil van Jesus kerk, is het rijk van mijnen Koning bedacht!!!”.

Merkwaardig genoeg was deze brief geen reden om hem verder te negeren; men stuurde hem als tegemoetkoming zelfs vijfhonderd gulden, waarvoor Siegers de koning in het voorjaar van 1822 vriendelijk bedankte. Hij greep de gelegenheid bovendien aan om hem nader te informeren over de opdracht die Siegers wachtte:

“Belangende die roeping kan ik mij niet langer onthouden en gevoel mij nu meer gedrongen, Uwe Majestijd te berichten: dat ik eenen Maatschappij op deze aarde stigten moet, waarvan de Huishouding naar het bevel van de Drieëenigen VerbondsGod zal worden ingericht en waarvan de wetgeving, niet die der regtsgeleerdheid, maar die van de Godsdienst zijn zal”.

In dat licht moest de koning het verzoek om schadeloosstelling bezien, in een afzonderlijk en bijgevoegd rekest. Hij had die zestigduizend gulden nodig voor “eene gewigtige en belangrijke verlossing”.²⁸⁵

Nadat hij in juni 1822 bericht had ontvangen dat ook dit rekest was afgewezen, zette hij zijn slotoffensief in. “Geschieden moet het! – geschieden zal het!”, schreef hij de koning. De strijd tussen het Rijk der Duisternis en Rijk des Lichts naderde nu de ontknoping. Alle afwijzingen schreef hij toe aan de tegenwerking van ministers, niet aan de koning, voor wie, daar twijfelde hij niet aan, bij de opbouw van de nieuwe wereld een belangrijke taak zou zijn weggelegd. Met klem vroeg hij hem het verzoek om een aanstelling of een schadevergoeding alsnog in te willigen. Toen hij na een paar maanden nog niets had gehoord, kwam hij tot de conclusie dat steun van de gevestigde orde niet te verwachten was en hij zich rechtstreeks tot de Nederlandse bevolking zou moeten richten.²⁸⁶

²⁸⁴ *Ibidem*, 37-39.

²⁸⁵ *Ibidem*, 39-41.

²⁸⁶ *Ibidem*, 41-42.

En dus verschenen in het najaar van 1822 in diverse kranten advertenties, waarin allen “die den Heere *Jezus Christus* in waarheid liefhebben, op zijne wederkomst hopende, en naar de oprigting van het Rijk der Genade en Verlossing op deze aarde, verlangende zijn” verzocht werden de brochure *Aankondiging der oprigting van den op handen zijnden Geluk-staat* te bestellen. Een ieder kon zich aangesproken voelen, want die heilsorde zou worden opgebouwd met behulp van “waarheidlievende medechristenen, behoorende tot verschillende kerkgenootschappen in dit vaderland”. In januari 1823 werd ook de koning van de nieuwe situatie op de hoogte gesteld: “het oogenblik is nu geboren, dat ik als Hoofdpersoon, ter uitvoering van het bedoelende grooten werks, zal optreden, waartoe ik van God den Drieëenigen verordend ben”. Hij verzocht de koning “milde bijdragen” te storten in “het fonds der op te rigtenden Maatschappij of den ophanden zijnden gelukstaat op deze aarde”, en een geschikte woning ter beschikking te stellen in de omgeving van Den Haag. De brief was ondertekend met zijn nieuwe naam: “Siegens *Jesus Würde*”.²⁸⁷

Van de *Aankondiging der oprigting van den ophanden zijnden Geluk-staat* verscheen in december 1822 alvast het eerste gedeelte (‘Voorberigt’ en ‘Inleiding’), dat zestien pagina’s besloeg. Daarin richtte hij zich, net als in zijn advertenties, op “de nadenkende Christenen die tot de partij van *Jezus Christus* behooren, op zijne wederkomst hopende, en, naar de oprigting van Zijn Rijk op aarde, verlangende zijn”. Hen verkondigde hij de komst van een derde verlosser (na Mozes en Jezus), die zich reeds door grote weldaden had onderscheiden, en daarover aan de koning van Nederland enkele belangrijke mededelingen had gedaan. Het was een man die in 1814 een werktuig Gods was geweest bij de bevrijding van het Rijnland en die in 1816 de Duitse en Nederlandsche Rijnmaatschappij had opgericht – nu was de tijd gekomen dat hij naar voren zou treden als oprichter van de Gelukstaat, als de Cores of nieuwe Cyrus op wie al zo lang werd gewacht. Daarnaast stelde hij hen in het vooruitzicht *Het dagboek voor 1822, of Gods woord aan Zijne kinderen*, waarin men nader geïnformeerd zou worden over het toekomstige heil. Daar bleef het voorlopig bij: wie meer wilde weten over de identiteit van de oprichter of over de inrichting van de Gelukstaat, diende eerst geld over te maken om de rest van de brochure te kunnen ontvangen. Naar het zich laat aanzien, is het daarvan niet meer gekomen.²⁸⁸

Viel uit deze ‘Inleiding’ nauwelijks te achterhalen wat Siegers precies met de Gelukstaat voor ogen stond – in zijn brieven aan de koning heeft hij daarover meer prijsgegeven. In 1821 bijvoorbeeld, in zijn aan het Opperwezen gerichte gedicht:

*“Geen tweedragt in kerk of staat, doet u meer behagen
Nog grootheid in ’t geslacht, waar meenig één op roemt
Gij baant ons steeds de weg, hoe ook de menschen klagen
Tot die vereeniging! die men eens heilig noemt!!!”*

*Nog partijchap voor staat of kerkelijke zaken
Wilt gij voortaan niet meer, gij verband het boze werk
De christen leus moet zijn in liefde te doen blaken
Voor Jezus hunnen Heer! En zijnen waren kerk!!!”*

²⁸⁷ *Ibidem*, 42, 45; *Grav.C.*, 13 oktober, 28 oktober, 22 november 1822; *Leyd.C.*, 6, 13, 20 december 1822; *Middelburgsche Courant (MC)*, 24 december 1822.

²⁸⁸ *Grav.C.*, 16 december 1822; C.E. Siegers van de Würde], *Aankondiging van den op handen zijnden Geluk-staat* (z.p. [1822]), III- XVI (citaten: IX, XV).

Een oecumenische samenleving kortom, waarin bestaande machtsverhoudingen te niet waren gedaan. Een revolutie stond hem daarbij niet voor ogen, had hij de koning in juni 1822 verzekerd:

“Eerstens: dat het door mij bedoelde, ééne vereniging van menschen zal zijn, die God alleen, door zijnen Heiligen Geest verzamelen zal. Ten tweede zal die vereniging, niet met het zwaard des vuistes, maar door dat van hart en mond worden daargesteld. Ten derden: dat de oprigting der bedoeld wordende zaak, niet in ons vaderland, maar Elders geschieden zal! Ja, het zal ééne vereening zijn, waarvan meerder heilige schrift verklaarders, voor jaren hebben melding gemaakt. Ten vierde is Uwe majesteit de eerste Vorst die, door mij, de bedoelde zaak wordt bekend gemaakt, en het zal verder blijken in hoeverre den invloed van den Vorst aller Russen! en die der Pruisen tot dezelve nodig zal zijn!! Eindelijk ten vijfden zal het een werk zijn (...) die de waanwijzen terugstoot en hunnen wetenschappen tot dwaasheid maakt. Ja, een werk waarvan de bedoelingen niet gisteren of heden eerst worden kenbaar gemaakt! dezen hebben reeds hunnen aanvang genomen zoodra Napoleon naar st. Helena is gevoerd geworden!!!”

Wanneer de tijd rijp was, zouden ook de laatste heidenen en Joden bekeerd worden en zou de aldus ontstane “Israëlitische christenschaar” vergeving van zonden ontvangen. Gebeurtenissen in het Oosten zouden aan de grote omwenteling voorafgaan.²⁸⁹

Het eindtijds scenario dat Siegers hier ontvouwde, kwam dus in grote lijnen overeen met wat door publicisten als Deussen en Hentzepeter was betoogd, een overeenkomst die ook de ambtenaar die over de brief moest rapporteren niet was ontgaan, aangezien hij, bij de passage over gebeurtenissen in het Oosten in de kantlijn “Hentzepeter” had genoteerd. Toch was er wel degelijk een verschil, want waar de eindtijd alarmisten zich beperkten tot de aankondiging van het Godsrijk, voorzag Siegers voor zichzelf een veel actievere rol: hij was het die als rechterhand van Christus (‘Siegers Jesus Würde’) deelgenoten van de nieuwe heilsorde moest selecteren, “vanwegens hunne werken en daden op deze aarde verricht”.²⁹⁰ Om dat te bewerkstelligen publiceerde hij begin 1823 een *Aankondiging* die slechts één pagina besloeg. Van de ophanden zijnde heilsorde, hier genoemd de “Maatschappij van Broederliefde”, kon men lid worden door het opsturen van “vrijwillige bijdragen” (al naar gelang men kon missen) aan de Grondlegger van de Maatschappij, woonachtig op het Noordeinde nr. 4 in Den Haag. In ruil daarvoor kreeg dan een “schriftelyk bewys” van deelname in die Maatschappij, dat toegang gaf tot “die zegeningen welke *hij* of *zij* alsdan zullen behoeven, zoowel ten aanzien van *commerciële* als andere *operatiën*, welke door de voornoemde maatschappij (...) bij de reeds aannaderende, meer zichtbare en steeds ontwikkeld wordende gebeurtenissen op deze aarde, onveranderlijk en onfeilbaar zullen worden in het werk gesteld en uitgevoerd”.²⁹¹

De *Aankondiging* was los verkrijgbaar, maar verscheen in februari 1823 ook in de ‘s *Gravenhaagsche Courant*. Het was die advertentie die Hentzepeter noopte om zich middels een advertentie in diezelfde krant publiekelijk van ‘den oprigter van den Gelukstaat’ te distantieëren. Maar hij was niet de enige die verontrust was, want Siegers van de Würde had zijn *Aankondiging van den oprichting van den Geluk-staat* ook naar het provinciaal kerkbestuur van Friesland en de kerkenraad van Bergum opgestuurd, en had daar de eerste pagina van het nog te verschijnen gedeelte aan toegevoegd: “Een vel letterdruk (...) waarin de

²⁸⁹ Kielman, *Vergeeten profeet*, 42-43.

²⁹⁰ *Ibidem*, 43-44.

²⁹¹ [C.E. Siegers van de Würde], *Aankondiging*, z.p. [1823] (*Knuttel-cat.* 25228b).

naam voorkomt van eenen zich noemenden Siegers van de Würde “. Dat had bij de predikant van Bergum, Horatius Nieubuur Ferf, een alarmbel doen rinkelen. Ferf was de zoon van een deurwaarder te Leeuwarden en had het sterke vermoeden dat achter Siegers van de Würde de vroegere klerk van het Hof van Friesland schuilging, die rond 1795 al zo’n kwalijke rol had gespeeld en later in Duitsland als spion bij de geallieerde legers actief zou zijn geweest. “Deze gelukzoeker schijnt nu, na in het politieke zijnen rol te hebben uitgespeeld, een geestelijk oproer te willen stichten en daartoe deze aankondiging en geschriften te bezigen”, aldus zijn waarschuwendende woorden aan het departement van Eeredienst in Den Haag.²⁹²

Die ongerustheid werd echter in regeringskringen niet gedeeld. Daar voelde men vooral “een innig medelijden met den Adressant die in de daad goede gezindheden schijnt te hebben doch tevens begaafd te zijn met eene levendige verbeelding, welke hem buiten staat stelt om behoorlijk te onderscheiden het gebeurde van het niet-gebeurde”. Het beste zou zijn hem opnieuw een gratificatie te geven. Alvorens daartoe over te gaan vroeg de minister van justitie aan burgemeester en wethouders van Den Haag om Siegers eens aan de tand te voelen: wat wilde hij nu eigenlijk, waar leefde hij van en hoe bracht hij zijn dagen door? Dat onderhoud vond plaats op 19 februari 1823. Siegers werd op het stadhuis geroepen, verklaarde geen inkomsten te hebben maar door vrienden onderhouden te worden, gaf toe bij de koning om geld voor een maatschappij in oprichting gevraagd te hebben, en om een geschikte woning in de buurt van Den Haag. Daarmee leek de zaak afgehandeld en Siegers maakte reeds aanstalten de vergaderzaal te verlaten, toen burgemeester Willem ’t Hoen het woord vroeg. Hoeveel mensen waren er eigenlijk bij die maatschappij betrokken? Met welk doel werd om geldelijke bijdragen gevraagd? Daarop antwoordde Siegers: “Mijn Heer! ik heb alle hoop dat de Heeren ook eens medewerkers van de bedoelde zaak worden zullen, en zulks dan zoo zijnde, twijfel ik geenszins de vrijheid te zullen bekomen van datgeene mede te delen, hetgeen alsdan geopenbaard zal mogen worden, en, tot dien tijd wensche ik daarvan verschoond te blijven”.

Enigszins verontrust ontbood het college nog diezelfde middag de huisbaas van Siegers, bakker Hendrik Zijdenbosch, die echter ziek was en zijn vrouw stuurde. Op de vraag of haar huurder wel goed bij zijn hoofd was, reageerde ze verontwaardigd: volgens haar was er met zijn verstand niets mis en betrof het fatsoenlijke, zelfs deftige mensen, die veel van huis waren en zelf nauwelijks bezoek ontvingen. De boekjes waren inderdaad bij haar in de bakkerij te verkrijgen, maar veel vraag was er niet naar geweest. In het rapport dat burgemeester en wethouders uiteindelijk aan de minister van justitie uitbrachten, werd dan ook opgemerkt: “dat wij omtrent zijne levenswijs en zijn gedrag, niet dan de gunstigste berigten bekomen hebben, zijnde ons door de lieden waar hij thans op kamers woont, opgegeven, dat hij eene zeer geregelde en stille levenswijze houdt, en zelfs op den uitoefening van den openbaren en huisselijken Godsdienst zeer nauwgezet is”. Veel negatiever was de gouverneur van Zuid-Holland, maar die had inzage gehad in Siegers’ uitzinnige rekest en stuurde het rapport van het Haagse bestuurscollege dan ook door met de kanttekening dat Siegers overduidelijk krankzinnig was en beter geen gratificatie kon krijgen. Hij zou het toch maar besteden “tot het maken van kosten, welke benodigd zijn geweest tot het doen aankondigen en drukken van het zoo breedvoerig in zijn adres en in de Couranten opgegevene werk, hetwelk aan den Schrijver, door het debiet althans, geene voordeelen schijnt te zullen opleveren”.²⁹³

Alles wijst er dus op dat de respons op de *Aankondiging van de Gelukstaat* Siegers niet heeft opgeleverd wat hij ervan gehoopt had. In de zomer van 1823 besloot hij het over een andere boeg te gooien. Hij verhuisde naar de Brouwersgracht en werkte een nieuw plan

²⁹² *Grav.C*, 14 februari 1823; Kielman, *Vergeten profeet*, 44-46.

²⁹³ *Ibidem*, 46-49.

uit, dat vervolgens in druk verscheen onder de titel *Berigt en voorwaarden wegens het oprigten van Commissie-kantoren, strekkende ter opbeuring, bevordering en verbetering van den Landbouw, de fabrieken, den Koophandel en de daaruit voortvloeyende zegeningen voor de medewerkers en vaderlandsch-gezinde Nederlanders*. Dat stuurde hij in augustus 1823 aan de koning op, waarbij hij ditmaal iedere verwijzing naar het Opperwezen in de aanbiedingsbrief achterwege liet. Nederig verzocht hij om een financiële bijdrage. In het voorwoord werd verwezen naar zijn eerdere plan uit 1817, dat ten doel had gehad nieuwe fabrieken op te richten. Ditmaal ging het echter om “kommissiekantoren”, waar produkten zouden worden aangeboden van vaderlandse bodem en uit “inlandsche fabrieken”, zoals graan, textiel, bier, sterke drank en inlandse wijn. Dat was kostenbesparend, waardoor de goederen veel goedkoper konden worden aangeboden. Fabrikanten, grossiers en particulieren die interesse hadden, konden zich aanmelden bij “het bestuur van het eerste kommissie-kantoor voor Vaderlandsche voortbrengsels”, op de Brouwersgracht 81 te Den Haag. Wie goederen instuurde, betaalde zelf de verzendkosten; het kommissie-kantoor kreeg vijf procent van de opbrengst. Minister Anton Reinhard Falck, die over het plan advies uitbracht, had er geen goed woord voor over. In zijn ogen ging het om een initiatief “welke voornamelijk een goed inkomen voor de Directie” beoogde. Bovendien, als dergelijke magazijnen doelmatig waren, dan was men wel eerder op het idee gekomen. Hij betwijfelde ten zeerste of Siegers investeerders en deelnemers zou weten aan te trekken “dewijl de adressant, bij zijne bekende ongunstige omstandigheden weinig crediet schijnt te zullen vinden”. Dat was goed gezien, want in februari 1824 zag Siegers zich inderdaad genoodzaakt de koning te melden dat het project op niets was uitgelopen.²⁹⁴

Zijn profetische activiteiten gingen intussen gewoon door, hoewel op bescheidener voet en niet meer via de advertentiekolommen van de krant. Zo had hij de koning in november 1823, uit hoofde “van de op mij rustende verplichtingen” een handgeschreven kalender met bijbelteksten gestuurd, getiteld:

“Dagelijksche verkering met God of Godswoord aan zijne kinderen in het jaar onzes Heeren Jesus Christus 1824, dienende zoowel te beoefening hunner pligten als ten troost voor de toekomst en om opmerkzaam te zijn wat een Drie-eeuwig God ons door zijn Heilig woord wil te kennen geven van hetgeen op aarde staat te gebeuren en welk heil Gods begenadigde en geloovig-strijdende kinderen wedervaren zal”.

Bijbelteksten hoofdzakelijk uit het Oude Testament, refererend aan door God gekozen profeten, bovenal aan Mozes, die het uitverkoren volk uit de verdrukking naar het Beloofde Land had geleid. Waarschijnlijk was het een nadere uitwerking van het *Het dagboek voor 1822, of Gods woord aan Zijne kinderen*, waarvan sprake was geweest in de *Aankondiging der oprigting van den ophanden zijnden Geluk-staat*.²⁹⁵

Inmiddels was Siegers er ook in geslaagd enkele aanhangers te verwerven, want in Amsterdam was een klein groepje volgelingen actief, dat uit zijn naam zending bedreef. Daarbij werd ook contact gezocht met Isaac da Costa, die in februari 1824 aan Bilderdijk beschreef hoe hij “door menschen (mij slechts zeer weinig bekend, maar van erkende goede sentimenten en gedragingen)” een uitnodiging had ontvangen om bij hen te ontmoeten “een zekeren Heer van de Werde of Wurde (een Duitsche Baron zoo ik meen) die mijn kennis wenschte te maken”. Hij was daar niet op ingegaan, omdat hij vond dat de baron maar bij hem langs moest komen. “Doch ik vernam kort daarop, dat den Heer, die de Wederkomst van Christus voorspelt in ditzelfden jaar 1824 nog te zullen plaatshebben, daarbij verkondigt dat

²⁹⁴ *Ibidem*, 49-52.

²⁹⁵ *Ibidem*, 52.

hij bestemd is tot Koning van het Nieuwe Jeruzalem, 't welk gesticht moet worden op een berg liggende binnen de omtrek van zijn landgoederen. Om deze nu voor de gebeurtenis die hij wachtende is behoorlijk in orde te brengen, heeft de man geld nodig, en dit zoekt hij van Christelijk gezinde mensen bijeen te verzamelen. Zonderling genoeg! want voor een opzettelijk bedrog is het te groot, en blijken van waanzinnigheid zijn er voor het uiterlijke niet". Da Costa had daarna wijselijk ieder contact afgehouden.²⁹⁶

In diezelfde maand februari 1824 meldde de profeet zich opnieuw bij de koning. De pogingen om commissie-kantoren op te richten beschouwde hij als mislukt, maar nu wilde hij geld voor het oprichten van fabrieken, ofwel "eigene inrichtingen". Hij beweerde dat alle mensen die "het heil des Heeren" deelachtig wilden worden, verplicht waren "naar elks vermogen het hunne uit liefde bij te dragen"; vandaar dat hij de koning vroeg "om eene liefderijke bijdrage voor de bedoelde zaak van onzen Heer en het heil van Gods begenadigde kinderen op deze aarde". Twee weken later nodigde hij de koning uit voor een gesprek en ondertekende de brief zelfbewust met "Siegiers van de Würde, Grondlegger der Maatschappij van Broederliefde en van den ophanden zijnden Gelukstaat op deze aarde".²⁹⁷

Dat was meteen de laatste keer dat hij in die hoedanigheid van zich zou laten horen. Wel bleef hij tussen 1825, toen hij naar Rotterdam verhuisde, en 1839, toen hij zich in Den Haag opnieuw als profeet en godsgezant openbaarde, onvermoeibaar in de weer met pogingen investeerders aan te trekken voor zijn hersenschimmige projecten. Zo lanceerde hij in 1826 de Nederlandsche Industrie- en Oeconomie-Maatschappij, bedoeld ter stimulering van het Nederlandse fabriekswezen, met als eerste project een fabriek van inlandse wijn die hij in Rotterdam wilde oprichten. Toen dat mislukte, vluchtte hij om zijn schuldeisers te ontlopen naar Amsterdam, waar hij een plan liet drukken voor een *Algemeen Etablissement, strekkende tot het daarstellen van eigene inrigtingen, en het invoeren van nuttige uitvindingen in ons vaderland*. Als eerste project koos hij voor het opzetten van een waterzuiveringsbedrijf, zodat Amsterdam voortaan over vers water zou kunnen beschikken. Ook dit plan had weer die merkwaardige mengeling van commerciële, utopistische en messianistische elementen die zo kenmerkend was voor al zijn projecten. Het betrof hier namelijk een uitvinding die niet alleen winstgevend, maar ook een zegen voor de mensheid zou zijn, en die als "een geschenk der goddelijke liefde" diende te worden beschouwd. Het leverde hem twee jaar gevangenisstraf op wegens "schandelijke oplichting en bedrog".²⁹⁸

In de bronnen die in het kader van die veroordeling bewaard zijn gebleven, wordt de profeet omschreven als een man van ruim vijftig jaar, van gemiddelde lengte en "gezond" van gelaatskleur, met grijs haar en dito baard. Hij was bovendien niet ontbloot van enig charisma. Zo memoreerde Gerhardus Christoffel Schlosser, een van de medewerkers die hij voor zijn drinkwaterproject had weten te strikken en die hij, na betaling van een "borgtogt", een positie als "Algemeen Boekhouder" in het vooruitzicht had gesteld, hoe hij een avond bij Siegiers had doorgebracht "en toen opgemerkt heeft dat de beklaagde een brillant discours hield en een allerfatsoendelijks man was, zodat hij getuige bij zijn vertrek geheel en al met die verstandige, welopgevoede man ingenomen was". Dat roept de vraag op of Siegiers zijn beoogde medewerkers wellicht over zijn goddelijke opdracht heeft ingelicht. Volgens een van hen, Dirk de Roever, had hij met Siegiers "dweepachtige" gesprekken gevoerd. Een ander, de zilversmid Andries de Roever, had namens Siegiers een brief afgegeven bij Willem Broes, een bekende Amsterdamse predikant. Naar later bleek bevatte die brief het verzoek om op een bepaalde datum een preek te houden over een specifieke bijbeltekst, waarna "een werk des Voorzienigheds zig zou vertoonen". Siegiers zou nog bij de dominee langs gaan om een en

²⁹⁶ *Ibidem*, 52.

²⁹⁷ *Ibidem*, 52-53.

²⁹⁸ *Ibidem*, 54-61.

ander toe te lichten. Zo ver was het echter niet gekomen, omdat geruchten over eerdere mislukte projecten de kop opstaken, waarop De Roever en Schlosser van Siegers hun investeringen hadden teruggeëist. Siegers had zich vervolgens in zijn huis verschanst, bevreesd voor het publiek dat zich voor zijn deur had verzameld, en toen de politie ingreep en zich toegang tot het huis verschafte, trof men daar een radeloze man aan die met zelfmoord dreigde. Siegers werd in hechtenis genomen, de zaak onderzocht, met de uiteindelijke veroordeling als resultaat.²⁹⁹

Tijdens de verhoren wees Siegers elke suggestie van oplichting van de hand. Hij hield vol dat zich op korte termijn “personen met aanzienlijke kapitalen zich zullen daarstellen”. Onbevreesd zag hij zijn proces tegemoet: “niemand (in oprechtheid genomen) is in staat mij van onedele en slechte grondbeginselen te overtuigen – zodra ik vrij gesteld ben, zal ik spoedig aan mijne Landgenoten bewijzen, dat ik nog dezelfde man ben, waarvan mijne voorgige daden getuigen en waarvan ik de bewijzen onder mijne berusting heb, zoowel van onzen koning als andere Monarchen, benevens die van hooge personen van ons en andere rijken.” De Etablissements die hij had willen oprichten, eerst in Amsterdam, daarna ook in andere grote steden, waren bedoeld “tot het geluk der menschen”. In de ogen van de officier van justitie en de rechters was hij echter niet meer dan een ordinaire oplichter, die misbruik had gemaakt van “de thans algemeene werkloosheid, een gevolg van de minder bloeyende handel”. Aldus werd hij in juni 1828 veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf, uit te zitten in het Huis van Correctie te Amsterdam. Zijn vrouw diende nog een gratieverzoek in, omdat alles op een treurig misverstand en kwade trouw van bepaalde medewerkers zou berusten, terwijl haar man slechts “het heil van zijne natuurgenoeten” had beoogd. Het verzoek werd afgewezen en pas in april 1830 zou hij het Huis van Correctie verlaten. Hij vestigde zich eerst met zijn echtgenote in Abcoude, waar hij (blijkens een politierapport) “door eene gehuichelde vroomheid” enkele mensen misleidde en geld uit de zak wist te kloppen, om vervolgens naar Drenthe uit te wijken, waar hij zijn intrek nam in het Logement van Frederiksoord (onderdeel van de Maatschappij van Weldadigheid) en daar beweerde “eene grote ondernemer van Landculturen te zijn, en meer diergelijke zaken”.³⁰⁰

Een typische charlatan, is men geneigd te denken – charme en charisma zijn immers het handelsmerk van de succesvolle oplichter. En zonder twijfel heeft hij ook van bepaalde oplichterstrucs gebruik gemaakt, zoals het schermen met brieven van hooggeplaatsten, dat hem tijdens zijn proces voor de voeten werd geworpen. Dat beeld van de ordinaire oplichter strookt echter weer niet de overtuiging van zijn speciale roeping als weldoener, een overtuiging die hem nimmer zou verlaten en die hem uiteindelijk tot zelfmoord zou brengen. Zijn messianisme vertoont veeleer raakvlakken met het post-revolutionaire messianisme van utopisch-socialisten als Robert Owen (1771-1858), Henri de Saint-Simon (1760-1825) en Charles Fourier (1772-1837). Hun hervormingsstreven wortelde in de overtuiging dat de samenleving door de Franse Revolutie in een crisis was geraakt en een ingrijpende reconstructie behoefde. Daarbij vertrouwden deze utopisten niet op het volk – de revolutionaire terreur had hen daarvan afkerig gemaakt – maar richtten zij hun hoop op een verlicht despoot of een rijke weldoener die de transformatie van bovenaf zou kunnen bewerkstelligen.³⁰¹

Aldus kwam Robert Owen met een plan voor arbeiderkolonies, propageerde Charles Fourier hedonistische leefgemeenschappen, terwijl Henri de Saint-Simon een samenleving schetste waarin de industriëlen het voor het zeggen zouden hebben en overvloed voor de arbeidende klasse zouden creëren. Toen zij op tegenstand stuitten en geridiculiseerd werden,

²⁹⁹ *Ibidem*, 10, 62-64.

³⁰⁰ *Ibidem*, 64-66.

³⁰¹ *Ibidem*, 93.

gingen religieuze legitimaties een steeds grotere rol spelen en mondde hun hervormingsdrang uit in messianisme. Robert Owen, die begin 1817 vruchteloos zijn *New View of Society* had aangeboden aan de landen die gelieerd waren aan het Heilig Verbond, en die vervolgens in eigen land met groeiende tegenwerking te kampen kreeg, riep zich in augustus 1817 in een redevoering uit tot de verlosser die het werk van Christus zou voltooiën. In Saint-Simon rijpte het besef dat hij als werktuig van de Voorzienigheid de grondlegger zou worden van een nieuwe morele orde: *Nouveau Christianisme*. Fourier tenslotte meende dat zijn verschijning al in de bijbel was aangekondigd en dat hij het werk van Christus zou moeten afmaken, door diens principes uit te breiden naar de sociaal-ecomomische sfeer.³⁰²

De overeenkomsten met de *Werdegang* van Siegers zijn opvallend. Ook in hem was tijdens de Franse tijd het besef gegroeid dat de samenleving in een crisis verkeerde, en dat de oplossing lag in economische hervormingen die een ongekend welvaart zouden creëren. Net als de utopisch-socialisten had hij daarbij weinig oog voor belangentegenstellingen tussen de klassen, maar stelde hij het algemeen belang centraal en zocht hij de oplossing in een vorm van samenwerking, de co-operatie, niet gericht op revolutie, maar op accumulatie. Zelfs in zijn aandelenuitgifte was Siegers niet uniek. Toen Owen en Fourier er niet in slaagden de overheid te interesseren voor hun plannen verlegden ze hun aandacht naar particuliere investeerders, die ze via brochures, maar ook via advertenties in kranten probeerden over te halen een aandeel te nemen in hun project. Tenslotte, toen Siegers net als de utopisch-socialisten in zijn hervormings- en geldingsdrang stukliep op de gevestigde orde, ontwaakte ook in hem de profeet en werd hij de verkondiger van een nieuwe orde. Dat hij zich uitriep tot Derde Verlosser (na Mozes en Jezus) past in de mystieke traditie van de Derde Tijdperk-verwachting en ook op dat punt was de overeenkomst met bijvoorbeeld de saint-simonisten frappant.³⁰³

Verschillen waren er ook, en die zullen met name aan het licht treden bij de beschrijving van de tweede messianistische fase in de loopbaan van deze profeet, die zich afspeelde in Den Haag aan het eind van de jaren dertig. Dat zal in een volgend hoofdstuk aan de orde komen. Ter afronding van het hoofdstuk over de Restauratie nu eerst aandacht voor een profetische beweging die kort na 1815 de kop opstak en nog decennia nadien de aandacht van overheid en publiek zou weten vast te houden: de Christelijke Broedergemeente, beter bekend als de Zwijndrechtse Nieuwlichters.

6.5 Een profetische beweging: de Broeders en Zusters van het Nieuwe Licht

Omdat de benaming Zwijndrechtse Nieuwlichters feitelijk onjuist is (er bestond ook een omvangrijke afdeling in Mijdrecht) zal in het vervolg gesproken worden van de Christelijke Broedergemeente (de naam die de broeders en zusters zelf prefereerden) of kortweg van Nieuwlichters.³⁰⁴ Over deze Broedergemeente is inmiddels een groot aantal studies verschenen, gevolg van de toevallige maar gelukkige omstandigheid dat het archief van de Mijdrechtse afdeling bewaard is gebleven, en terecht is gekomen in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Dat archief bevat de correspondentie van Dirk Valk (1781-1863), de ‘Vader’ van de Mijdrechtse commune, en een aantal handschriften en gedrukte werken van twee andere leiders, Stoffel Muller (1771-1833) en Arie Goud (1787-

³⁰² *Ibidem*, 93-94.

³⁰³ *Ibidem*, 94-97; Oliver, *Prophets and millennialists*, 204-205.

³⁰⁴ Stoffel Muller, *Het eeuwige Evangelie, gegrond op de eeuwige onveranderlijke natuur van God*, uitgegeven door de Christelijke Broeder-gemeente te Zwijndrecht en Mijdrecht, Dordrecht 1834.

1861). Daarnaast heeft Maria Leer (1788-1866), de invloedrijke levensgezellin van Stoffel Muller, haar gedenkschriften nagelaten. Tenslotte is er nog het handschrift van de Utrechtse hoogleraar Jodocus Heringa Ezn, die uit kerkhistorische belangstelling al vroeg met de leiders van de beweging in contact trad, in 1832 hun geschriften ter inzage kreeg, en daaruit uittreksels heeft gemaakt. Op basis van deze bronnen schreef de theoloog G.P. Marang zijn proefschrift *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters* (1909) dat vervolgens de belangrijkste bron is geworden van latere studies; literatuurstudies veelal, omdat men er kennelijk van uitging dat Marang het bestaande bronnenmateriaal volledig in kaart had gebracht. Dat bleek niet het geval.³⁰⁵

Onderzoek in de archieven van overheid en hervormde kerk leverde een vloed aan materiaal op, waardoor met name op de ontstaansfase van de beweging, en de rol die eschatologisch alarmisme daarbij heeft gespeeld, nieuw licht kon worden geworpen. Zo kon onder meer worden vastgesteld dat de geruchten over naaktloperij en seksuele uitspattingen die over de beweging de ronde deden, en die door Marang als ongefundeerd van de hand waren gewezen, wel degelijk op waarheid berustten. Ook werd meer duidelijkheid verkregen over wat er zich in de jaren dertig bij de Broedergemeente heeft afgespeeld, toen de beweging in de ban raakte van een nieuwe leider. Een messianistische fase die vooralsnog in nevelen was gehuld en die resulteerde in een breuk tussen de Mijdrechtse en de Zwijndrechtse afdelingen. Dat markeerde het begin van een onstuitbare neergang, waardoor rond 1850 de communes die tezamen de Christelijke Broedergemeente hadden gevormd, vrijwel geheel waren verdwenen. Een roemloos einde van wat in feite een uniek sociaal experiment was geweest, waarbij op het hoogtepunt enkele honderden ‘broeders en zusters’ waren aangesloten.

6.5.1 In den beginne: Stoffel Muller en Dirk Valk

In het vorige hoofdstuk werd beschreven hoe de Franse overheid, bevreesd voor subversieve stromingen, conventikels die een ‘ongezonde’ voorliefde voor de bestudering van het Profetisch Woord aan de dag legden, nauwlettend in de gaten hield. Een van die kringen was de Rotterdamse kring rond de pruikenmaker Gerrit van der Plaat, een gezelschap dat een belangrijke rol lijkt te hebben gespeeld bij het ontstaan van de Christelijke Broedergemeente. Een aanwijzing daarvoor was een cryptische passage in een brief van Dirk Valk, die in 1834 aan een later toetgetreden ‘broeder’ beschreef hoe hij rond 1813 (Valk woonde toen in Warmond) met Stoffel Muller, medeoprichter van de beweging, in aanraking was gekomen: “na dat ik met Plaat bekend was geworden, te Warmond wonende, beminde ik broeder

³⁰⁵ Archief Christelijke Broedergemeente (afdeling Mijdrecht): UBA, Handschriften, XXIII B 5-7; J. Heringa Ezn, “Afschriften en uittreksels uit onderscheiden opstellen van Stoffel Muller en Dirk Valk, Hoofden van de oorspronkelijk Polsbroeksche Afzonderden nu in drie afdeelingen verdeeld en gevestigd te Puttershoek, Mijdrecht en Papendrecht, mij door laatstgemelden voorganger geleend in de eerste maanden des jaars 1832” (Afschriften Christelijke Broedergemeente): KB, Handschriften, 75 C 61; D.N. Anagrapheus (ps. Louise S. Blussé), *De Zwijndrechtse Nieuwlichters (1816-1832) volgens de gedenkschriften van Maria Leer*, Amsterdam 1892; H.P.G. Quack, ‘Godsdienstig communisme in de eerste helft onzer eeuw’, *De Gids* 56 (1892) nr. 2, 230-264; Idem, ‘Uit de eerste dagen der Zwijndrechtsche Broederschap’, *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* 9 (1893) 270-316; E. Pekema, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters naar onuitgegeven bescheiden*, z.p. [1906]; G.P. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, fotomechanische herdruk, Utrecht 1980²; W. Koekebakker, ‘Uit de nalatenschap der Zwijndrechtsche Nieuwlichters I-III’, *De Zondagsbode: doopsgezind weekblad*, 26 januari, 2 en 9 februari 1930; G.P. Marang, ‘Nieuw licht over de Zwijndrechtsche Nieuwlichters’, *NAKG* 28 (1936) 129-153; I.J. Reedijk, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, Zwijndrecht 1938; B. de Groot, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters: zoekers van het Koninkrijk Gods*, Kampen 1986; M. Verhoeff, ‘Zuster Dientje en Broeder A.J.G. Staffhorst: twee Zwijndrechtse Nieuwlichters’, *DNE* 19 (1995) 109-122; G.J. Schutte, ‘De Zwijndrechtse Nieuwlichters’, in: Voolstra en Vree, *Protestants Nederland*, 113-123.

Stoffel, en kon mij, tijdvakkelijk, met de Zaligwording van alle menschen streelen, door 't geloof, dat alles uit God was".³⁰⁶ Nader onderzoek bevestigde dat er tussen leden van het Rotterdamse gezelschap en de latere Nieuwlichters inderdaad nauwe contacten bestonden en dat een enkeling zich daadwerkelijk bij de Broedergemeente heeft aangesloten.

Uit het brieffragment zou men af kunnen leiden dat Valk pas rond 1813 met Muller had kennism gemaakt. Dat is gezien het feit dat zij hun jeugd in naburige dorpen hebben doorgebracht niet erg aannemelijk, en strikt genomen beweert Valk dat ook niet: hij zegt dat hij Muller rond die tijd ging 'beminnen', wat vermoedelijk betekent dat zij pas toen 'broeders in het geloof' werden. Valk werd in 1781 te Zwijndrecht geboren als zoon van een tuinder die het in 1807 nog tot gemeente-assessor zou brengen. Muller groeide op in de buurgemeente Groote Lindt, waar zijn vader schipper was bij het marktveer. Weliswaar was Valk tien jaar jonger dan Muller, maar het is onwaarschijnlijk dat hij de zoon van de schipper van het plaatselijke marktveer niet gekend zou hebben. Stoffel Muller zou in 1793, na zijn huwelijk, naar het aangrenzende Kleine Lindt verhuizen, en in oktober 1800 terugkeren naar zijn geboortedorp Puttershoek, aan de overzijde van de Oude Maas, waar hij de winkel-tapperij van zijn oom Jan Muller overnam. Vanaf 1806 stond hij ook geregistreerd als leverancier van turf, de eerste verwijzing naar het beroep – turfschipper – dat later zijn hoofdbezigheid zou worden. Hij was daar vermoedelijk al langer mee bezig, want toen in april 1805 zijn dochter Josina werd gedoopt, was de vader "van huis", en werd zijn plaats ingenomen door een zwager.³⁰⁷

In dat jaar heeft zich naar eigen zeggen bij de toen vierendertigjarige Stoffel Muller een bekering voorgedaan. Orthodox opgevoed en vertrouwd met de sfeer van het conventikel, was hij in aanraking gekomen met een antinomiaanse, christelijk-theosofische denkwereld met sterk van de gevestigde leer afwijkende opvattingen ten aanzien van erfzonde en predestinatie. Uitgaande van de absolute almacht Gods concludeerden antinomianen dat God dus ook de regie had gehad over de zondeval en het kwaad in het algemeen, met als oogmerk de mens via een traject van vallen en opstaan tot vervolmaking te brengen, zodat hij uiteindelijk aan zijn Schepper gelijk zou zijn. In plaats van te proberen aan de zedewet (de nomos) te voldoen, moest de mens zich volledig overgeven aan God, in het besef dat God alles was en hijzelf niets (vandaar: anti-nomos). Pas als hij alle zelfzuchtige neigingen gesublimeerd had, kreeg hij toegang tot een hogere werkelijkheid en kon hij de schijnwereld achter zich laten. Het zondebesef waaronder gelovigen gebukt gingen was dus volstrekt misplaatst; God rekende de mens geen schuld toe en had Zijn zoon ook niet naar de aarde gezonden om de gevallen mensheid te redden door hun schuld op zich te nemen, maar om hen door een leven van nederigheid en zelfopoffering te demonstreren hoe men de eigen persoonlijkheid kon uitwissen en opgaan in God. Sommige mensen slaagden daar eerder in dan andere, maar uiteindelijk zouden alle mensen, zelfs de duivel, zalig worden, omdat een liefdevolle Schepper niet wilde dat ook maar een van Zijn schepselen verloren zou gaan.³⁰⁸

Die absolute afhankelijkheidsopvatting, waardoor zelfs het kwaad een instrument van God was geworden, was deels ontleend aan ideeën die eind zeventiende eeuw waren geformuleerd door Pontiaan van Hattem, en tijdens de achttiende eeuw waren doorgegeven via kringen van hattemisten en daaraan verwante deurhovianen. Daarnaast lijkt te zijn geput

³⁰⁶ D. Valk aan de broedergemeente Zwijndrecht, 24 maart 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 13-14.

³⁰⁷ Aanstelling Burger Valk tot assessor 3 oktober 1807: RAD, Gemeente Zwijndrecht (1811-1926), resolutieboek schout en schepenen 1795-1811, inv.nr. 783; F. Muller en B.E. Janik, *Schippers, slepers, reders: 225 jaar scheepvaartgeschiedenis van de familie Muller* (Dordrecht 2006) 9, 15; RAD, DTB Puttershoek, doopakte Josina Muller 21 april 1805.

³⁰⁸ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 20-28; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 37-38.

uit de christelijke theosofie, die, voortbouwend op neoplatoonse en kabbalistische denkbeelden, in de zeventiende eeuw door de mysticus Jakob Böhme nieuw leven kreeg ingeblazen. Door de kerkelijke overheden werden deze “bedorven mystieken” scherp in de gaten gehouden en waar mogelijk onder censuur geplaatst. Ook in bevindelijke kring waren antinomianen niet geliefd, omdat ze, vanwege hun overtuiging boven de zonde te staan, ervan verdacht werden zich aan grove uitpattingen over te geven.³⁰⁹

Over hoe Stoffel Muller met deze ideeën in aanraking is gekomen, is niet veel bekend, maar hij worstelde er enige weken diepgaand mee. Tijdens een nachtelijke wandeling waarin hij nadacht over de bijbeltekst “Want uit Hem, en door Hem, en tot Hem zijn alle dingen” (Rom. 11:36), raakte hij plotseling doordrongen van het besef dat de antinomiaanse werkelijkheidsopvatting de enig juiste moest zijn. In zijn bekeringsgeschiedenis ‘De waarheid van Gods vrijmagt’ (1818) zou hij de mystieke ervaring beschrijven die op het besef van de almacht Gods was gevolgd: hij ervoer zichzelf als “uit mij zelve uitgegaan, en toen dat geschiedde, werd ik de ware vrede met God in mijne ziel gewaar”. Na zijn bekering zou Muller niet alleen tot een van de fanatiekste aanhangers van het antinomianisme uitgroeien, hij zou er ook een nieuwe impuls aan geven door die ideeën door te trekken naar het sociaal-politieke domein. Als God alles was en de mens niets, dan waren de mensen ten opzichte van elkaar principieel gelijk. Zij dienden elkaar als broeders en zusters te bejegenen volgens het adagium: heb God lief boven alles en uw naaste gelijk uzelve. Standsverschillen en tegenstellingen tussen arm en rijk waren onrechtmatig, zelfs iedere vorm van bezit was onrechtmatig, omdat alles wat bestond aan God toebehoorde en de mens daarvan slechts een tijdelijk beheerder was.³¹⁰

Als bekeerling voelde Muller zich gedrongen zijn nieuwe inzichten uit te dragen, maar stuitte daarbij in de conventikels en bij de predikanten die hij bezocht op grote weerstand. Inmiddels fulltime schipper geworden verbleef hij voornamelijk op zijn schuit, waarmee hij turf vervoerde door heel Nederland. Dat bracht hem naar Amsterdam en Rotterdam, naar de eilanden van Zuid-Holland en Zeeland, naar Friesland en Groningen, tot in Oost-Friesland aan toe. Geleidelijk rijpte bij hem de overtuiging dat hij een broedergemeente moest oprichten naar het voorbeeld van de eerste christenen, een commune waarin allen gelijk zouden zijn en alle goederen gemeenschappelijk.³¹¹

Omdat Muller zich over zijn inspiratiebronnen zo bijzonder vaag uitliet, is de indruk ontstaan dat het een geloofssysteem van eigen maaksel betrof.³¹² Dat was niet het geval – het meeste blijkt rechtstreeks te zijn ontleend aan de ideeënwereld van Jakob Brill (1639-1700), antinomiaan en mysticus, wiens verzameld werk begin achttiende eeuw te Amsterdam postuum was uitgegeven. Mullers befaamde grondwet – ‘God lief te hebben boven alles en uw naasten gelijk u zelve’ – stond al centraal in Brills *De weg des vredes* (1685). Daarnaast

³⁰⁹Zie voor de antinomiaanse en christelijk-theosofische denkwereld: Ypeij, *Geschiedenis Kristlijke Kerk* X, 148-166; J. van Leeuwen, ‘De Antinomianen, of de sekten der Verschoristen of Hebreëen, Hattemisten, en aanverwante Buitendijkers’, *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland* 19 (1848) 57-169; A.W. Sybrands, ‘Marinus Adriaansz. Booms. Eene bladzijde uit de geschiedenis der spinozisterij in Nederland’, *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 1 (1885) 51-128; M.J. Petry, ‘Behmenism and Spinozism in the religious culture of the Netherlands, 1660-1730’, in: K. Gründer en W. Schmidt-Biggeman eds, *Spinoza in der Frühzeit seiner religiösen Wirkung* (Heidelberg 1984) 111-147; Van Lieburg, *Eswijlerianen*, 117-118; M.R. Wielema, “‘De geheele Schrift voor de gemeene man’: de gereformeerde beweging der Hebreëen in Leiden (1684-1693)”, *Holland* 25 (1993) 221-242; Van Dijk, ‘Ketteren en kruipers’, 25-27; Van Eijnatten, ‘Orthodoxie, ketterij en consensus’, 471-474; 424-427; *Dictionary of gnosis* (Leiden-Boston 2006) s.v. ‘Christian Theosophy’; Wielema, *March of the Libertines*, 167-168, 180-181.

³¹⁰ S. Muller, ‘De waarheid van Gods Vrijmagt’ (1818): KB, Handschriften, 75 C 61, Afschriften Christelijke Broedergemeente f.10-11; Quack, ‘Godsdienstig communisme’, 230-232.

³¹¹ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 24-28.

³¹² *Ibidem*, 22-23, 163.

was ook Brill een tegenstander van particulier bezit, het eedzweren, de sacramenten en de zondagsrust (men diende namelijk alle dagen van de week op God gericht zijn), en een overtuigd universalist.³¹³ Minder duidelijk is waar Muller zijn eschatologische ideeën aan heeft ontleend. Bij Brill speelde het eindtijddenken geen belangrijke rol – voor hem was het Nieuwe Jeruzalem een metafoor voor de uiteindelijke eenwording met God die iedere gelovige op den duur zou bereiken. In het verlengde daarvan hechtte hij geen geloof aan de opstanding der doden.³¹⁴

Volgens Maria Leer was Muller niet lang na zijn bekering gegrepen door de gedachte van een naderend Godsrijk, waarvan de broedergemeente die hij wilde oprichten de voorloper en initiator moest zijn. Dat zou kunnen betekenen dat hij – als zovelen – rond 1800 in de greep was geraakt van het alarmistische eindtijddenken dat toen de kop opstak, maar het is ook mogelijk dat hij pas in de kring rond Van der Plaat met eschatologische noties in aanraking is gekomen. Rond 1813 waren die profetische aspiraties in ieder geval onmiskenbaar aanwezig. Muller woonde toen te Oude Tonge op het eiland Flakkee, waar in dat jaar de eindtijtheoloog J.J. le Roy werd beroepen. Die zou later verklaren goed op de hoogte te zijn van de leer der Nieuwlichters, aangezien hij “met derzelve oprigter, nu wijle S. Muller, die hier dikwijls met zijn turfschip kwam, veel verkeer gehad heb, hetwelk in sommige punten niet onaangenaam was; maar hij was toen nog zoo ver niet verzeild. En zijn fatum, waarover wij het minst konden eens worden, lieten wij dan ook maar rusten”. Het contact tussen Le Roy en Muller heeft niet lang geduurd, aangezien de turfschipper al in 1815 terugkeerde naar Puttershoek, maar speelde zich niettemin af in een cruciale periode, waarin Muller zich kennelijk al bewust was van zijn ‘fatum’- zijn bijzondere roeping als oprichter van een geloofsgemeenschap. Dat Muller rond 1814 al zending bedreef, strookt ook met het verhaal van Dirk Valk, die rond diezelfde tijd, in de kring van Van der Plaat, met Muller in aanraking kwam en zich tot diens antinomiaanse universalisme bekeerde.³¹⁵

Ook voor Dirk Valk was die kennismaking een keerpunt in zijn leven. In 1801 was hij in het huwelijk getreden met Helena van der Gijp uit Klundert, waar hij een grutterij begon, om in 1803 weer terug te keren in Zwijndrecht, een paar jaar later naar Dordrecht te verhuizen, waar hij de overstap maakte naar een administratieve functie: in 1809 werd hij geregistreerd als “kantoorbediende”.³¹⁶ In 1811 verhuisde het echtpaar met hun enige kind Johanna naar Nieuwe Tonge (wat hem opnieuw in de nabijheid van Muller bracht die in het naburige Oude Tonge woonde), om vervolgens in 1813 in Warmond neer te strijken als

³¹³ [J. Brill], *De werken van den hoog-verlichten Jacob Bril, klaar en grondig aanwysende het pit en merg van de ware wesentlyke en dadelyke god-geleerdheyd, seer nuttig en dienstig voor alle gesinthen; waar by gevoegt is des autheurs leven* (Amsterdam 1705) 65, 79-82, 98, 119, 194-196, 244, 513; het lijstje met geloofsartikelen dat in 1822 werd aangetroffen bij de Nieuwlichters aan het Woerdens Verlaat, was een letterlijke kopie van *De twaalf artikelen des geloofs* (Bril, *Werken*, 325-326): brief van de kerkenraad van Noorden aan het Classicaal Bestuur van Leiden, 25 mei 1822: NA; Provinciaal Kerkbestuur Zuid-Holland 1816-1951, ing. st. 1822 nr. 86, inv.nr. 34.

³¹⁴ Bril, *Werken*, 219-224; Van Leeuwen, *Antinomianen*, 122-125.

³¹⁵ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 37-38; J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 19 september 1838: UBA, RA, Verz. Koenen (A); Streekarchief Goeree-Overflakkee, Gemeente Oude Tonge (tot 1904), Régistre Civique Oude Tonge (1811) nr. 139 (Stoffel Muller), inv.nr. 2026; huwelijksakte Adriana Muller (dochter Stoffel Muller en Helena Groenendijk te Puttershoek), 3 mei 1815: RAD, DTB Puttershoek.

³¹⁶ Huwelijksakte Dirk Valk en Helena van der Gijp 12 april 1801, DTB Klundert, Regionaal Archief West-Brabant (RAWB); Dirk Valk als kleinkramer in grutten, gort en meel geadmitteerd: resolutie schepenen en commissarissen Klundert 11 mei 1801: RAWB, Oud-archief gemeente Klundert (1550-1810), inv.nr. 12; Dirk Valk als kleinkramer in koffie, thee, chocolade, tabak, boter, kaas en vette waren geadmitteerd: Ibidem, 20 januari 1802; geboorteakte Johannes Theodorus Valk, zoon van Dirk Valk en Helena van der Gijp, Zwijndrecht 16 september 1803: RAD, DTB Zwijndrecht; Belastingregistratie Dirk Valk, Vleeschhouwerstraat A 224: Belastingkohier Dordrecht Wijk A: NA, Departementaal Bestuur van Maasland (1807-1810), inv.nr. 724.

tabakshandelaar. Dat was echter niet zijn enige bezigheid: hij maakte zich er ook nuttig als ‘secretaris’ van de burgemeester. Was hij daartoe aangezocht door adjunct- burgemeester Matthijs van Dijk, een scheepsbouwer met wie Valk bevriend was geraakt en wiens twee zonen, Dirk en Hendrik, later een belangrijke rol in de Christelijke Broedergemeente zouden spelen? Of was het juist andersom, was hij als gemeenteklerk (een beroep dat hij mogelijk al in Dordrecht uitoefende) met de familie Van Dijk in aanraking gekomen? Hoe het ook zij, het was in deze periode dat Valk bij Van der Plaat in Rotterdam nader kennismakte met Muller, en het heeft er alle schijn van dat de familie Van Dijk daarbij een doorslaggevende rol heeft gespeeld.³¹⁷

Zoon Dirk van Dijk was namelijk in 1804 naar Rotterdam verhuisd, waar hij in het uiterste noorden van de stad, in het Zwaanshals (een gehucht aan de Rotte), een scheepmakerij was begonnen.³¹⁸ Nu werd in het verslag over het conventikel van Gerrit van der Plaat, dat de Rotterdamse kerkenraad in 1811 had opgesteld, een zekere Dirk van Wijk genoemd, woonachtig in het Zwaanshals, die een prominent lid van het bewuste gezelschap zou zijn. Was dat een verschrijving, en ging het in werkelijkheid om de scheepmaker Dirk van Dijk? Dat lijkt aannemelijk aangezien er in het gehucht maar een paar huizen stonden en in het protocol van eigenaren geen Dirk van Wijk maar wel een Dirk van Dijk wordt genoemd.³¹⁹

Waarschijnlijk is het dus Dirk van Dijk geweest die Valk met het conventikel van Van der Plaat in contact heeft gebracht, en in het verlengde daarvan met Stoffel Muller. Of het gezelschap antinomianse opvattingen huldigde is niet bekend, maar het is niet ondenkbaar, aangezien in diezelfde Rotterdamse volksbuurt enkele decennia daarvoor de ‘Knabbenhouters’ actief waren geweest, een groepering die daaraan verwante noties had gekoesterd. Daarnaast deed rond 1805 het gerucht de ronde dat zich bij Van der Plaat onoorbare praktijken zouden afspelen – over het algemeen ging het dan om een verdenking van antinomianisme. Dat Gerrit van der Plaat zich weinig aan de wet en het gezag gelegen liet liggen, blijkt bovendien uit zijn resolute weigering om het gezelschap op te heffen: daar ging de dominee niet over, daarvoor moest hij eerst “de Heer raadplegen”. Tenslotte – waarom zou Valk twintig jaar later Van der Plaat te berde brengen in een brief aan een broeder die de begintijd niet had meegemaakt, als het niet om een bekende geestverwant ging?³²⁰

Kon niet onomstotelijk vastgesteld worden dat Dirk van Dijk lid is geweest van het conventikel van Van der Plaat, zeker is dat hij rond 1814 via zijn familie in Warmond in

³¹⁷ Derk Falk (sic) en Helena van der Gijp ingekomen met attestatie uit Dordrecht (februari 1811); idem vertrokken met attestatie naar Warmond (1813): Lidmatenboek Nieuwe Tonge februari 1811, NA, Hervormde Gemeente Nieuwe Tonge (1583-1971), inv.nr. 15; Acte van cautionnement van Dirk Valk (‘geweze debitant in tabak’) 5 oktober 1814 nr. 91, notaris A. Vereijck van Bommel te Warmond: RAL, Notariële archieven van Warmond 1671-1917, inv.nr. 17; brief van M. van Dijk (waarnemend burgemeester Warmond) d.d. 16 maart 1813: RAL, Gemeente Warmond (1575-1930), inv.nr. 206, Missivenboek 1813-1815; Voordracht Dirk Valk (‘thans waarnemende de post van secretaris bij het bestuur van Warmond’) als provisioneel president Noord-Waddingsveen: NA, Binnenlandse Zaken 1813-1848, 5 december 1814 nr. 34, inv.nr. 26.

³¹⁸ Ingekomen attestatie D.A. van Dijk (1804): SAR, Archieven Hervormde Gemeente Rotterdam, inv.nr. 272; Transactie 24 juni 1805 tussen J. Stock en D.A. van Dijk ‘mr. scheepmaker in ’t Zwaanshals’: SAR, Oud-Notariëel Archief (1585-1811), inv.nr. 3443, f. 881.

³¹⁹ Notulen Bijzondere Kerkenraad Rotterdam, 9 oktober 1811: SAR, Archieven Hervormde Gemeente Rotterdam, inv.nr. 12; SAR, Ambacht en gemeente Cool (1520-1811), inv.nr. 115: Protocol van huizen en erven 1725-1822 nrs. 152-164 (‘In ’t Swaanshals’).

³²⁰ Van Lieburg, ‘De gereformeerde sekte der Knabbenhouters’, 227-250; Van Leeuwen, *Antinomianen*, 135, 140, 143; ‘Het leerstelsel der Knabbenhouters, of proeve van bewijs, tot welke wanbegrippen men komen kan, wanneer men van de eenvoudige waarheid afwijkt. Eene waarschuwing voor vele in onzen tijd’, *BGW* 1836 I, 201-210; Notulen Bijzondere Kerkenraad Rotterdam 20 juni 1804, 7 januari 1805, 6, 13-14 februari 1805: SAR, Archieven van de Hervormde Gemeente Rotterdam, inv.nr. 12; ook *L’Eclaircur politique: journal de la province du Limbourg* (30 mei 1829) veronderstelde dat de beweging rond Stoffel Muller in Rotterdam was ontstaan.

contact is gekomen met Valk en enkele jaren later aan het hoofd zou staan van de Rotterdamse afdeling van de Christelijke Broedergemeente. Tijdens een samenkomst van het gezelschap van Van Dijk in februari 1821 kwam de echtgenoot van een recent toegetroten ‘zuster’ verhaal halen. Een woedende menigte bestormde het huis en sleurde de aanwezige mannen naar buiten. Dirk van Dijk overleefde het ternauwernood, en diende een aanklacht in. In de verhoren passerden de namen van de bij het gezelschap aangesloten leden, onder wie een zekere Teunis van den Broek, Barend Baljon en Johan Coenraad Levedag, ‘broeders’ die zich enkele jaren later metterwoon bij de Broedergemeente in Zwijndrecht zouden voegen.³²¹ Nader onderzoek leert dat het hier om mannen ging die elkaar al veel langer kenden, zelfs zo goed dat ze – hoewel geen burens of familie – voor elkaar als getuige optraden bij aangiften bij de burgerlijke stand. Kenden de mannen elkaar soms van het conventikel van Van der Plaat?

Er zijn sterke aanwijzingen in die richting. Afgaande op de namen van zijn getuigen stond Barend Baljon in 1812 op vertrouwelijke voet met de zakkendragers Aart Schiebaan en Laurens ’t Hoen. Schiebaan was niet alleen Baljons collega en als schoonvader van zijn zus Catharina Baljon een soort familielid, hij was daarnaast ook nog eens de schoonvader van Gerrit van der Plaat.³²² Laurens ’t Hoen deed in 1813 aangifte van het overlijden van een zekere Joseph Velthuijzen, die – hoewel geen familie – in 1809 Gerrit van der Plaat als zijn executeur-testamentair had aangewezen. Klaarblijkelijk stelde hij in Van der Plaat een groot vertrouwen – een aanwijzing dat Velthuijzen tot het conventikel behoorde, want ook het conventikellid Willem Yserdraat had in 1802 Van der Plaat als executeur-testamentair aangewezen, en ook in zijn geval was van een familierelatie geen sprake.³²³ Dat bewijst nog niet dat Baljon lid was van het gezelschap van Van der Plaat, maar hij maakte in ieder geval deel uit van diens kennissenkring. Laurens ’t Hoen duikt in 1816 opnieuw op, dit keer als “neef” en getuige van de vleeshouwer Wouter van Ouwerkerk.³²⁴ Dat is interessant want Van Ouwerkerk fungeerde in datzelfde jaar als getuige voor Dirk van Dijk en in 1817 voor Teunis van den Broek, die op zijn beurt een jaar eerder weer getuige was geweest voor Johan Coenraad Levedag.³²⁵ Dat duidt erop dat Van Dijk, Van Ouwerkerk, Van den Broek, Levedag en ’t Hoen rond 1816 deel uitmaakten van een of ander gezelschap of zelfs broederkring – Van Ouwerkerk noemde zich namelijk in relatie tot Van den Broek “neef bij affiniteit”, waarmee hij lijkt aan te geven dat er niet zozeer sprake was van een familierelatie, maar van een geestelijke band. Dat lijkt ook op te gaan voor Laurens ’t Hoen, die zich de “neef” van Velthuijzen en Van Ouwerkerk noemde, hoewel er ook in deze gevallen geen familierelatie kon worden vastgesteld.³²⁶

³²¹ NA, Rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam (1811-1838), Audiëntiebladen correctionele rechtspraak, 6 februari 1821 nr. 8, inv.nr. 11.

³²² Geboorteakte Hendrik Baljon: SAR, RBS Rotterdam, 23 juli 1812 f. 110; huwelijksakte Gerrit van der Plaat en Maria Schiebaan: SAR, DTB Rotterdam, 23 januari 1791; huwelijksakte Johannes Schiebaan en Catharina Baljon: Ibidem, 28 juli 1805.

³²³ Overlijdensakte Joseph Velthuijzen: SAR, RBS Rotterdam, 15 maart 1813 f. 210; testament Joseph Velthuijzen, 1 juli 1809: SAR, Oud-Notarieel Archief, notaris Jan Enschoot, inv.nr. 3818, f. 256-260; notulen Bijzondere Kerkenraad, Rotterdam 13-14 februari 1805: SAR, Archieven Hervormde Gemeente Rotterdam, inv.nr. 12; testament Willem Yserdraat sr., 24 september 1802: SAR; Oud-Notarieel Archief, notaris W.J. van Rijk, inv.nr. 3681, f. 338-341.

³²⁴ Overlijdensakte Wouter van Ouwerkerk jr.: SAR, RBS Rotterdam, 24 mei 1816 f. 181v.

³²⁵ Geboorteakte Johanna van Dijk: Ibidem, 15 juli 1816 f. 3; overlijdensakte Maria Huiberta van den Broek: Ibidem, 12 juni 1817 f. 72; geboorteakte Jacoba Lewedag: Ibidem, 10 september 1816 f. 70.

³²⁶ Zie ook de overlijdensakten van Gerrit van der Plaat (1824) en zijn vrouw Maria Schiebaan (1823) waar in beide gevallen een getuige als “neef” werd opgevoerd waarmee geen familierelatie bestond: Ibidem, 6 augustus 1824 f. 228, 8 maart 1823 f. 125v; het begrip ‘neef’ verwees rond 1800 naar ‘bloedverwant’ in ruimere zin: *WNT* IX (Den Haag 1913) pp. 1781-1783.

Wel in de verte aan elkaar gerelateerd waren Wouter van Ouwerkerk en Johan Coenraad Levedag. In 1804 was Van Ouwerkerk in het huwelijk getreden met Maria Eelders, de weduwe van Jacob Linze, en met diens nicht Jacoba Linze was Levedag in 1808 getrouwd.³²⁷ Beide mannen kenden elkaar dus al bijna tien jaar voor ze bij de Nieuwlichters betrokken raakten, maar deze familieverband sluit niet dat ze elkaar oorspronkelijk hadden leren kennen in het conventikel van Van der Plaat. Maria Van Ouwerkerk-Eelders trok namelijk nauw op met haar nicht Sara van Duura-de Munck (ze vroeg haar in 1801 als doopgetuige en zou in 1812 een dochter naar haar vernoemen), wat haar in de directe omgeving van Gerrit van der Plaat brengt, aangezien een zoon van Sara in 1810 in het huwelijk zou treden met een dochter van Van der Plaat. Ook met Sara's man, Pieter van Duura, was het contact hecht, want Van Ouwerkerk zou vanaf 1812 enkele malen een beroep op hem doen als getuige.³²⁸ Dat het echtpaar Duura-De Munck toestemming gaf voor het huwelijk van hun zoon met een dochter van Van der Plaat duidt erop dat zij lid waren van zijn conventikel – waarom zouden zij anders een connectie aangaan met een omstreden man, over wie was geklaagd bij de kerkenraad en die door de hoofdofficier in de gaten werd gehouden? Waar en wanneer Teunis van den Broek met Van Ouwerkerk en Levedag in aanraking is gekomen is niet duidelijk, maar wellicht was ook hij aanvankelijk lid van het conventikel van Van der Plaat: Van den Broek woonde tot 1815 aan de 'Salakade' onder Kralingen, een buurtje net buiten de Oostpoort van Rotterdam waar ook Cornelis van Buuren woonde, een van de kopstukken van het conventikel van Gerrit van der Plaat.³²⁹

Terug naar Dirk Valk. Eind 1814 – inmiddels plaatsvervangend gemeentesecretaris te Warmond – maakte hij een opvallende carrièresprong: op voordracht van Jacob Reepmaker, heer van Noord-Waddinxveen en Sleenwijk, werd hij aangesteld als schout te Noord-Waddinxveen. De administratie daar behoefde een ingrijpende reorganisatie en Valk leek Reepmaker een geschikte man daarvoor. Klaarblijkelijk wist hij niet dat Valk in religieus opzicht een heterodoxe richting was ingeslagen, anders had Reepmaker zich wel twee keer bedacht. Direct na aankomst in Waddinxveen, in februari 1815, maakte Valk bekend dat hij aldaar een godsdienstig gezelschap wilde oprichten, een voortzetting vermoedelijk van bijeenkomsten die hij in Warmond had georganiseerd. De omgang met Stoffel Muller werd intensiever, geholpen door het feit dat Waddinxveen omgeven was door water en via de Gouwe voor de turfschipper gemakkelijk te bereiken. In 1816, tijdens een van die bezoeken, verklaarde Muller dat het echtpaar Valk over “het waare Licht” beschikte, en sloot hij met hen een verbond. Het was hun opdracht “het huys Gods te bouwen”, vooralsnog in stilte, maar met de bedoeling ooit in de openbaarheid te treden. Ondertussen bestudeerden zij het Profetisch Woord, ”onderzoekende te zamen wat er voorzegt was en stont te gebeuren”. Dat Valk interesse had voor eschatologie valt ook af te leiden uit het feit dat hij in 1816 intekende op de *Sleutel van de verborgenheid der laatste tijden* van Hendrik Nüse.³³⁰

³²⁷ Huwelijk Wouter van Ouwerkerk en Maria Eelders: SAR, DTB Rotterdam, 9 september 1804; huwelijk Jan Coenraad Levedag en Jacoba Linze: Ibidem, 25 september 1808.

³²⁸ Doop Rebekka Linse (doopgetuige Sara de Munck): Ibidem, 20 december 1801; huwelijk Passchier van Duura en Cornelia van der Plaat: Ibidem, 21 oktober 1810; geboorteakte Sara van Ouwerkerk: SAR, RBS Rotterdam, 28 september 1812 f. 245v; overlijdensakte Sara van Ouwerkerk: Ibidem, 10 november 1816 f. 113v.

³²⁹ Lijst A (personen woonachtig aan de Salakade): SAR, Handelingen van de gecombineerde commissie uit de kerkenraden van Rotterdam en Kralingen (1800-1821), Archieven Hervormde Gemeente Rotterdam, inv.nr. 326; Notulen Bijzondere Kerkenraad Rotterdam, 20 juni 1804: Ibidem, inv.nr. 12.

³³⁰ Brief van J. Reepmaker aan gouverneur Zuid-Holland, 27 november 1814: NA, Provinciaal Bestuur Zuid-Holland (1814-1844) (PBZH), ingekomen stukken, 29 november 1814 nr. 2602, inv.nr. 477; Dirk Valk, 'Nauwkeurig verhaal van de mishandelingen': KB, Handschriften, 75 C 61, Afschriften Christelijke Broedergemeente f. 21; Dirk Valk aan Philippus Mets, 25 augustus 1836: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 71-74; Nüse, *Sleutel* I, 'Naamlijst der intekenaren'.

Van dat werken in stilte kwam echter weinig terecht, want Valk deed geen moeite zijn heterodoxe ideeën voor zijn dorpsgenoten te verbergen. Een plaatsgenoot memoreerde later hoe Valk rond 1816 al had verkondigd “dat hij nog eens prediken zoude, en wenschte dat de tijd al daar was, dog dat zulks geen drie jaar zoude duuren”. Ook zijn kritische uitlatingen over predikanten en de onwettigheid van bezit vielen niet in goede aarde, en aldus kreeg het echtpaar Valk begin 1816 door de plaatstelijke predikant censuur opgelegd.³³¹ In mei 1816 betrok Valk een groot huis aan de zuidzijde van Waddinxveen, op de hoek van de Dorrekenskade en de Dorpsstraat, met uitzicht over het water, en op een steenworp afstand van zowel het gerechtshuis als de kerk van Waddinxveen. Hier had hij voldoende ruimte voor het houden van godsdienstige samenkomsten, die steeds drukker werden bezocht. Wat werd daar zoal geleerd? De leer van Stoffel Muller, blijkt uit de verklaring van veldwachter Jan van Veen, die zich in het voorjaar van 1816 had aangesloten en later zou getuigen dat alles draaide om de het uitgangspunt “dat buiten den wille Gods niets geschiedde”. Daaruit vloeide ook voort dat alle goederen gemeen waren, een leerstelling die Valk meteen maar in praktijk bracht door het gezin van de armlastige Cornelis Groeneveld, aanhangers van het eerste uur, bij zich in huis te nemen en te onderhouden. Daarnaast leerde Valk dat iedere gelovige in direct contact stond met God, hetgeen bezoldigde predikanten – “antichristen” in zijn ogen – overbodig maakte. Men bracht de samenkomsten door met bijbellezen, bidden en gezang, ondersteund door een huisorgel.³³²

6.5.2 De Broedergemeente en de scheppianen

In maart 1817 werd de nieuwe gemeentewet van kracht – een uitgelezen kans voor de overheid om de aanstelling van de in opspraak geraakte Valk niet te verlengen. Hij bleef niettemin tot schrik van de dorpsgenoten in het grote huis wonen, en besloot zich nu volledig aan zijn roeping te wijden: de tijd om ‘het huys Gods’ op te richten leek te zijn angebroken. Hoe echter in het levensonderhoud te voorzien? Hij overlegde met Stoffel Muller, die hem aanraadde naar Amsterdam te gaan, waar recentelijk Wurtembergse ‘Separatisten’ waren aangekomen, migranten op doortocht naar Noord-Amerika om daar een nieuw bestaan op te bouwen, in de overtuiging dat Europa ten ondergang gedoemd was. De aken waarmee ze naar Amsterdam waren gevaren, kon men voor weinig geld op de kop tikken, en het leek Muller een goed idee die naar Puttershoek te brengen, ze op de scheepswerf van zijn geestverwant Willem Visser te slopen, om het hout vervolgens te verkopen. Zo reisde Valk met Muller naar Amsterdam, waar inderdaad aken werden aangekocht, maar ook zending werd bedreven. Hun ideeën riepen echter zo’n weerzin en agressie op dat Valk en Muller op straat werden aangevallen, mishandelingen die ze, in navolging van Christus’ gebod van geweldloosheid, lijdzaam ondergingen. Maar ze ontmoetten er – afgaande op haar gedenkschriften – ook Maria Leer, een negenentwintigjarige naaister, die als trouw bezoeker van religieuze gezelschappen in de orthodoxie haar heil niet had kunnen vinden, en voor wie Mullers ideeën over schuldeloosheid en de liefde Gods een openbaring waren. Muller op zijn beurt was diep van haar onder de indruk. In de weken daarna raakten beiden ervan overtuigd dat zij de vrouw

³³¹Proces-verbaal Gijsbert Spruijt, 13 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 30-31.

³³²W. Verboom, *Waddinxveen 750 jaar* (Zaltbommel 1983) 21, 39, 40, 44-46, 76; P. van Balen, *Uit de geschiedenis van Waddinxveen* (Waddinxveen 1940) 25, 38-40, 50; A Lambrechts (schout Zuid-Waddinxveen) over de nieuwe huurwoning van Valk (20 april 1816): Streekarchief Midden Holland (SAMH), Gemeente Zuid-Waddinxveen 1817-1870, inv.nr. 250; Dirk Valk bewoonde v.a. 1816 huisnr. 15 (Dorpsstraat), naast nr. 14 (korenmolen van Leendert van Rijn op de Dorrekenskade): SAMH, bevolkingsregister Bloemendaal, Broek, Thuyt en ‘t Weegje 1817-1834; minister van justitie aan koning Willem I, 2 december 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729; proces-verbaal Jan van Veen, 25 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619; proces-verbaal Bernardus Johannes van Rijn, 13 april 1818: Ibidem .

was die Muller nodig had om de Broedergemeente op te kunnen richten. Omdat hij al getrouwd was, sloten zij een ‘geestelijk’ huwelijk, een in radicaal-piëtistische kringen niet ongebruikelijke stap.³³³

Maria Leer beschrijft in haar gedenkschriften hoe zij samen met Muller en Valk kennismakte met de Duitse landverhuizers, volgelingen van de profeet Georg Rapp (1757-1847), die tien jaar eerder vanuit Duitsland naar Noord-Amerika was vertrokken, daar een leefgemeenschap had opgericht en nu de achterblijvers had opgeroepen de oversteek te wagen, omdat de Wederkomst van Christus ophanden zou zijn. Die gesprekken lijken hun eigen plannen om een Broedergemeente op te richten in een stroomversnelling te hebben gebracht, want kort daarop besloot ze haar lot met dat van Muller te verbinden en met hem mee te reizen naar Puttershoek. Onderweg zou een tussenstop gemaakt worden in Waddinxveen, zodat ze kennis kon maken met de broeders en zusters aldaar, en de oprichting van de Broedergemeente zijn beslag kon krijgen. Valk reisde vast vooruit om de boel in orde te maken en de geestverwanten uit Warmond uit te nodigen.³³⁴

Toen Muller en Leer eind juni 1817 met de schuiten bij het huis van Valk aanlegden troffen ze daar inderdaad een groep aanhangers uit Waddinxveen en Warmond, en de uit Puttershoek afkomstige Arie Goud. Men erkende het ‘geestelijk’ huwelijk dat Muller en Leer gesloten hadden, en na een gezamenlijke maaltijd die in geestvervoering uitmondde, werd overgegaan tot oprichting van de Broedergemeente. Vanaf nu zou al het bezit gemeenschappelijk zijn; het echtpaar Valk stortte het aanwezige geld in een algemene kas, zodat voedsel en andere benodigheden konden worden ingeslagen. Daarna reisden Muller, Maria Leer en Cornelis Groeneveld met de aken door naar Puttershoek, waar de ontvangst aanzienlijk koeler was. De nieuwe ‘echtgenote’ van Muller veroorzaakte zo’n commotie dat het gezag ingreep, Maria Leer arresteerde omdat ze geen geldig reisdocument bij zich had, waarna ze onder politiebegeleiding naar Amsterdam werd gebracht. Na haar vrijlating keerde ze terug naar Waddinxveen en nam het nieuwe leven in de Broedergemeente een aanvang.³³⁵

Dat althans is het verloop van de gebeurtenissen dat Maria Leer in haar gedenkschriften heeft geschetst. Uit de correspondentie die naar aanleiding van de arrestatie tussen de betrokken overheden en politieambtenaren is gevoerd, komt echter een ander beeld naar voren. Met name de brieven van de Amsterdamse politiedirecteur Wiselius werpen nieuw licht op de ontstaansfase van de Broedergemeente. Daaruit blijkt namelijk dat Muller niet alleen connecties had met de kring rond Van der Plaat in Rotterdam, maar dat dergelijke contacten ook bestonden met een beweging die in 1816 in Amsterdam was ontstaan rond de aardappelkoopman Jan Schep (1777-1845) en de schipper Thomas Rijke (1774-1820). Deze beweging stond aanvankelijk bekend als ‘de Regtzinnigen’ of ‘Regtgelovigen’, maar zou later vooral herinnerd worden als ‘de scheppianen’. Daar werden dezelfde antinomiaanse ideeën aangehangen die Muller uitdroeg, sterker nog, volgens Wiselius was Muller in 1816, naast Jan Schep en Thomas Rijke, de derde leider van deze groepering en Maria Leer een van hun trouwste aanhangers.³³⁶ Daaruit volgt dat de Christelijke Broedergemeente, in tegenstelling tot doorgaans is aangenomen, geen autonome beweging is geweest, maar zijn wortels had in antinomiaanse kringen die in steden als Amsterdam en Rotterdam al langer bestonden.³³⁷

³³³ Schout Zuid-Waddinxveen aan A.N. de Lange, 9 april 1817: SAMH, Gemeente Zuid-Waddinxveen 1817-1870, inv.nr. 250; Valk, Nauwkeurig verhaal: KB, Handschriften, 75 C 61, Afschriften Christelijke Broedergemeente f. 21v; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 38-42, 46.

³³⁴ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 43-44; Arndt, *Rapp's Harmony Society*, 184-188.

³³⁵ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 47-58.

³³⁶ Directeur van politie Amsterdam (Wiselius) aan commissaris van politie Dordrecht, 15 juli 1817: SAA, Gemeentepolitie 1803-1956, inv.nr. 144; Idem aan Procureur-Generaal (PG), 7 april 1818: Ibidem, inv.nr. 145.

³³⁷ In de Jordaan, de buurt waar later Jan Schep (woonachtig in de Nieuwe Leliestraat) actief zou worden, bestond al in de achttiende eeuw een hatteristisch gezelschap: Evenhuis, *Amsterdam IV*, 60-62. Soortgelijke

Blijft bij gebrek aan bronnen over de kring rond Van der Plaat veel onduidelijk, anders ligt dat bij de scheppianen, waarover in het politiearchief van Amsterdam en in het Nationaal Archief in Den Haag het een en ander bewaard is gebleven. Op grond daarvan kon het eenzijdige beeld dat Maria Leer (in haar gedenkschriften) en Dirk Valk (in zijn memories en brieven) later van de oprichting van de Broedergemeente zouden schetsen, worden genuanceerd en aangevuld. Dat Valk en Maria Leer hebben gezwegen over de connectie met de scheppianen ligt overigens logisch in het verlengde van hun roepingsbesef. Ervan overtuigd dat alleen zij uitverkoren waren de ‘eerstelingen’ te worden van de heilsorde die op doorbreken stond, waren de scheppianen in hun ogen vermoedelijk niet meer dan afvalligen, waarvan zij zich terecht hadden afgekeerd. Vandaar waarschijnlijk dat zij in haar gedenkschriften de ontmoeting met Muller begin 1817 plaatste en niet al in het jaar daarvoor, zodat ze geen aandacht hoefde te besteden aan hun beider betrokkenheid bij de scheppianen. Dat neemt niet weg dat het scheppiaanse gedachtegoed voor de Broedergemeente van grote betekenis moet zijn geweest, en dat het dus de moeite loont hun ideeën aan een nader onderzoek te onderwerpen. Waar lagen de raakvlakken tussen beide stromingen, en waar gingen hun wegen uiteen?

Nadat de beweging rond de aardappelkoopman Jan Schep in 1816 te Amsterdam was ontstaan, liet Wiselius, gealarmeerd door de revolutionaire noties die daar werden uitgedragen – dat alle mensen gelijk waren en bezit eigenlijk diefstal – ze observeren en trok bij de gouverneur van Noord-Holland aan de bel. Tevergeefs, in overheidskringen was men van mening dat men dergelijke ‘dweepers’ beter kon negeren, omdat ingrijpen het fanatisme alleen maar zou aanwakkeren. Noodgedwongen had Wiselius ze dus met rust gelaten, en enig triomfalisme zal hem daarom niet vreemd geweest zijn, toen hem in juli 1817 werd verzocht informatie op te sturen over Maria Leer, lid van een sekte die onder leiding stond van ene Stoffel Muller. Van Maria Leer had Wiselius op dat moment nog nooit gehoord, maar Muller kende hij als een der leiders van de sekte der Regtgelovigen, “wier voornaamste dogmata veel overeenkomst hebben, ten deele met die der Hernhutteren, en drijvende voords het leerstuk van de gemeenschap der goederen onder echte Christenen zoverre, dat het vrij wat zweemt naar de leer van Jan Bokkelszoon, alias Jantje van Leyden”. Uit navraag naar Maria Leer bleek al snel dat zij “onder de ijverigste Scheppianen behoorde, hebbende zelf zich veelvuldige moeite gegeven, om door raadgevingen en prediking proselyten te maken”. Half juni 1817 was zij echter plotseling uit Amsterdam vertrokken om zich bij Muller te voegen die met een aantal oude aken naar Puttershoek wilde varen, en nadien had niemand meer van haar gehoord.³³⁸

Blijkens het verslag van de schout van Puttershoek was het bezoek dat Maria Leer begin juli aan Puttershoek had gebracht niet de eerste keer dat zij daar was verschenen. Enkele weken daarvoor al, half juni 1817, had Muller haar en nog een andere “zuster in den Heere” bij zijn echtgenote geïntroduceerd als “discipelen van Jezus, Godskinderen, zalig en met hem in den hemel, heiligen met hem gezonden, om zoo hier als hiernamaals de goddelozen te verdoemen”. Vervolgens had hij bijeenkomsten georganiseerd om zijn nieuwe leer te verkondigen, waarop verscheidene families in Puttershoek zich bij hem hadden aangesloten. In de veronderstelling dat God nu voortaan voor hen zou zorgen, hadden zijn nieuwe aanhangers het werk neergelegd, wat tot spanningen met de overige Puttershoekers had geleid. Voordat de zaak uit de hand was gelopen, waren Muller en de twee vrouwen weer

kringen bestonden begin negentiende eeuw ook in Rotterdam, Delft, Leiden en Den Haag: Dirk van Hogendorp aan A. Capadose, 16 februari 1827, NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.293), inv.nr. 280.

³³⁸ Wiselius aan PG, 24 augustus 1816: SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 143; Gouverneur Noord-Holland aan Wiselius, 25 augustus 1816: Ibidem, inv.nr. 97; Wiselius aan commissaris van politie Dordrecht, 15 juli 1817: Ibidem, inv.nr. 144.

vertrokken, naar verluidt naar Amsterdam. Zijn vrouw en kinderen had hij aan hun lot overgelaten.

Op 3 juli keerde hij echter terug, met dit keer een drietal aken waarop zich tot woede van de dorpsgenoten opnieuw Maria Leer bevond, zijn 'geestelijke' vrouw. Een grote menigte kwam op de been, er ontstond een woordenwisseling die uitmondde in geweld, waartegen Muller zich, conform zijn overtuiging, niet verzette. Toen het volk vervolgens dreigde Maria Leer te molesteren, greep de schout in. Hij trachtte Muller van het onchristelijke van zijn handelwijze te overtuigen – zijn echtgenote was de wanhoop nabij en had al gedreigd zich van het leven te beroven – maar Muller was niet onder de indruk en riep de menigte toe dat hij in opdracht van God handelde. Daarop dreigde de zaak weer te escaleren, waarop de schout hem sommeerde met zijn schuit midden op de rivier te gaan liggen, aangezien hij niet meer voor zijn veiligheid kon instaan. Muller gaf aan dat verzoek gehoor, maar diende wel een klacht in bij de officier van justitie te Dordrecht. Die verscheen enkele dagen later in Puttershoek, arresteerde Muller, Maria Leer en Cornelis Groeneveld, waarna de rust terugkeerde.³³⁹

In zijn verslag aan Wiselius veronderstelde de Dordtse politiecommissaris dat Muller en Valk zich hadden laten inspireren door de Wurtembergse landverhuizers die zich sinds enige tijd in Amsterdam ophielden, in afwachting van de oversteek naar Amerika. Het waren ideeën “nadeelig voor de maatschappelijk wel gevestigde orde in dit land, prekende onder hun en veroorzakende door hunne oogschijnlijk aangenome leerstelling die zij voor de behoeftige vrij aannemelijk weeten voor te dragen, de gelijkheid van personen en goederen onder de toelating en ingevinge Gods, broederlijk en zusterlijk met elkander levende”. Inmiddels hadden zich meerdere mensen bij hen aangesloten en zich afgekeerd van de gevestigde godsdienst en hun dagelijks beroep, hetgeen het ergste voor hun toekomst deed vrezen. Vandaar dat hij graag informatie ontving over de achtergrond van Maria Leer, waarbij hij haar signalement meestuurde: donker haar, lichtblauwe ogen, en een mond “met fraaye tanden bezet”. Wiselius lichtte hem daarop in over hun contacten met de scheppianen en zegde toe de groep in de gaten te zullen houden. Enige maanden later kon hij de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof in Den Haag melden dat zich rond november 1817 een conflict had voorgedaan, waardoor de scheppianen ten opzichte van de mullerianen zeer verbitterd waren geraakt en beide groeperingen over hun hoogtepunt heen leken.³⁴⁰

Volledigheidshalve stuurde hij een overzicht mee van de belangrijkste leerstellingen der Regtgelovigen: de gemeenschap van goederen (gebaseerd op Handelingen 2:44-45 en 4:32-35); gevolgd door het geloof dat alles van God komt, “ook het kwaad”. Een gevaarlijk leerstuk, tekende Wiselius aan, omdat daaruit de conclusie werd getrokken dat het “er dus niet op aankomt hoe onze levenswandel of lotsbedeling zij, vermits niets van onszelve, maar alles van God, den onveranderlijken, voortvloeit”. Vervolgens: “de overgegevenheid van onzen wil”, eveneens een gevaarlijk leerstuk, aangezien zij daaruit concludeerden dat men zich niet tegen seksuele prikkels mocht verzetten omdat ook die van God kwamen. Bovendien: wie tot de Regtgelovigen behoorde, kon niet zondigen, omdat hij uit God geboren was. Verder achtten zij godsdienstoefeningen overbodig “daar de tijd, door Hozea voorspelt, daar is, dat ieder uit God geboren zijn eigen profeet is, en priester zijn zal”. Tenslotte leerden zij dat alles wat eens bestaan heeft in eeuwigheid blijft bestaan, wat betekende dat zij geloofden in “de wederoprigting aller dingen in den uitgestrekten zin”, waaraan gekoppeld was de leer van het

³³⁹ Schout Puttershoek aan gouverneur Zuid-Holland, 6 juli 1817: NA, PBZH, ing. st. 12 juli 1817 nr. 1397, inv.nr. 588; Idem aan gouverneur Zuid-Holland, 9 juli 1817: Ibidem.

³⁴⁰ Commissaris van politie Dordrecht aan Wiselius, 9 juli 1817: SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 106; Wiselius aan commissaris van politie Dordrecht, 15 juli 1817: Ibidem, inv.nr. 144; Idem aan PG, 7 april 1818: Ibidem, inv.nr. 145.

universalisme: “het geloof aan de eindelijke zaligheid van alle redelijke schepselen, zelfs van den Duivel”.³⁴¹

Afgaande op deze beschrijving lijkt er dus wel degelijk een leerstellige grond te zijn geweest voor de geruchten over seksuele uitpattingen, die later de ronde zouden doen over de scheppianen en de Broedergemeente.³⁴² Opmerkelijk is echter het volledig ontbreken van eschatologische noties. Speelden die bij de Regtzinnigen dan helemaal geen rol? Dat lijkt onwaarschijnlijk, want niet alleen de Christelijke Broedergemeente werd in de negentiende eeuw als een chiliastische groepering gezien, dat gold ook voor de scheppianen. Anders dan Wiselius rapporteerde, waren de scheppianen in 1818 namelijk nog lang niet over hun hoogtepunt heen. Zij zouden hun bestaan tot het einde van de negentiende eeuw in Amsterdam weten te rekken, berucht vanwege hun antinomiaanse, christelijk-theosofische en chiliastische overtuigingen, maar werden door de overheid met rust gelaten, aangezien ze geen zending bedreven en zich verder onopvallend gedroegen.³⁴³ Vandaar dat er weinig over ze bekend is, al is hier en daar wel gewezen op de opvallende overeenkomsten met het gedachtegoed van Stoffel Muller.³⁴⁴ Met reden, naar nu blijkt. De schrijfster Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904), wier moeder rond 1840 korte tijd bij de scheppianen was aangesloten, heeft een uitvoerige beschrijving van hen nagelaten:

“Deeze lieden zijn in Amsterdam in groot getal, hunne bijeenkomsten zijn de verderfelijkste van allen en worden soms door meer dan vijftig personen bezocht. Het zijn nog volgelingen van Jacob Böhme, en van velen hunner geloof ik dat zij ten laatsten krankzinnig zullen worden. Zij zijn ten uiterste geheimhoudend en omzigtig en laten zich niet uit voor zij meenen, dat men hun zekere toeneiging toedraagt. Ongeregelheden heb ik nooit in hunne doodsche bijeenkomsten ontdekt; maar hunne gevoelens moeten noodzakelijk tot zedeloosheid henenleiden. Zij belagchen de regtzinnige ijveraars voor de oude leer, die zij verre beneden zich achten. ‘Deze zijn gevangen in de letterstand, maar wij staan in den geest der vrijheid’, zeggen zij. Zij bidden niet, daar zij vast gelooven dat God in hen is; zij gebruiken de Schriften alleen om er spreekwijzen aan te ontleenen, en de Sacramenten zijn ook zeer bij hen in verachting. Zij hebben in alle standen hunne geheime aanhangers en laten hunne geschriften zelden drukken, doch zij hebben eene verzameling van geschrevene zendbrieven, die onder de vertrouwden rondgaan. In het dagelijksche leven zullen zij zelden iemand met hunne godsdienstbegrippen lastig vallen. Integendeel, zij preken alleen onder de ingewijden, die tot stilzwijgendheid gehouden zijn”.

In de periode die Van Calcar beschrijft, was de leiding overgegaan op Johanna Gesina Munting-Jurgenson (1798-1874), en ging de aardappelboer Jan Schep zelf nog maar zelden

³⁴¹ Wiselius aan PG, 7 april 1818: SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 145.

³⁴² A. Capadose bijvoorbeeld vergeleek de scheppianen met de Haagse haakmeesterianen (volgelingen van de antinomiaan Hendrik Haakmeester) die wellust gelijkstelden aan religieuze extase, en daarom de vrije liefde praktiseerden (brief aan Willem de Clercq, 26 november 1833: UBA, RA, Verz. De Clercq (F)).

³⁴³ Zie voor dit nicodemisme bij spiritualistische groeperingen: M.E.H.N. Mout, ‘The Family of Love (Huis der Liefde) and the Dutch Revolt’, in: A.C. Duke en C.A. Tamse eds., *Church and State since the Reformation* (Den Haag 1981) 76-84.

³⁴⁴ ‘Iets over de rede, beschouwd in betrekking tot de godsdienst in het algemeen’, *De Reformatie; tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk (De Reformatie)* I (Amsterdam 1837) 62-63; A. van der Linde, ‘Iets over het sektewezen van onzen tijd’: Idem, *Verspreide opstellen: 1852-1865* (Utrecht 1866) 292; H.M. Stoppelenburg, ‘Vrije gemeenten’, *Kerkhistorische Kroniek* 4 (1967-1968) 44; C. Smits, *De Afscheiding van 1834 VI. Het Réveil en ds. H.P. Scholte; correspondentie* (Dordrecht 1984) 50-51.

voor. Nog steeds werd hij echter door zijn volgelingen vereerd als de wegbereider van het Nieuwe Jeruzalem.³⁴⁵

Begin jaren vijftig werd het gezelschap bezocht door de theologiestudent Antonius van der Linde (1833-1897). Hij wees als een der eersten op de overeenkomst in denkbeelden met de Christelijke Broedergemeente en wist te vertellen wat hun belangrijkste inspiratiebronnen waren: werken van Böhme, van Jakob Brill, daarnaast het *Eeuwig Evangelium* van de universalist en mysticus Siegvolck, en een werk gewijd aan “de goddelijke mist”, door Pseudo-Dionysius, een neoplatonist uit de zesde eeuw, waarin beschreven wordt hoe men in een toestand van kennis-loosheid toegang verkrijgt tot het goddelijke. Verder waren zij aanhangers van de neoplatonische gedachte dat man en vrouw complementair en gelijkwaardig zijn, omdat ze ooit een eenheid hebben gevormd. Dat zou de verklaring kunnen zijn voor het feit dat vrouwen in deze beweging zo’n belangrijke rol speelden: na de dood van Schep (1845) kwam de leiding zelfs geheel bij mevrouw Munting te liggen, die in die hoedanigheid ook verwante kringen elders in het land bezocht. In de conventikelwereld, gedomineerd door rondreizende mannelijke oefenaars en evangelisten, was dat toch betrekkelijk uniek. Een gegeven dat ook nieuw licht zou kunnen werpen op de leidende rol die Maria Leer bij de Broedergemeente innam, en op het feit dat zij in 1834, na de dood van Muller, zelfs een gooi naar de macht zou doen, waarbij zij het christelijk-theosofische gedachtegoed van de scheppianen nieuw leven trachtte in te blazen.³⁴⁶

Maar al deelden scheppianen en mullerianen dezelfde ideeën en inspiratiebronnen, en trokken zij een tijdje gezamenlijk op – verschillen waren er ook, met name op het punt van de praktische uitwerking van deze ideeën. Waar de scheppianen zich terugtrokken in de anonimiteit, zochten de mullerianen de openbaarheid en de confrontatie. Aldus werd een botsing met de gevestigde orde op den duur onvermijdelijk.

6.5.3 *Het Nieuwe Jeruzalem te Waddinxveen*

Terug naar de Broedergemeente, begin juli 1817. Gealarmeerd door de arrestatie van Muller, Maria Leer en Cornelis Groeneveld in Puttershoek, lanceerde Dirk Valk in Waddinxveen een zendingsoffensief – met groepjes aanhangers trok hij rond om mensen te bekeren. Op 16 juli 1817 liep hij op de Kerkweg te Waddinxveen dominee Johan Adolf Wiedeman tegen het lijf en riep hem toe: “Bergen zullen wijken en heuvelen wankelen, maar wij zullen met God in eeuwigheid bestaan, en alle die Dagonen [afgoden] zullen voor de arke vallen”. Twee weken later probeerde hij dorpsdokter Abraham Lens over te halen zich bij het gezelschap aan te sluiten. Toen Lens antwoordde niet in kerkelijke zaken geïnteresseerd te zijn, zei Valk: “Wat kerk! wat kerk! bij mij moet je in de kerk komen, de kerk moet na de blixem, weg met al die pharizeeën! wij zijn het licht en de ware kerk”. Klaarblijkelijk beschouwden Valk en de zijnen zich als uitverkorenen die als enigen het komende oordeel zouden overleven. Het door Valk ingezette zendingsoffensief stuitte echter op verzet van de plaatstelijke assessor, korenmolenaar Leendert van Rijn. Toen hij Valk opdroeg zijn predikaties op de openbare weg te staken, hield Valk hem voor “dat hij zulks voor hem, noch de schout, Koning of Keijzer, noch voor niemand in de waereld zoude laten, dat hij daar toe

³⁴⁵ Elise van Calcar, *Hermine II* (Schoonhoven 1852²) 266; Idem, ‘Mystieke invloed’, *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring op het gebied van het hogere leven* 29 (1905) 132-134; Idem, ‘Dweepers’, *Ibidem*, 135-136. Zie voor Johanna Gesina Munting : C. Smits, *De Afscheiding van 1834 VIII. Provincie Noord-Brabant* (Dordrecht 1988) 340-346; Jan Schep was in 1833 J.G. Muntings getuige bij het opstellen van haar testament: SAA, Notarissen ter standplaats Amsterdam (1578-1915), notaris A. van Etten, 22 juli 1833 nrs. 115-116, inv.nr. 20284.

³⁴⁶ *NNBW X* (Leiden 1937) s.v. ‘A. van der Linde’; A. van der Linde, *Spinoza: seine Lehre und deren erste Nachwirkungen in Holland* (Göttingen 1862) 158; Idem, ‘Sektewezen’, 292-296; Smits, *Afscheiding VIII*, 240-246.

van God was geroepen”. Zelfs als hij weer mishandeld werd, zoals hem recentelijk in Amsterdam was overkomen, zou hij niet wijken, bezwoer hij Van Rijn.³⁴⁷

Na enkele weken kwamen Muller en Groeneveld vrij en namen ze hun intrek bij Valk in Waddinxveen; weer enkele weken later voegde Maria Leer zich bij hen. Samen met de broeders en zusters die Valk al had opgenomen, vormen zij een groep van ongeveer twintig aanhangers. Wie nog een beroep uitoefende gaf dat op, zodat alle tijd besteed kon worden aan zendingsreizen om “het Nieuwe Licht” te verbreiden dat onder hen was opgegaan. Het geld dat zij verdiend hadden aan de verkoop van hout, afkomstig van de ontmantelde aken (alles bij elkaar een kleine achthonderd gulden), gaf hen voorlopig enige financiële armslag.³⁴⁸

Aldus kreeg de Broedergemeente steeds duidelijker contouren. Tot de kernleden behoorden – naast het echtpaar Valk, Stoffel Muller en Maria Leer – de aanhangers die in Waddinxveen gerekruteerd waren: de voormalige landarbeiders Cornelis Groeneveld en Cornelis Verdoes met hun gezinnen, evenals de niet onbemiddelde veenbaas-visser Klaas Davids, die vlak bij Valk in de buurt woonde en daarom vermoedelijk in zijn eigen huis is blijven wonen, al bracht hij zijn dagen grotendeels bij de Broedergemeente door. Dan was er nog de dienstmeid van Valk, Gerritje Fruijt, een vondelinge die in het Amsterdamse Aalmoezeniersweeshuis was opgegroeid, en die (naar eigen zeggen) door God in het huis van Valk was gebracht. Vermoedelijk was zij de andere ‘zuster in den Heere’ die Muller in juni 1817 vanuit Amsterdam op zijn schuit had meegenomen naar Puttershoek, en had hij haar vervolgens bij Valk geïnstalleerd. Dan was er nog Arie Goud uit Puttershoek, inmiddels als schippersknecht bij Muller werkzaam, en tenslotte Teunis van den Broek, de slepersknecht uit Rotterdam, die regelmatig bij Valk logeerde en de broeders en zusters vergezelde op hun zendingsreizen.³⁴⁹

Een van die zendingsreizen bracht Muller en Maria Leer in januari 1818 naar Warmond, waar zij logeerden bij de scheepmaker Hendrik van Dijk en zijn vrouw, hun broeder en zuster in de Heere. De bij hen werkzame scheepstimmerman Simon Risman was inmiddels ook bekeerd en met zijn vijven ondernamen ze zendingstochten in de omgeving. De kerkenraad van Warmond zag het allemaal met lede ogen aan en sommeerde Van Dijk en Risman voor de vergadering te verschijnen. Een ongemakkelijke situatie, omdat zowel de oudere broer als de zwager van Hendrik van Dijk deel uitmaakten van dat college. Was het waar, werd Van Dijk en Risman gevraagd, dat zij predikanten overbodig vonden, dat zij zichzelf boven de apostelen plaatsten, dat zij geloofden dat God de oorzaak was van de zonde, dat aan God alle bezit toekwam, dat zij alleen het geestelijk huwelijk erkenden en dat het volgens Daniëls voorzegging nog slechts achttien jaar zou duren vóór Babel viel en de huidige godsdienstige inrichtingen zouden ophouden te bestaan? Van Dijk, kennelijk geïntimideerd, ontkende alles, behalve de verwachting dat in 1836 de grote omwenteling zou plaatsvinden. Risman was standvastiger en beaamde inderdaad te geloven dat God de oorzaak was van de zonde en dat uiteindelijk iedereen zalig zou worden. Het particulier eigendom zei hij in “geestelijken” zin af te wijzen, maar in de praktijk wel te eerbiedigen. Ook erkende hij

³⁴⁷ Processen-verbaal ds. J.A. Wiedeman, A. Lens en L. van Rijn, 13 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619.

³⁴⁸ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 59; Stoffel Muller, *Iets over het nieuwe licht, hetwelk is de oude, eenvoudige en zuivere waarheid, die na de Godzaligheid leidende is: in eene zamenspraak tusschen een' onpartijdigen vrager en zijnen vriend Christiaan*, Utrecht 1819; Muller, *Schippers, slepers, reders*, 17.

³⁴⁹ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 57-58; rapport minister van justitie aan koning Willem I, 2 december 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729; proces-verbaal Gerritje Fruijt, 25 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619; gegevens vondelinge Gerardina Maria Fruit (opname 4 december 1788, uitgang 5 mei 1811): SAA, Archief Aalmoezeniersweeshuis (1521-1841), inv.nr. 371, f. 49.

het gezag van predikant en kerkenraad. Daarop besloot de kerkenraad de zaak te laten rusten.³⁵⁰

Maar een maand later, toen de Nieuwlichters opnieuw bij het echtpaar Van Dijk logeerden, liep de zaak alsnog uit de hand. De veldwachter sommeerde ze de gemeente per direct te verlaten en liet hen, toen ze dat weigerden, uit het huis verwijderen en onder dwang naar de gemeentegrens brengen, op de voet gevolgd door een groep nieuwsgierigen. Toen Muller en Maria Leer psalmen aanhieven en vervloekingens uitspraken over de menigte, werden ze met stenen bekogeld. Muller en Leer reisden vervolgens door naar het Zwaanshals bij Rotterdam, waar zij werden opgevangen op de scheepswerf van Dirk van Dijk.³⁵¹ Voor de kerkenraad was de maat toen vol en Hendrik van Dijk en echtgenote werden alsnog gecensureerd. De schout van Warmond zat er danig mee in zijn maag en meldde het incident bij de officier van justitie in Leiden. De sekte zou twee hoofdvestigingen hebben, in Waddinxveen en Rotterdam, maar inmiddels ook enkele inwoners van Warmond hebben weten te bekeren. Wat te doen als ze weer terugkeerden, wat onvermijdelijk zou gebeuren? Ook de procureur-generaal in Den Haag werd over het incident ingelicht, en vroeg de schout van Warmond en Wiselius in Amsterdam hem op de hoogte te houden van alle verdere ontwikkelingen. Tezelfdertijd vroeg de minister van Hervormde Eeredienst aan de gouverneur van Zuid-Holland een discreet maar diepgaand onderzoek naar de sekte te starten, omdat hem ter ore is gekomen dat “men zelfs eene overhelling bij derzelver aanhangers bespeurt tot de gedrochtelijke stellingen der dolle wederdoopers van de zestiende eeuw”. Het was ook in deze periode dat de eerste verhalen in de pers opdoken over ‘Nieuwlichters’ met maatschappij-ondermijnende overtuigingen. Zo bouwde de spanning zich steeds verder op en leek een escalatie nog maar een kwestie van tijd.³⁵²

De bom barstte uiteindelijk in het voorjaar van 1818. Begin april bevonden de broeders en zusters zich weer in Waddinxveen, toen ze lucht kregen van het onderzoek dat naar hun gedragingen in gang gezet was. Uit angst dat hun kant van de zaak genegeerd zou worden, schreven Muller en Valk een gedetailleerd verslag van de mishandelingen die zij in Warmond hadden ondergaan, en stuurden dat op naar Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Valk, met zijn ruime ambtelijke ervaring, had hiertoe ongetwijfeld het initiatief genomen. Gedeputeerde Staten informeerden inderdaad bij de schout van Warmond naar de toedracht, maar toen ze hoorden dat het om de Nieuwlichters ging, werd het rekest prompt “buiten dispositie” verklaard.³⁵³ Toen echter was in Waddinxveen de zaak al volledig geëscaleerd. Door de groeiende belangstelling van de overheid voelde de groep zich kennelijk zo in het nauw gedreven dat het alarmisme plotseling de overhand kreeg. Men verschanste zich in ‘het huis Gods’, alwaar de samenkomsten met de dag uitzinniger werden. Dit keer waren de dorpsgenoten niet genegen een oogje dicht te doen – lang opgekropte spanningen zochten een uitweg en mondden uit in een regelrecht volksgericht. Het verloop daarvan kon

³⁵⁰ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 294-297.

³⁵¹ Rapport minister van justitie aan koning Willem I, 2 december 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729; Valk, Nauwkeurig verhaal, KB, Handschriften, 75 C 61, Afschriften Christelijke Broedergemeente f. 19v-21.

³⁵² Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 297; Schout Warmond aan officier van justitie bij Rechtbank van eerste aanleg Leiden, 27 februari 1818: RAL, gemeente Warmond, register van uitgaande stukken 1816-1818, inv.nr. 208; GA Warmond; PG aan schout Warmond, 10 maart 1818: Ibidem, inv.nr. 73; schout Warmond aan PG, 12 maart 1818: Ibidem, inv.nr. 208; PG aan Wiselius, 16 maart 1818: SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 45; commissaris-generaal hervormde kerk aan gouverneur Zuid-Holland, 12 maart 1818: NA, PBZH, ing. st. 13 maart 1818 nr. 510, inv.nr. 611; *Ontdekking van het zeldzaam Nieuwe Licht, opgegaan te Polsbroek en Waddinxveen* (Utrecht [1819]) 5.

³⁵³ Stoffel Muller en Dirk Valk aan Gedeputeerde Staten (GS) van Zuid-Holland, Bloemendaal 2 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 13 april 1818 nr. 510, inv.nr. 614; minuut-resoluties GS, 3 april 1818 nr. 44: NA, PBZH, inv.nr. 78; minuut-resoluties GS 17 april 1818 nr. 41: Ibidem.

gereconstrueerd worden aan de hand van getuigenverklaringen van buren, omstanders en een enkele 'broeder' en 'zuster', aangevuld met informatie uit het gedetailleerde rapport dat Valk achteraf zou opstellen over het geweld waarmee de groep was geconfronteerd.

Op maandag 6 april merkten de buren dat de bijeenkomst ten huize van Valk uit de hand begon te lopen: het onophoudelijke gezang en orgelspel maakte soms plaats voor angstwekkend geschreeuw. Zo hoorde men Dirk Valk roepen: "O God! God! wonderbaarlijke God! Kom tog! kom tog! genadige God!" Een nieuwsgierige menigte verzamelde zich voor het huis en was er op donderdag 9 april getuige van hoe Arie Goud met een pijp in de mond over de binnenplaats liep, terwijl de broeders en zusters scandeerden: "de duivel moet eruit". Later zouden Cornelis Groeneveld, zijn echtgenote, vrouw Verdoes en de dienstbode Gerritje Fruijt verklaren dat Arie Goud, nadat hij weer naar binnen was gegaan, "zich als een bezete en onwijs mensch heeft aangesteld, zich nakend uitgekleeed, en (...) zoo door de kamer heeft gelopen". Vervolgens had hij "de stoven, waarin de testen met vuur waaren" opgepakt en door de ramen gesmeten, waarop Cornelis Groeneveld had uitgeroepen: "Help me Heere Jezus! want nu ben ik het vuur niet meer meester!". Van schrik waren de vrouwen en kinderen naar buiten gerend, ook de dochter van Dirk Valk, die tegen een buurvrouw had gezegd: "dat het nu zoo gek liep, dat zij geen uitkomst meer wist, alzo nu alles aan stukken gesmeten wierd". Cornelis Groeneveld, wijzend op de dreigende onweerswolken, was de dorpsstraat ingerend onder het uitroepen van "godje, lieve godje! Kom tog! kom tog! kom tog! met uw oordeel!"³⁵⁴

Nadat het onweer iedereen naar binnen had gejaagd, leek de rust weergekeerd, maar de volgende dag, vrijdag 10 april, begon alles weer van voren af aan. Daarop stuurde het gemeentebestuur de veldwachter naar het huis van Valk, die Muller en Maria Leer (officieel geen inwoners van Waddinxveen) sommeerde de gemeente vóór zaterdagavond te verlaten. Hoewel mevrouw Valk verklaarde dat het Evangelie haar gebod "niemand inwoning te mogen weigeren, en dat men God meer moest gehoorzamen dan de menschen" besloten Muller en Leer toch te vertrekken. Zij kwamen zaterdag 11 april rond 4 uur 's middags naar buiten, namen afscheid van de broeders en zusters en vertrokken richting Moerkapelle, waarbij Klaas Davids de menigte toeriep: "Menschen bekeer U, want God zal een donderslag over U laten gaan en de geheele wereld verpletteren". Vervolgens trokken de broeders en zusters zich weer terug in het huis, maar toen het lawaai bleef aanhouden, drongen de gemeenteassessor en de veldwachter naar binnen en stuitten daar op een verdwaasd gezelschap: Arie Goud lag "als een doode" op de grond, Valk riep voortdurend God aan, en de rest van het gezelschap stond versuft tegen de muur. Toen ook het volk binnendrong en de vreemdelingen dreigde te molesteren, werden Valk, Arie Goud en zijn 'vrouw' Sara Wulfse (een achternichte van Stoffel Muller) opgepakt en naar het vlakbij gelegen rechthuis gebracht. Volgens Valk was Goud daarbij ernstig mishandeld.³⁵⁵

In het rechthuis gedroegen Goud en Valk zich "aanhoudend innocent", zodat men hen aanvankelijk op de grond liet liggen. Nadat bij Valk een bed was opgehaald, kregen de gevangenen het iets comfortabeler. De volgende dag bleken Muller en Maria Leer heimelijk te zijn teruggekeerd, waarop ook zij werden ingesloten. Volgens Valk verliep die arrestatie minder beheerst dan in het overheidsrapport werd geschetst. Muller zou door de menigte naar buiten zijn gesleurd, stokslagen hebben gehad terwijl hij op zijn knieën bad voor zijn

³⁵⁴ Rapport schout Bloemendaal aan gouverneur Zuid-Holland, 16 april 1818: SAMH, Gemeente Broek C.A. (1817-1870), uitg. st. schout, inv.nr. 1; processen-verbaal Cornelis Groeneveld, Dirkje Kroes, Cornelis Verdoes, Geertruy Versluys en Gerritje Fruijt, 25 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619.

³⁵⁵ Processen-verbaal 25 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619; Muller, *Schippers, slepers, reders*, 7; Valk, Nauwkeurig verhaal: KB, Handschriften, 75 C 61, Afschriften Christelijke Broedergemeente f. 22.

vijanden. De nog in het huis aanwezige broeders en zusters waren zonder pardon weggejaagd. Ook daarover werd in het proces verbaal niets vermeld, maar wel werd uitvoerig beschreven hoe de hereniging van Muller met Valk en Goud was verlopen. Toen Muller hen wezenloos aantrof, riep hij: “Staat op uit den dooden, Broeders, en Christus zal over U ligten”, gevolgd door: “nu gaat kracht van mij uit”, waarop Valk en Goud weer bij bewustzijn kwamen, de broeders elkaar begroetten en uitbarstten in gezang en gebed.³⁵⁶

Op maandag 13 april werd een begin gemaakt met de verhoren, uitgevoerd door de beide schouten van Bloemendaal en Noord-Waddinxveen (het huis van Valk stond namelijk op Bloemendaalse grond, terwijl de Dorpsstraat tot het territorium van Waddinxveen behoorde). Op basis van getuigenverklaringen – van burenen, omstanders en enkele leden van de Broedergemeente – kon een gedetailleerd proces-verbaal worden opgesteld van wat er zich had afgespeeld. De leiders zelf weigerden echter iedere medewerking en hielden zich opnieuw ‘innocent’, maar volgens in het rechthuis aanwezige dorpsgenoten nam Dirk Valk wel de gelegenheid te baat hen op het naderende oordeel te wijzen, door uit te roepen:

“Menschen bekeer U, want God zal U met den donder zijns almagts verpletteren, en met den arm zijns krachts zal hij U verbrijzelen; hij zal U zo fijnmalen, alsof gij lieden in een Coffymolen gemalen was; ziet op het Lam Gods dat daar ligt, wijzende op Arie Goudt, geloofd gij Israëls god niet? geloofd gij. dan de Profeet niet die onder Ulieden is opgestaan? die gij bespot hebt, geslagen hebt en in de gevangenis geworpen, en (op de borst slaande) dat bennen wij; bekeerd U menschen, eer dat den adem des Almagtigen U weg donderd en weg blixemd, ga naar uw magog, naar Uwe dominees, die alle hoereerders en Afgodendienaars zijn; ga naar binnen, want ik zie de lucht word rood; hij zal U door zijn adem verdonderen en verpletteren”.

Ook Maria Leer en Sara Wulfse weigerden iedere medewerking. Zij werden uit de gemeente weggestuurd, maar Muller, Goud en Valk werden onder zware druk gezet om toch een verklaring af te leggen. Had Muller nu nog niet begrepen dat het volk niets van zijn leer moest hebben, hield men de turfschipper voor, maar die antwoordde, “tot spreken gedwongen” dat alles de wil van God was. Valk echter bleef bewusteloosheid veinzen en werd uiteindelijk in een deken naar huis gedragen. Daar stond hij meteen weer op, en hetzelfde deden Muller en Goud, die, eenmaal buiten de gemeente op de grond gelegd, meteen opsprongen en in de richting van Moerkapelle verdwenen. Dat wekt de indruk dat hier sprake was van voorgewende bewusteloosheid als vorm van gewelddoos verzet. Niettemin is ook mogelijk dat de ‘trance’-achtige toestand die werd beschreven het uitvloeisel was van geestverrukkingen die zich, zoals verderop aan de orde zal komen, wel degelijk hebben voorgedaan. De schout van Bloemendaal besloot zijn verslag aan de gouverneur van Zuid-Holland met het dringende verzoek om het echtpaar Valk de inwoning in Waddinxveen te verbieden – dan zou het met de sekte ook wel gauw afgelopen zijn.³⁵⁷ Hij was echter nog lang niet van de problemen af. Een week later, weggestuurd uit elke gemeente waar ze zich hadden vertoond, verschenen Muller, Goud, Maria Leer en Sara Wulfse weer bij het huis van Valk. Dit keer had de schout geen enkele clementie, hij liet ze arresteren en opsturen naar de

³⁵⁶ Valk, Nauwkeurig verhaal: KB, Handschriften, 75 C 61, Afschriften Christelijke Broedergemeente f. 22; rapport schout Bloemendaal: SAMH, Gemeente Broek C.A., uitg. st. schout, inv.nr.1.

³⁵⁷ Rapport minister van justitie aan koning Willem I, 2 december 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729; processen-verbaal Bernardus Johannes van Rijn, Hermannus Hubertus van Rijn, Sara Wulfse en Maria Leer: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619; Van Balen, *Geschiedenis Waddinxveen*, 38-40.

gevangenis in Gouda. Daar zouden ze enkele maanden vastzitten, zonder enige vorm van proces.³⁵⁸

Deze *revival*-achtige uitbarsting van religieuze extase, een collectieve waan die het gezelschap dagenlang heeft beheerst, is in 1836 door Valk uitvoerig beschreven aan een medebroeder die zich later had aangesloten, en die geen weet had van wat er zich in de beginfase van de Broedergemeente had afgespeeld. De herinnering eraan vervulde Valk nog steeds met heilig ontzag – wat zich toen had voltrokken was niets minder geweest dan het neerdalen van het Nieuwe Jeruzalem in de Broedergemeente, het feitelijke begin van het Godsrijk op aarde. Daarbij blijkt Arie Goud een cruciale rol te hebben gespeeld, een suggestie die al was gewekt in de verklaringen van ooggetuigen die Valk op 12 april, wijzend naar Arie Goud, hadden horen zeggen: “ziet op het Lam Gods dat daar ligt”. In de brief beschrijft Valk hoe Arie Goud tijdens die bewuste apriildagen in een toestand van geestverrukking was geraakt, waarbij hij soms zo hard schreeuwde dat Stoffel Muller hem medicijnen had willen toedienen. Drie dagen later had zich onder hen de uitstorting van de Heilige Geest gemanifesteerd die volgens de bijbelse profetieën in het laatste der dagen zou plaatsvinden. Dat had Arie Goud met bovennatuurlijke krachten vervuld, want nadat hij God had gevraagd het te laten donderen en bliksemen was er, ondanks het prachtige aprilweer, plotseling een vreselijk onweer losgebarsten. Voor Valk was er geen twijfel mogelijk: op dat moment had God zich aan hen geopenbaard.

Valk beschreef vervolgens hoe men in die toestand van geestverrukking was overgegaan tot oprichting van de Broedergemeente, waarbij Valk en zijn vrouw al hun geld en goederen hadden overgedragen, mevrouw Valk tot ‘Moeder’ was uitgeroepen en Stoffel Muller tot ‘Vader’. Op aanwijzing van broeder Verdoes, die het ene apocalyptische visioen na het andere kreeg, had Muller de ondergang van het Beest en de Valse Profeet voltrokken door zijn voet eerst op de keel van Arie Goud, vervolgens op die van Cornelis Verdoes te zetten. Daarna was het Godsrijk neergedaald, en had Verdoes Dirk Valk tot priester gezalfd, onder het uitspreken van de woorden: “Gij zijt Priester in der Eeuwigheid na de ordening Melchisedeks”. Valk memoreerde hoe hij de olie letterlijk van zijn hoofd voelde druipen, en hoe het hele vertrek met een heerlijke geur werd vervuld. Nadat Arie Goud en Valk uit huis waren gehaald en in het rechthuis opgesloten, gingen de geestverrukkingen onder de achtergebleven broeders en zusters onverminderd door. Ook toen Stoffel Muller, Maria Leer en Arie Goud kort daarop opnieuw werden gearresteerd en vervolgens drie maanden vastzaten in Gouda, bleef ten huize van Valk die toestand van religieuze extase aanhouden. In de brief beweerde Valk dat hem toen al was geopenbaard dat de Broedergemeente nog heel wat vervolging te verduren zou krijgen, maar dat alles uiteindelijk zou uitmonden in de glorieuze oprichting van het Rijk Gods op aarde.³⁵⁹

Het beeld dat Valk hier schetst van de oprichting van de Broedergemeente komt in een aantal opzichten overeen met de beschrijving die Maria Leer in haar gedenkschriften heeft opgetekend, zoals het storten van geld in de algemene kas door het echtpaar Valk, en het aanwijzen van een Vader en Moeder. Verschil van mening bestaat er echter over het tijdstip – volgens Maria Leer vond de oprichting in juli 1817 plaats, volgens Valk in april 1818 – en over de identiteit van de leiders. Waar Maria Leer de rollen van Vader en Moeder aan Muller en zichzelf toebedeelde, fungeerde Valk in zijn versie als hogepriester, met Muller en mevrouw Valk als Vader en Moeder. Maria Leer speelde in zijn versie een ondergeschikte rol, en zelfs een zeer negatieve – zo beweerde Valk dat Maria heimelijk geld achterhield toen alle goederen gemeen werden. Die sneer had ongetwijfeld te maken met de machtsstrijd waarin

³⁵⁸ Valk, Nauwkeurig verhaal: KB, Handschriften, 75 C 61, f. 22; rapport minister van justitie aan koning Willem I, 2 december 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729.

³⁵⁹ Dirk Valk aan Philippus Mets, 25 augustus 1836: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 71-74.

Valk en Leer in 1836 verzeild waren geraakt, maar dat neemt niet weg dat Valks versie over het geheel genomen geloofwaardiger is. Valk had in die periode als ex-schout het meeste prestige: hij beschikte over een woning en geld, en had bovendien de meeste aanhangers gerekruteerd. Dat hij en zijn echtgenote samen met Muller de leiding kregen over de Broedergemeente lag dan ook voor de hand. Muller gold weliswaar als oprichter en geestelijk leider, maar was in materieel opzicht van Valk afhankelijk, en dat gold ook voor Maria Leer.

Ook het verdere verloop van gebeurtenissen tussen eind april en augustus 1818, en de geschriften die Stoffel Muller in de gevangenis van Gouda heeft geschreven, ondersteunen de versie van Valk. Dat de groep in een staat van alarmistische agitatie verkeerde, komt duidelijk naar voren uit de brief die Stoffel Muller op 24 april, een paar dagen na zijn arrestatie, vanuit de gevangenis opstuurde aan de Goudse politiecommissaris. Hij beschuldigde de “goddeloozen Man” ervan zijn broeders en zusters te mishandelen, en riep hem op zich te bekeren, want de laatste tijden waren aangebroken en God stond op het punt “de Phiolen zijner Gramschap” over hem uit te storten.³⁶⁰ Diezelfde dag kwam de Waddinxveense dominee Wiedeman tijdens een wandeling Dirk Valk tegen, die hem staande hield en vroeg: “Broeder in Christus, hebt gij ook gehoord de wonderen die in deze dagen geschied zijn? ben je al bekeerd?” Toen de dominee weigerde te antwoorden, riep Dirk Valk uit: “Bekeerd U! Bekeerd U! zoo gij u niet bekeerd, dan zal de donder en bliksem van den Hemel U verpletteren”. (Daarop was de dominee zo overstuurd geraakt dat hij de volgende zondag niet had kunnen preken, en een klacht indiende bij de schout van Zuid-Waddinxveen). De volgende dag, 25 april, moest Dirk Valk verschijnen voor de schout van Bloemendaal, die bezig was aan de afronding van het proces-verbaal, en Valk nog eens aan de tand wilde voelen. Die weigerde te antwoorden, maar deed wel een poging zijn boodschap te verkondigen. De Tempel Gods zou zich in zijn huis bevinden, de geest van Christus was in Stoffel Muller gevaren, en de omstanders hadden nog maar weinig tijd om zich te bekeren, want God zou hen spoedig met Zijn bliksem verpletteren. Om zijn woorden kracht bij te zetten sloeg Valk met de bijbel op tafel, “zodat wij” – tekende de schout droogjes in zijn verslag aan – “verplicht waren denzelfden te gelasten de kamer te verlaten”.³⁶¹

Maar twee weken later dacht de schout over de hele kwestie toch wat minder laconiek. Op 7 mei kreeg hij bezoek van Geertruy Versluys, de echtgenote van Cornelis Verdoes, en wat hij hoorde, deed hem de haren te berge rijzen. Zij vertelde dat haar man haar enkele weken daarvoor te kennen had gegeven dat hun huwelijk had opgehouden te bestaan, dat onder de broeders en zusters geen exclusiviteit bestond, en men met iedereen het bed moest delen omdat dat de wil van God was. Zij was in het huis van Valk getuige geweest van seksuele excessen en was door Dirk Valk en Teunis van den Broek zelfs bedreigd toen zij daaraan niet had willen deelnemen. Uiteindelijk was ze met haar kinderen het huis ontvlucht, met achterlating van haar eigendommen. Daarnaast wist ze nog te vertellen dat er voor de pinksterdagen een grote bijeenkomst gepland stond, waarvoor ook de broeders en zusters die elders woonden naar Waddinxveen zouden komen. Het zou een grote openbare manifestatie worden, waarbij Valk de kansel zou beklimmen en in de kerk van Waddinxveen zijn eerste preek zou houden.³⁶²

De schout was echter meer in de ontuchtige handelingen geïnteresseerd en verhoorde twee dagen later de klapperman, die op zijn nachtelijke rondes over de Dorrekensgade het huis van Valk regelmatig passeerde. Hij wist te vertellen in de nacht van 25 op 26 april

³⁶⁰ Valk, Nauwkeurig verhaal: KB, Handschriften, 75 C 61, f. 23v-24v.

³⁶¹ Schout Zuid-Waddinxveen aan officier van justitie bij Rechtbank van eerste aanleg Rotterdam, 26 april 1818: SAMH, gemeente Zuid-Waddinxveen 1817-1870, inv.nr. 16; proces-verbaal Dirk Valk, 25 april 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619.

³⁶² Proces-verbaal Geertruy Versluys, 7 mei 1818: NA, PBZH, ing. st. 29 mei 1818 nr. 510, inv.nr. 619.

getuige te zijn geweest van een woordenwisseling die zich op de zolderverdieping van Valk had afgespeeld tussen Cornelis Verdoes, diens vrouw, en een hem onbekende man. De onbekende maakte aanstalten bij mevrouw Verdoes in bed te stappen, onder de bewoordingen: “als het God belieft dan kom je maar bij mij, en als het God wil dan kom ik bij U leggen”. Mevrouw Verdoes had dat geweigerd en hem geantwoord “dat hij moest blijven daar hij was, dat daar vrouwen genoeg waren en dat zij met niemand buiten haar man wilde te doen hebben”. Daarbij had zij hem voor een judas uitgemaakt, omdat hij nadrukkelijk had beloofd haar met rust te laten, waarna ze haar man had toegevoegd hem te zullen verlaten omdat hij het met andere vrouwen hield. Verdoes had daarop geantwoord “dat God dit zoo wilde dat hij vrouwen had” en was demonstratief naar een andere bedstee verhuisd.³⁶³

Geschokt informeerde de schout van Bloemendaal de officier van justitie in Rotterdam. Hij maakte melding van “de verregaande en bijna niet te beschrijven zedeloosheid” die bij Valk zou plaatsvinden en vroeg hem versterkingen te sturen, mocht Valk zijn plan ten uitvoer brengen met pinksteren de kerk te bezetten. Een paar dagen later stuurde hij hem enkele onderschepte brieven van Stoffel Muller aan Valk, waaronder een rekest van Muller aan de koning, gedateerd 1 mei 1818, dat Valk had moeten doorsturen. Ook kon hij melden dat Teunis van den Broek intussen door het volk uit de gemeente was verjaagd. Valk maakte eveneens melding van dat incident, en beschreef in een memorie hoe Teunis van den Broek uit zijn huis was gesleept, waarna men getracht had hem “te verzuipen, zoo zij dit noemden, hem dadelijk in ‘t water gooiden en met slijk overlaadden“. De oorzaak van de volkswoede noemde hij echter niet.³⁶⁴ Van het rekest dat Stoffel Muller aan de Koning stuurde is een afschrift bewaard gebleven. Hij vroeg daarin toestemming zich na vrijlating in Waddinxveen te mogen vestigen, omdat zich daar het Godsrijk in oprichting bevond. Bovendien had hij een belangrijke boodschap voor de koning: dat er buiten God niets bestond en dat hij hoopte dat de koning deze ware Godskennis deelachtig mocht worden. Hij moest zich niet laten misleiden door Mullers geringe afkomst, want ook Jezus had altijd een voorkeur gehad voor de eenvoudigen van geest – alleen zij zouden in Gods Koninkrijk toegelaten worden.³⁶⁵

Het was niet het enige geschrift dat in deze maanden uit Mullers pen vloeide – hij stelde ook een aantal proclamaties op. Een daarvan was gericht aan zijn “Medemenschen, wie gij ook zijn moogt!” Daarin schetste Muller het religieuze verval in de wereld en het naderende oordeel, maar hield hen ook voor dat God hen vergaf als zij zich maar wilden bekeren. Helaas werden de verkondigers van de waarheid in de gevangenis gezet en de leugenaars beschermd. Maar niets zou hen kunnen tegenhouden:

“Nee, ’t is eene zaak in zijn begin, die van eene groote uitwerking zal zijn: ja grooter als er ooit eene op de wereld voorviel, en van groot belang. De Schrift getuigt immers overal van een Rijk op aarde, waarin gerechtigheid, vrede en waarheid en een duurzaam geluk plaats hebben zal; dat men de zwaarden tot spaden en de spiessen tot sikkels zal slaan, de wolf met ‘t lam zal verkeereren. Lees Jez. 11 en andere profetische Schriften, die daarvan getuigen.”

Niet alleen Muller, ook diverse schrijvers en predikanten hadden de nabijheid van het Godsrijk verkondigd: “Nu, ik zeg dat het er begint te komen in ons, die verdrukt worden. Ja

³⁶³ Proces-verbaal Arie de Knegt, 9 mei 1818: Ibidem.

³⁶⁴ Schout Bloemendaal aan officier van justitie bij Rechtbank van eerste aanleg Rotterdam, 7 en 11 mei 1818: SAMH, Gemeente Broek C.A., uitg. st. schout, inv.nr. 1; Quack, ‘Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap’, 281.

³⁶⁵ Stoffel Muller aan koning Willem I, 1 mei 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729.

dat God de Heer het in ons al heeft opgerigt.” Hij verzocht de gevangenisdirecteur het geschrift openbaar te maken, zodat zo veel mogelijk mensen gered konden worden.³⁶⁶

Daarnaast schreef Muller in de gevangenis ‘De waarheid van Gods vrijmagt’, waarin hij zijn bekeringsgeschiedenis en zijn antinomiane universalisme uiteenzette, en de geloofsartikelen van de Broedergemeente formuleerde. Het is nooit in druk verschenen, maar fragmenten ervan zijn bewaard gebleven in het uittreksel dat hoogleraar Jodocus Heringa Ezn er in 1832 van heeft gemaakt. Interessant vooral is het fragment ‘Korte en zakelijke Geloofsbelijdenis’, en dan met name de artikelen 8 tot en met 13, waarin Muller voor het eerst een uiteenzetting gaf van zijn heilsverwachting. Hij bleek uit te gaan van de wereldweekgedachte, waarin het zevende millennium werd opgevat als een tijd van gelukzaligheid waarin niet meer gewerkt hoefde te worden. De morgenstond van deze zevende dag was nu aangebroken.³⁶⁷

Zeer kritisch liet Muller zich uit over het gebrek aan naastenliefde dat hij in alle lagen de samenleving, van rijk tot arm, had geconstateerd. Bijzonder gebeten was hij op predikanten die hun eenvoudige gemeenteleden te onbeschaafd vonden voor intensieve bemoeienis. Nu waren de laatste dagen nabij, sterker nog, de zevenenveertigjarige Muller verwachtte het aanbreken van het Godsrijk persoonlijk nog te zullen meemaken. Slechts wedergeborenen zouden daarvan deel uit kunnen maken – gelovigen die afstand hadden gedaan van eigenliefde, Babel de rug hadden toegekeerd en vrij waren gebleven van het Teken van het Beest. De goddelozen zouden in de vuurpoel verdwijnen en pas na het Duizendjarige Rijk verlost kunnen worden. Dat dit Godsrijk nabij was, bleek overduidelijk uit de tekenen der tijden. Nog nooit was de verdorvenheid der mensen en de materiële ellende waaronder men gebukt ging zo groot geweest. Maar ook de tijdrekenkundige aanwijzingen in de bijbel gaven aan dat de omwenteling nabij was. Volgens Muller was in 462 v.C. aan Daniël geopenbaard dat de ‘gruwel der verwoesting’ 2300 jaar zou duren, een periode waaraan dus rond 1838 een einde zou komen, waarna het Godsrijk in al zijn glorie te aanschouwen zou zijn. Dat Godsrijk was al in de kiem aanwezig in het Huis Gods te Waddinxveen, vandaar dat Muller de koning had verzocht daar te mogen terugkeren.³⁶⁸

Maar in Waddinxveen konden zij niet blijven. Toen Muller, Goud en Maria Leer in de zomer van 1818 weer vrijkwamen, bleek het huis van Valk inmiddels verkocht, en de nieuwe eigenaar niet van zins het nog te verhuren. Eind augustus kreeg Valk te horen dat hij binnen enkele dagen met zijn huisgenoten de gemeente moest verlaten. In een laatste wanhoopspoging richtten de Nieuwlichters zich tot de koning en zorgden ervoor dat zijn rekwestmeester, bij het verlaten van de Kloosterkerk in Den Haag, een pakketje brieven in handen gedrukt kreeg.³⁶⁹ Daarin bevonden zich kopieën van alle rekesten die ze aan verschillende overheidsfunctionarissen hadden gestuurd, in de hoop dat aan hun verdrukking een einde zou komen (ze zouden er nooit antwoord op krijgen). Vastbesloten in Noord-Waddinxveen te blijven, trok de groep vervolgens in bij veenbaas Klaas Davids. Gewerkt werd er niet; de groepsleden trokken rond om de leer te verbreiden. Zo kreeg ook Wiselius in Amsterdam er lucht van. Aan de procureur-generaal te Den Haag meldde hij dat de sekte een nieuw hoofdkwartier of “Patriarchale Stoel” had ingericht ten huize van Klaas Davids te Noord-Waddinxveen, en dat “Petrus” Valk de nieuwe leider was – zo genoemd omdat hij werd gehouden “voor den echten hoeksteen of de Petra, waarop de Zaligmaker zijn ware kerk

³⁶⁶ Stoffel Muller aan ‘mijne gel. Medemenschen’: KB, Handschriften, 75 C 61, f. 24v-27.

³⁶⁷ Ibidem, f. 71-73v.

³⁶⁸ Ibidem, f. 5- 17v; Stoffel Muller aan koning Willem I, 1 mei 1818: NA, ASS, 9 december 1818 nr. 121, inv.nr. 729.

³⁶⁹ Schout Noord-Waddinxveen aan gouverneur Zuid-Holland, 25 juli 1818: NA, PBZH, ing.st. 26 juli 1818, nr. 510, inv.nr. 625; Quack, ‘Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap’, 281.

wil gebouwd hebben”. Klaas Davids was hun secretaris en stond in correspondentie met broeders en zusters elders in het land.³⁷⁰

Deze situatie heeft slechts korte tijd geduurd, want al in september 1818 werd hen gesommeerd het huis van Davids te laten, aangezien ze niet over een bewijs beschikten in hun eigen onderhoud te kunnen voorzien. De groep verhuisde toen naar Polsbroekerdam en trok in bij de boer Dirk Schinkel, een trouwe volgeling die in april 1818 getuige was geweest van de geestverrukkingen die zich ten huize van Valk hadden afgespeeld.³⁷¹ In de grote boerderij te Polsbroekerdam was plaats genoeg, zelfs voor belangstellenden die de samenkomsten wilden bijwonen, en die tegen betaling van entreegeld werden toegelaten. Een van die belangstellenden, die de Broedergemeente op 20 december 1818 een bezoek bracht, heeft daarvan een impressie nagelaten in *Ontdekking van het zeldzaam Nieuwe Licht, opgegaan te Polsbroek en Waddinksveen*. Hij beschreef daarin hoe de bezoekers werden verwelkomd door Stoffel Muller, die kort iets zei over de ontstaansgeschiedenis van de Broedergemeente, en hen vervolgens meenam naar het middengedeelte van de boerderij, waar de godsdienstbijeenkomsten werden gehouden. De broeders zaten bij het vuur, de zusters aan een tafel waarop bijbels en gezangboeken uitgestald lagen. Eerst zat men zeker een half uur in diep stilzwijgen bijeen, daarna werd gezongen, gevolgd door opnieuw een langdurige stilte. Een zuster stond op en las voor uit het bijbelboek Handelingen, opnieuw gevolgd door gezang en stilte. Daarna was er gelegenheid tot vragen stellen. Een bezoeker vroeg Muller waarom hij zijn vrouw in de steek had gelaten. Er werd wat heen en weer gepraat, maar tenslotte brak Muller de bijeenkomst korzelig af, en vroeg de bezoekers te vertrekken.³⁷²

Twee weken later keerde de auteur terug, ditmaal in gezelschap van een jongeman die beweerde enige maanden onder de broeders te hebben geleefd, en toen getuige te zijn geweest van geestverrukkingen, verregaande ontucht en naaktloperij. Dat relaas is door Marang ongeloofwaardig genoemd, maar gezien de getuigeverklaringen over het naaktlopen van Arie Goud en het promiscue gedrag van Cornelis Verdoes en Teunis van den Broek, afgezet tegen wat eerder is gerapporteerd over het verheerlijken van de vrije liefde bij de scheppianen, is zeker niet uitgesloten dat er een kern van waarheid in zat. Geconfronteerd met de beschuldigingen wees Muller alles van de hand, waarop het ex-lid verklaarde dat Muller daarvan ook niet op de hoogte kon zijn, omdat hij toen in de gevangenis van Gouda zat. Dat versterkt de indruk dat in die bewuste periode, kort na de ‘nederdaling’ van het Nieuwe Jeruzalem, de Broedergemeente zich inderdaad heeft overgegeven aan taboedoorbrekend gedrag, in de kennelijke overtuiging dat aan de Gemeente der Heiligen alles geoorloofd was. Valk zou dat later ook impliciet toegeven in zijn relaas over de begintijd in Waddinxveen. Hij had toen even gemeend niet meer aan de zedewet gebonden te zijn, en alles te mogen doen, omdat hij als herboren mens boven de zonde zou staan: “‘t Is God alleen bekend voor welke dwalingen wij, daardoor, vatbaar waren”. Al vrij snel was hij daarvan teruggekomen, in het

³⁷⁰ Schout Noord-Waddinxveen aan gouverneur Zuid-Holland, 25 juli 1818: NA, PBZH, ing. st. 26 juli 1818, nr. 510, inv.nr. 625; Quack, ‘Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap’, 281; Schout Noord-Waddinxveen aan rechter van instructie bij Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, 19 november 1818: SAMH, Gemeente Noord-Waddinxveen 1817-1870, inv.nr. 68; Wiselius aan PG, 29 oktober 1818: SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 145.

³⁷¹ Schout Noord-Waddinxveen aan rechter van instructie bij Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, 19 november 1818: SAMH, Gemeente Noord-Waddinxveen 1817-1870, inv.nr. 68; vrederechter kanton IJsselstein aan rechter van instructie bij Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, 16 oktober 1818: UA, Rechtbank van eerste aanleg Utrecht 1811-1838, Criminele informatiën rechter van instructie 1818 nr. 472, inv.nr. 8/3; Valk, Nauwkeurig verhaal: KB, Handschriften, 75 C 61, f. 22.

³⁷² *Ontdekking van het zeldzaam Nieuwe Licht*, 7-16.

beseft dat de definitieve doorbraak van het Nieuwe Jeruzalem nog wel enige tijd op zich zou laten wachten.³⁷³

Entreegeld vragen van bezoekers leverde de Broedergemeente echter onvoldoende op om in het onderhoud te voorzien. Begin 1819 nam Muller het besluit zwavelstokken te gaan fabriceren, die men in de omgeving zou proberen te slijten. Ze kregen van de Warmondse scheepsbouwer Hendrik van Dijk een handzame schuit, waarmee ze hun waar ook in Gouda en Leiden konden uitventen, waardoor de fabricage van zwavelstokken goed van de grond kwam. Andere welgestelde geestverwanten, zoals de Leidse aardappelkoopman Klaas Veenstra, en de Rotterdamse scheepmaker Van Dijk, voorzagen hen intussen van proviand. Onder deze omstandigheden groeide de Broedergemeente gestaag. Rondtrekkende paupers werden gastvrij opgenomen, onder wie ook Kaatje Bender, die als ‘geestelijke’ vrouw van Arie Goud een prominente rol bij de Broedergemeente zou spelen (zijn eerdere ‘vrouw’ Sara Wulfse was na vrijlating uit de gevangenis te Gouda teruggekeerd naar haar ouders in Puttershoek).³⁷⁴

Om hun bijzondere status te onderstrepen, droegen de Nieuwlichters uniforme, sobere kleding, en hadden de zusters een zwart kapje op het hoofd dat het haar geheel bedekte. In het voorjaar van 1819 zette de Broedergemeente een volgende stap: om alle banden met Babel te verbreken werd het lidmaatschap van de hervormde kerk opgezegd. Eind 1819 viel het besluit om kinderen die in de Broedergemeente werden geboren niet meer aan te geven bij de burgerlijke stand. De overheid gebruikt deze gegevens om mannen op te roepen voor de dienstplicht, en de pacifistische Nieuwlichters wilden daar op geen enkele manier aan meewerken, zelfs niet wanneer het de geboorte van meisjes betrof. De Broedergemeente stelde daartoe een proclamatie op, ondertekend door de echtparen Muller, Valk, Verdoes, Groeneveld en Goud, en door Adrianus Verstraten (de stiefzoon van Dirk Schinkel), Teunis van den Broek en Gerritje Fruijt, waarin zij verklaarden zich niet meer aan overheids wetten te zullen houden die strijdig waren met “de Wet van God boven al en onsen naasten lief te hebben als onszelven, ‘t welk de wet van God onsen Koning is.” In de bestaande wetgeving hadden zij geen vertrouwen, aangezien op hun herhaalde verzoeken om bescherming tegen mishandelingen en onrechtmatige arrestaties niet was gereageerd. Zij wachtten nu op de tijd dat de overheden zouden zijn verdwenen en Satan gebonden, en het Rijk van vrede en gerechtigheid zou zijn gekomen.³⁷⁵

De eerste gelegenheid om deze principes in praktijk te brengen deed zich voor in januari 1820, toen Maria Leer in Polsbroekerdam een dochter kreeg, die ze Stoffelina noemde. Toen de vroedvrouw naar de vader informeerde, kreeg ze te horen dat het een kind van God was dat niet zou worden aangegeven, omdat zij “geene andere wet dan die van Koning Jezus erkende”. De zaak kwam in maart 1820 voor de rechter, waarbij niet Stoffel Muller maar de vroedvrouw werd veroordeeld, omdat het een onwettig kind betrof en het dan haar taak was aangifte van de geboorte te doen. Stoffelina zou niet oud worden – ze overleed

³⁷³ *Ibidem*, 16-30; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 150; Idem, ‘Nieuw licht’, 133-138; D. Valk aan de broedergemeente Zwijndrecht, 24 maart 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 13-14. Zie over naaktloperij (Adamisme) bij gnostische groeperingen: W. Stark, *The sociology of religion: a study of Christendom II. Sectarian religion* (Londen 1967) 80-82 en A. Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge 1981) 37.

³⁷⁴ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 61-63; Quack, ‘Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap’, 286; proces-verbaal Kaatje Bender, 24 juli 1820: NA, Keizerlijk en Hooggerechtshof 1811-1838, processtukken correctionele zaken 1820 nr. 485, inv.nr. 365.

³⁷⁵ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 58; Spectator, ‘Een bezoekje te Zwijndrecht’, VL 1833 II, 585; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 93; manifest Muller c.s.: NA, Keizerlijk en Hooggerechtshof 1811-1838; processtukken correctionele zaken 1820 nr. 485, inv.nr. 365.

al in juni 1820 tijdens een bezoek aan Rotterdam.³⁷⁶ Diezelfde maand werden de Nieuwlichters uit de boerderij te Polsbroekerdam gezet. Of er frictie was ontstaan met hun huisbaas Dirk Schinkel is niet duidelijk, maar feit is dat hij al in de herfst van 1819 naar Utrecht was verhuisd en de boerderij in het voorjaar van 1820 had verkocht. De nieuwe eigenaar eiste nu het vertrek van de broeders en zusters, en de rechter gaf hem gelijk. Opnieuw stonden de Nieuwlichters op straat. Besloten werd tot aankoop van een bovenlandse aak, die bij Dordrecht was achtergelaten door Zwitserse landverhuizers op doortocht naar Brazilië. Eind juli 1820 voeren ze naar een inham bij 's Gravendeel, waar wat geld verdiend kon worden met het rooien van struiken. Daarop werden ze belaagd door omwonenden die de aak tot zinken dreigden te brengen. Toen de officier van justitie te Dordrecht poolshoogte kwam nemen, ontstond er een woordenwisseling, waarna Muller en Valk werden gearresteerd, hoewel ze daartoe volgens Valk geen enkele aanleiding hadden gegeven.³⁷⁷

De officier van justitie schetste van het gebeurde echter een ander beeld. Volgens hem hadden de Nieuwlichters de problemen over zichzelf afgeroepen door op de aak – door hen “de arke des verbonds” gedoopt – diensten te houden waarbij ze ook een boekje hadden aangeboden, *Iets over het Nieuwe Licht, 't welk de oude, zuivere, eenvoudige waarheid is* (in 1819 te Utrecht verschenen). De zondag daarvoor had de officier zo'n samenkomst bijgewoond en twee uur geluisterd naar de “dweeppiezeste redeneeringen” van Stoffel Muller en enige andere broeders en zusters, “waarbij zij zochten te beweerden dat zij afgezanten Gods en van den Heere Jezus waren, dat men verplicht was vrouwen, kinderen, ouders en haardsteden te verlaten om hen te volgen en den Heere te dienen, dat dit de weg ten hemel was, dat hij die deeze weg niet volgde ter helle zoude varen, welke redevoeingen nu en dan door luide gebeden en Psalmgezangen werden afgewisseld.” Toen de officier van justitie zich bekend maakte, verklaarden Muller en Valk wereldse rechtbanken of vorsten niet langer te erkennen. De officier zag dat als een provocatie, en besloot beide mannen te arresteren. De volgende dag bezocht hij de aak nogmaals, werd door de achtergebleven broeders en zusters uitgescholden, waarop hij ook hen, en hun kinderen, arresteerde.³⁷⁸

Uit de verhoren komt de religieuze vervoering waarin de Nieuwlichters verkeerden duidelijk naar voren. Mevrouw Valk verklaarde dat God haar en haar metgezellen zou gebruiken “om de geheele waereld ten onderstenboven te werpen”, dat ze in directe verbinding stonden met God en Zijn wil uitvoerden. Ze noemde de rechters goddeloos en vervloekte de koning, omdat hij geen antwoord had gegeven op hun rekest. Maria Leer maakte het nog bonter, door te beweren (volgens de officier althans) dat zij de echte vrouw van God was, de uitverkorene Gods die eeuwig in het huis haars vaders verblijven zou. De overige broeders en zusters – de echtparen Groeneveld, Verdoes en Goud, Gerritje Fruijt, Adrianus Verstraten, en twee nieuwelingen: Gerardus Timmermans (een deserteur) en Mariana Reboult (afkomstig uit Rotterdam) stelden zich wat terughoudender op. En dan was daar nog Johanna Valk, de inmiddels achttienjarige dochter van Dirk Valk, die naar eigen zeggen niet meer bij haar ouders, maar bij haar grootouders in Zwijndrecht woonde. Zij bleek per ongeluk te zijn gearresteerd, omdat ze – slechts op bezoek bij haar ouders – door hen

³⁷⁶ Extract processtukken Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, 29 februari en 14 maart 1820: NA, Keizerlijk en Hooggerechtshof 1811-1838; processtukken correctionele zaken 1820 nr. 485, inv.nr 365; overlijdensakte Stoffelina Muller Rotterdam 7 juni 1820 nr. 1095: SAR, RBS Rotterdam.

³⁷⁷ Proces-verbaal Dirk Schinkel 29 januari 1820, extract processtukken Rechtbank van eerste aanleg Utrecht: NA, Keizerlijk en Hooggerechtshof 1811-1838; processtukken correctionele zaken 1820 nr. 485, inv.nr 365; vonnis Rechtbank van eerste aanleg Utrecht 12 juni 1820: Ibidem; Anagrapheus, *Gedenkstukken Maria Leer*, 63-67; Quack, ‘Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap’, 282-284.

³⁷⁸ Proces-verbaal O. Gevaerts 24 juli 1820, extract processtukken Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht: NA, Hooggerechtshof, inv.nr. 365.

gedwongen was op de aak te blijven. Zij mocht, als enige, de gevangenis meteen verlaten en keerde terug naar haar grootouders.³⁷⁹

Op 28 juli waren de meeste Nieuwlichters weer vrij, maar Stoffel Muller, Maria Leer, het echtpaar Valk, Arie Goud en Kaatje Bender werden 4 augustus 1820 voor de rechtbank van Dordrecht gedaagd, op beschuldiging van belediging van het gezag. Het werd een bijzonder roerige zitting, waarbij de beklaagden de rechter voortdurend onderbraken. Om die reden werd, naast de twee jaar gevangenisstraf waartoe allen werden veroordeeld, aan Muller, Maria Leer en Dirk Valk vier jaar extra gevangenisstraf opgelegd. Ze gingen tegen beide vonnissen in beroep bij het Hooggerechtshof in Den Haag, waar hun zaak anderhalve maand later werd behandeld. Tussen de processtukken bevindt zich ook de uitvoerige memorie van Valk over alle mishandelingen die hen waren aangedaan, maar waarin hij de rechters ook op de hoogte stelde van hun speciale roeping. Zij waren de gezalfden des Heeren, en de leer die zij verkondigden was – in tegenstelling tot wat algemeen beweerd werd – in het geheel niet maatschappij-ondermijnd. Als de hele wereld zich zou houden aan de richtlijnen van Jezus zou er zelfs “geen heerlijker Maatschappij op aarde” bestaan. De Broedergemeente beoogde niets anders dan het christendom in zijn eerste luister te herstellen, en daarom waren onder hen alle goederen gemeen. Grote veranderingen stonden er voor de deur: “Speurt nauwkeurig in uwen Bijbel *de teekenen der tijden* na; en ziet, of de vijand niet gekomen is als een waterstroom en alles overstroomd heeft, de aarde met duisternis en de volken met Donkerheid: en ziet dan, of het geen tijd is voor den Heere om de vervallene hutte Davids wederom op te bouwen.” Om dan te eindigen met: “Wee! o volk! wee! o Land! zoo gij de stem, die heden tot u spreekt, verwerpt”.³⁸⁰

Het was een op zijn zachtst gezegd merkwaardig stuk. Toch meenden de rechters niet dat hier sprake was van godsdienstwaanzin of maatschappij-ondermijnende activiteiten, want zij verklaarden de aanklacht tegen Arie Goud, Kaatje Bender en Helena van der Gijp ongegrond, evenals de strafverzwaring die Stoffel Muller, Maria Leer en Dirk Valk was opgelegd. Bovendien werd de twee jaar gevangenisstraf waartoe Muller, Leer en Dirk Valk waren veroordeeld, teruggebracht tot een jaar. Muller zou die straf in Rotterdam uitzitten, Valk in Leiden, en Maria Leer in Delft. Uit de signalementen die van de arrestanten werden opgesteld, valt op te maken dat Muller en Valk in uiterlijk opzicht elkaars tegenpolen waren: de negenenvetigjarige Muller had een bleek gezicht, bruine ogen, zwart haar en een zwarte baard; de negenendertigjarige Dirk Valk een blozende gelaatskleur, lichtblauwe ogen en blond haar, en een door de pokken geschonden gezicht.³⁸¹

In overheidskringen ging men ervan uit dat de sekte deze ‘onthoofding’ niet zou overleven; ook in kerkbestuurlijke kringen haalde men opgelucht adem. In het diepste geheim was namelijk in de zomer van 1820 op de hervormde synode het probleem van de Nieuwlichters aan de orde gesteld. De discussie en het beleid waartoe men had besloten, waren uit de gepubliceerde notulen weggelaten, uit vrees dat openbaarmaking het fanatisme slechts zou aanwakkeren. Maar het was duidelijk dat het probleem hand over hand toenam: met name eenvoudige gelovigen op het Zuid-Hollandse platteland werden door deze Nieuwlichters tegen hun predikanten opgezet, wat met onrust in de gemeente en groeiende zedeloosheid gepaard ging. Bovendien kregen de betrokken predikanten de vreselijkste

³⁷⁹ Processen-verbaal Helena (Valk) van der Gijp, Maria Leer, Johanna Valk, Gerritje Fruijt, Dirkje (Groeneveld) Kroes, Cornelis Groeneveld, Cornelis Verdoes, Adrianus Verstraten, Gerardus Tildemans (sic) en Mariana Reboult, O. Gevaerts 24 juli 1820, extract processtukken Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht: NA, Hooggerechtshof, inv.nr. 365.

³⁸⁰ Quack, ‘Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap’, 285, 289-292; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 71-74.

³⁸¹ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 75-77; register van signalement, opname en ontslag gevangenen 1820 nrs. 113-114: NA, Huis van Bewaring Dordrecht 1810-1973, inv.nr. 117.

beledigingen over zich uitgestort. De zaak op zijn beloop laten was niet zonder risico, maar hardhandig ingrijpen was ook niet verstandig. Besloten werd eerst een commissie op te richten onder leiding van hoogleraar Jodocus Heringa Ezn, die een onderzoek zou instellen naar oorsprong en leer van de sekte. Vermoedelijk heeft de arrestatie van de leiders dat onderzoek overbodig gemaakt, want een jaar later bleek de commissie niets concreets te kunnen overleggen en werd zij van haar opdracht ontslagen. Geheel vruchteloos was die opdracht echter niet geweest: Heringa's belangstelling voor de Broedergemeente was definitief gewekt, wat hem er later toe zou aanzetten met hen in contact te treden en uittreksels van hun geschriften te maken, die daardoor voor het nageslacht bewaard zijn gebleven.³⁸²

6.5.4 *Bloeitijd in Puttershoek en Mijdrecht*

Tegen de verwachting in heeft de Broedergemeente de detentie van haar leiders betrekkelijk ongeschonden overleefd. Sommige broeders en zusters vonden onderdak op de scheepswerf van Willem Visser te Puttershoek; anderen trokken in bij scheepmaker Hendrik van Dijk te Warmond. Daarnaast lijkt zich een groepje gevestigd te hebben aan het Woerdens Verlaat, want uit het voorjaar van 1821 stammen de eerste rapporten over Nieuwlichters die in deze contreien vaste voet aan de grond hadden gekregen.³⁸³ Op deze verschillende locaties ging men voort met de fabricage en verkoop van zwavelstokken, en bleef men weigeren pasgeboren kinderen aan te geven, wat een aantal broeders op korte gevangenisstraffen en boetes kwam te staan. Toen Stoffel Muller, Dirk Valk en Maria Leer in september 1821 vrijkwamen, reisden ze ter hereniging eerst naar Warmond, en vertrokken vandaar naar Puttershoek, dat de komende jaren de hoofdvesting van de Broedergemeente zou worden. Daar kreeg Maria Leer in juni 1822 opnieuw een dochter, ook deze keer een Stoffelina (die eveneens niet oud werd en in 1831 op tienjarige leeftijd zou verdrinken). Haar geboorte werd echter wel aangegeven, wat te maken zal hebben gehad met de gevangenisstraffen en boetes die zwaar op de Nieuwlichters begonnen te drukken. Steeds vaker kozen zij ervoor alleen de pasgeboren jongetjes niet aan te geven.³⁸⁴

³⁸² J. Clarisse aan Algemene Synode Nederlandse Hervormde Kerk, 7 juli 1820: UA, Algemene Synode en algemene synodale commissie (1816-1945), bijlagen handelingen 1820, inv.nr. 320; net-notulen handelingen Algemene Synode 20 juli 1820, f. 406-408; Ibidem, inv.nr. 188; net-notulen handelingen Algemene Synode 6 juli 1821: Ibidem, f. 472; Dirk Valk aan J. Heringa Ezn, 8 februari en 14 juni 1831: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 24-26, 37-40; J. Heringa Ezn, Afschriften Christelijke Broedergemeente: KB, Handschriften, 75 C 61.

³⁸³ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 92; zie voor de zwavelstokmakerij ten huize van Hendrik van Dijk in Warmond: notulen gemeentebestuur Warmond, 30 november 1821: RAL, gemeente Warmond, inv.nr. 8; Armbestuur Warmond aan GS Zuid-Holland, 24 oktober 1821 (bij Hendrik van Dijk verblijven Stoffel Muller, Maria Leer, en de echtparen Valk en Groeneveld): NA, PBZH, ing. st. 26 oktober 1821 nr. 1048, inv.nr. 723; Classicaal bestuur Gouda aan Provinciaal Kerkbestuur Zuid-Holland 15 maart 1821: NA; Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland 1816-1951, ing. st. 1821 nr. 19, inv.nr. 33 (Nieuwlichters bij Woerdens Verlaat); Maria Leer vestigt zich "uit Leiden gekomen" in oktober 1821 in Puttershoek (huisnr. 44): CBG, microfiches Puttershoek, bevolkingsregister ca. 1821-1830; geboorteakte Maria Fruit (getuigen Willem Visser en Cornelis Verdoes): RAD, RBS Puttershoek, 22 december 1821, nr. 39; geboorteakte Helena Bender, dochter Catharina Elisabeth Bender (getuige Stoffel Muller): Ibidem, 2 februari 1822 nr. 8; geboorteakte Stoffelina Leer, dochter Maria Leer (getuigen Cornelis Verdoes en Gerrit Timmermans): Ibidem, 26 juni 1822 nr. 29; lijkschouwing Stoffelina Leer 10 augustus 1831: RAD, gemeente Zwijndrecht (1811-1926), uitg. st. 10 augustus 1831, inv.nr. 65.

³⁸⁴ Vonnis Cornelis Verdoes (Puttershoek) wegens niet aangegeven geboorte zoon (1 maand gevangenis, f 75 boete), Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht, 27 december 1820: NA, Hooggerechtshof, processtukken Cornelis Verdoes 1821 nr. 520, inv.nr. 367; bekrachtiging vonnis Cornelis Verdoes, 6 februari 1821: Ibidem, arresten correctieappels, inv.nr. 261; processtukken Cornelis Groeneveld (Warmond) wegens niet aangegeven geboorte zoon (1 maand gevangenis, f 6 boete), Rechtbank van eerste aanleg Leiden, 5 oktober 1821: NA,

Ongebroken was echter hun overtuiging de wegbereiders te zijn voor het Duizendjarige Rijk. Kort na terugkeer uit de gevangenis schreef Muller 'Iets ter openbaarmaking der waarheid en tevens tot beantwoording van zekere mensen, bekend onder den naam van recensenten, die hunne gedachten wereldkundig hebben gemaakt over zekere lieden, die zij eene dweepachtige seperatistische sekte noemen'. Het handschrift was een reactie op een uiterst negatieve recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van de *Zamenspraak tusschen Jezus en de akkerlieden*, het boekje dat Muller in de zomer van 1820 had gepubliceerd. In zijn tegenschrift noemde hij de Broedergemeente opnieuw "het Regte Model" van het Duizendjarige Rijk, want in dat Rijk zouden geen heren, meesters en rijken meer zijn en leefde men samen als broeders en zusters, zoals in de eerste christengemeente. Hij riep de mensen op hun leer te omarmen, zodat men niet verloren zou gaan, "want Eens zal de Heer komen om de Aarde te bewegen en zij zal waggelen en gantschelijk vallen."³⁸⁵

Gedurende het jaar 1822 groeide de Broedergemeente gestaag. Blijkens het bevolkingsregister van Puttershoek bewoonden de broeders en zusters in september 1822 twee huizen, gelegen op het terrein van de scheepswerf van de gebroeders Visser. In een daarvan woonde de kerngroep bij elkaar: Stoffel Muller, Maria Leer, de echtparen Goud, Groeneveld, Verdoes en Timmermans (Gerritje Fruijt was namelijk een verbintenis aangegaan met Gerardus Timmermans); en twee ongetrouwde mannen die zich recentelijk hadden aangesloten. Nog zo'n dertig Nieuwlichters, veelal nieuwkomers, hadden hun intrek genomen in het woonhuis van Willem Visser, die gezien het feit dat ook hij de geboorten van zijn kinderen niet meer aangaf, inmiddels van sympathisant tot overtuigd broeder was uitgegroeid. Behalve de hoofdvestiging Puttershoek bestonden nog afdelingen elders in het land, waar eveneens geweigerd werd pasgeboren kinderen aan te geven: in Rotterdam werd om die reden Dirk van Dijk veroordeeld; aan het Woerdens Verlaat kregen Lambertus Mulder en Lambertus Horsting straffen opgelegd.³⁸⁶

Het groepje Nieuwlichters dat zich in Amsterdam had gevormd, stelde zich in dat opzicht terughoudender op, maar besloot begin 1823 wel het lidmaatschap van de hervormde kerk op te zeggen. Waarschijnlijk betrof het hier ex-sceppianen, want van in ieder geval een van hen, aardappelkoopman Jan Wolters, kon worden vastgesteld dat hij enkele jaren daarvoor behoorde tot de kennissenkring van Jan Schep en Thomas Rijke, de twee leiders van het gezelschap. Tot het Amsterdamse groepje Nieuwlichters behoorden verder de winkeliers Gerhardus Kusters en Dirk Gijsbert van Loenen, scheepstimmerman Maarten Beek en echtgenote, schoenmaker Nicolaas Zoet en echtgenote, en de uitdraagster Hendrika Wilhelmina Dootjes. Een maand later, toen voor het huis van Van Loenen een opstootje was

Hooggerechtshof, processtukken Cornelis Groeneveld 14 november 1821 nr. 596, inv.nr. 370; verklaring tegen geboorteaangiften door Dirk Valk, Stoffel Muller, Cornelis Groeneveld en Hendrik van Dijk, Warmond 4 oktober 1821: Ibidem.

³⁸⁵ Stoffel Muller, Iets ter openbaarmaking der waarheid en tevens tot beantwoording van zekere mensen bekend onder de naam van recensenten (hs.): UBA, Handschriften, XXIII B 7/8621, f. 20-23.

³⁸⁶ Bewoners huisnummers 39 en 44: CBG, microfiches Puttershoek, bevolkingsregister ca. 1821-1830; vonnis Willem Visser (Puttershoek) wegens niet aangeven geboorte dochter (1 maand gevangenis, f 25 boete), Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht 24 april 1822: NA, Hooggerechtshof, processtukken Willem Visser 25 juni 1822, inv.nr. 373; vonnis Willem Visser (Puttershoek) wegens niet aangeven geboorte tweeling (6 maanden gevangenis, f 140 boete), Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht 7 mei 1823: NA, Keizerlijk en Hooggerechtshof 1811-1838; processtukken Willem Visser 1823 nr. 757, inv.nr. 378; strafverlaging Willem Visser, 9 juni 1823 (2 maanden gevangenis, f 50 boete): Ibidem, arresten correctionele appels, inv.nr. 265; vonnis Dirk Arnoldus van Dijk (Rotterdam) wegens niet aangeven geboorte zoon (3 maanden gevangenis, f 50 boete): NA, Rechtbank van eerste aanleg Rotterdam, audiëntiebladen 2 maart 1821, inv.nr. 11; vonnis Lambertus Mulder (Kamerik) wegens niet aangeven geboorte dochter (f 8 boete): UA, Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, 15 juli 1823, inv.nr. 15/12; vonnis Lambertus Horsting (Westveen onder Wilnis) wegens niet aangeven zoon (6 dagen gevangenis, f 8 boete): Ibidem, inv.nr. 15/13.

ontstaan, meldde Wiselius aan de burgemeester: “Sedert eenige weken zijn hier wederom werkzaam de bekende dwepers van Puttershoek”. Nieuwe ordeverstoringen deden zich echter niet voor, en verder onderzoek werd dan ook niet nodig geacht.³⁸⁷

Ook in Puttershoek kwam men in rustiger vaarwater terecht. Begin 1823 werd een tjalk aangekocht, waarmee men zonder problemen de Zuiderzee kon oversteken en naast zwavelstokken ook weer turf kon vervoeren. Daardoor waren Muller en Leer soms weken van huis, en toen zij in april 1823 van een dergelijke reis terugkeerden, bleek het echtpaar Valk te zijn verhuisd naar de broeders en zusters aan het Woerdens Verlaat. Wat de reden van dat vertrek was, is nooit duidelijk geworden. Maria Leer beweerde dat Valk liever mijmerde over de komst van het Godsrijk dan leiding te geven aan de uitdijende Broedergemeente, maar erg waarschijnlijk lijkt dat niet, omdat die eschatologische verwachting ook voor de overige Nieuwlichters een belangrijke notie was en Valk later vol verve de leiding van de Mijdrechtse afdeling op zich zou nemen. Wat wel een rol kan hebben gespeeld is een verschil van mening over hoe strikt men moest blijven vasthouden aan het niet aangeven van pasgeboren kinderen. In april 1823 weigerde Willem Visser nog de geboorte van een tweeling aan te geven, maar daarna lijkt men in Puttershoek het verzet daartegen te hebben gestaakt. Aan het Woerdens Verlaat hield men aan de oorspronkelijke principes langer vast: zo deed de vroedvrouw van Wilnis nog in december 1824 haar beklag over het feit dat ze regelmatig de verre reis naar Utrecht moest ondernemen om te getuigen tegen een groepering “bekend onder de naam van nieuwe verligters”, woonachtig in “eene agterafbuurt van dit gerecht”, die weigerde pasgeboren kinderen aan te geven. Kennelijk was men aan het Woerdens Verlaat zuiverder in de leer, wellicht ingegeven door alarmistische overwegingen, en had Valk daaruit geconcludeerd dat zich daar de ‘echte’ Broedergemeente bevond.³⁸⁸

Hoe het ook zij, uit de gedenkschriften van Maria Leer komt helder naar voren dat het vertrek van Valk in eerste instantie als een schok werd beleefd, en dat dat vermoedelijk de reden is geweest dat op 20 april 1823 een verklaring werd opgesteld die gedurende een aantal jaren als grondslag voor de Broedergemeente zou gelden. De namen van Valk en zijn vrouw ontbreken, zodat geconcludeerd kan worden dat het document inderdaad na hun vertrek is opgesteld. Inhoudelijk was het een formalisering van de in de Broedergemeente geldende gemeenschap van goederen, waaraan nu werd toegevoegd dat men bij vertrek naar elders niets mocht opeisen. Kennelijk had Valk het een en ander meegenomen bij zijn vertrek naar het Woerdens Verlaat en wilden de achterblijvers dat in de toekomst voorkomen. De eerste negentien handtekeningen – afkomstig van in Puttershoek woonachtige Nieuwlichters – zijn vermoedelijk nog diezelfde dag gezet; de twintigste handtekening is van Dirk van Dijk, die daarvoor speciaal uit Rotterdam moet zijn overgekomen, en daarom waarschijnlijk van later

³⁸⁷ Protocollen Bijzondere Kerkenraad 16 januari 1823 art. 3, 30 januari 1823 art. 6: SAA, archief van de Hervormde Gemeente (1578-1975), inv.nr. 34; geboorteakte Margieta Schep, dochter Jan Schep (getuige Jan Wolters): SAA, RBS 6 december 1811, f. 2; geboorteakte Petronella Rijke, dochter Thomas Rijke (getuige Jan Wolters): Ibidem, 3 december 1814, f. 132v; huwelijksakte Adriana Hendrina Rijke, dochter Thomas Rijke (getuigen Thomas Rijke en Jan Wolters): Ibidem, 6 januari 1819, f. 26v; Wiselius aan burgemeester Amsterdam, 27 februari 1823: SAA, archief van de Secretarie; afdeling Algemene Zaken (1812-1945), ing. en uitg. st. 1823 nr. 739, inv.nr. 306.

³⁸⁸ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 84; vonnis Willem Visser (Puttershoek) wegens niet aangeven op 16 april 1823 geboren tweeling (6 maanden gevangenis, f 140 boete), Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht 7 mei 1823: NA, Keizerlijk en Hooggerechtshof 1811-1838; processtukken Willem Visser 1823 nr. 757, inv.nr. 378; geboorteakte Pleun Groeneveld, zoon van Cornelis Groeneveld (getuigen de ‘broeders’ Willem van der Kraan en Pleun de Geus): RAD, RBS Puttershoek, 7 juli 1823, nr. 33; geboorteakte Hendrik van der Kraan, zoon Willem van der Kraan (getuigen Stoffel Muller en Gerrit Timmermans): Ibidem, 4 november 1823, nr. 42; G. Arentsen-Heijzelendoorn (vroedvrouw Wilnis) aan gouverneur Utrecht, 10 december 1824: UA, Provinciaal Bestuur van Utrecht (1813-1920) (PBU), algemeen verbaal commissaris van de koning, 11 december 1824 nr. 7, inv.nr. 5683.

datum is. Nog een vijftigtal nieuwe leden zouden het reglement ondertekenen, tot in 1832, toen de Puttershoekse afdeling naar Zwijndrecht was verhuisd, een nieuw statuut van kracht werd. Uit de namen die bovenaan het document staan, valt af te leiden dat de kerngroep in 1823 nog steeds intact was en zich kennelijk niet geroepen had gevoeld Valk naar het Woerdens Verlaat te volgen. De band bleef niettemin goed – blijkens de registers van de Burgerlijke Stand en het bevolkingsregister van Puttershoek werd er tussen beide afdelingen druk heen en weer gereisd en woonden sommige broeders en zusters afwisselend in Puttershoek en aan het Woerdens Verlaat.³⁸⁹

De daaropvolgende jaren lieten vooral consolidatie zien. De heilsverwachting bleef belangrijk, maar het alarmisme van de beginjaren ebde weg – meer en meer werd de aandacht verlegd naar het dagelijkse reilen en zeilen in de nog immer groeiende Broedergemeente. In de zomer van 1823 maakte Hendrik van Dijk met zijn gezin de overstap van Warmond naar Puttershoek; belangrijke aanwinsten waren ook Willem van der Kraan (een zwager van Willem Visser) en Dirk Wiegers, een horlogemaker uit Hoorn. Hij verplaatste zijn werkplaats naar de Broedergemeente en leerde Willem van der Kraan het vak (die het bedrijf na Wiegers' dood in 1832 zou voortzetten).³⁹⁰ Na de publicatie van *Iets over het Nieuwe Licht* (1819) en *Zamenspraak van Jezus met de akkerlieden* (1820), twee werkjes waarin Stoffel Muller zijn heilsleer had verkondigd, bleef het enige jaren stil op het publicitaire front. Pas in 1831 verscheen van zijn hand *Helden-feil van J.C.J. van Speyk uit een godsdienstig oogpunt beschouwd*. Zending werd nog wel bedreven, maar de nadruk kwam te liggen op religieuze vorming in eigen kring.³⁹¹

Uit het begin van de jaren twintig stamt een catechismus van de belangrijkste geloofsartikelen, vermoedelijk opgesteld door Muller en Valk; enkele jaren later gevolgd door een catechismus van Arie Goud. De belangrijkste leerstukken bleven de geweldloosheid en het broederschapsideaal, de gemeenschap van goederen, de uiteindelijke zaligwording van allen, en het komende Godsrijk waarin allen gelijk zouden zijn. Goud sprak in dat verband van zeven bedelingen of zeven verbondsafspraken tussen God en mens: na Adam, Noach, Abraham, Mozes, de oudtestamentische profeten, en Jezus, was de zevende en laatste bedeling (het Duizendjarige Rijk) een verbond tussen God en de Broedergemeente.³⁹² Doop en

³⁸⁹ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 95-99; Idem, 'Nieuw licht', 130-137; Cornelis Groeneveld verhuisde in 1824 van Puttershoek naar het Woerdens Verlaat (Wilnis), waar hij op 5 augustus aangifte deed van het overlijden van zijn vrouw Dirkje Kroes; in november 1825 verhuisde ook zoon Stoffel Groeneveld van Puttershoek naar Wilnis; omgekeerd verhuisden in respectievelijk september 1824 en januari 1825 'zuster' Katharina Hildebrand en 'broeder' Dominicus Taljaard van Wilnis naar Puttershoek; Taljaard keerde in 1828 weer terug naar het Woerdens Verlaat (bronnen: UA, RBS Wilnis, 5 augustus 1824; CBG, microfiches Puttershoek, bevolkingsregister ca. 1821-1830 (huisnrs. 39 en 44)).

³⁹⁰ CBG, microfiches Puttershoek, Bevolkingsregister ca. 1821-1830 (huisnrs. 39 en 44); Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 80; H.C. Wolff, *Eene ware geschiedenis van H. Wichers, eertijds gewoonde hebbende te Baflo; benevens de noodzakelijkheid aangewezen van eene Bijbelsche bekeering*, door H.C. Wolff, gewezen Israëliet (Groningen 1834) 3-4; verzegeling horlogemakerswerkplaats van wijlen Dirk Wiegers, Puttershoek huisnr. 44, 16 maart 1832: NA, Vrederegerecht Strijen 1811-1838, minuten 18 maart 1832 nr. 43, inv.nr. 15; geboorteakte Gatske van der Kraan, dochter van de arbeider Willem van der Kraan (getuige de horlogemaker Dirk Wiegers): RAD, RBS Puttershoek 8 januari 1830 nr. 1; eerste vermelding Willem van der Kraan als horlogemaker: CBG, microfiches Puttershoek, volkstelling 1830 (huisnr. 39).

³⁹¹ Mullers ongedateerde traktaatje *De wet van God lief te hebben boven al, en onze naasten als ons zelve: de ware grondwet, waaruit alle volkswetten moeten worden afgeleid en ingerigt* (Dordrecht z.j.), zou blijkens de titelbeschrijving ca. 1825 zijn verschenen, maar onduidelijk is waar die aanname op berust; aanwijzingen daarvoor werden niet aangetroffen in het geschrift zelf, in de *Nml. Saakes* of in krantenadvertenties. Het traktaatje werd voor het eerst genoemd in augustus 1833, als onderdeel van een dubbelpublicatie met *Helden-feil van J.C.J. van Speyk* (Dordrecht 1831): Spectator, 'Een bezoekje te Zwijndrecht', 588.

³⁹² Quack, 'Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap', 300-306; A. Goud, *Eenige goddelijke waarheden (...)* voorgesteld in eenige vragen en antwoorden door Arie Goud, lid van de Christelijke Broedergemeente, tot eer

avondmaal hadden zij niet meer nodig; huwelijken werden in eigen kring ingezegend; oorlog, wapendienst en het afleggen van de eed werden in navolging van de eerste christengemeente afgewezen. Aan zondagsheiliging werd niet gedaan, wel werd driemaal daags – door broeders en zusters – uit de Heilige Schrift voorgelezen; een vaste voorganger had men niet. De kinderen gingen niet naar school, maar volgden onderwijs bij de Broedergemeente. Illustratief voor het besef gebroken te hebben met de wereld, is het feit dat pasgeboren kinderen naar broeders en zusters werden vernoemd, en niet zoals gebruikelijk naar familieleden. In hun contacten met de buitenwereld weigerden de broeders, conform het door hen beleden gelijkheidsideaal, het hoofd te ontbloten voor hogergeplaatsten. Leer- en leefregels die de Nieuwlichters plaatsden in de traditie van radicaal-mystieke broederschappen als de Broeders en de Zusters van de Vrije Geest in de late Middeleeuwen, die via de op Böhme geïnspireerde filadelfische kringen als de Moravische Broeders en de Herrnhutters was overgebracht naar de achttiende en negentiende eeuw.³⁹³

Was er in de beginjaren nog sprake van frictie met omwonenden – gaandeweg lijken de bewoners van Puttershoek het bestaan van een omvangrijke Broedergemeente binnen de dorpsgrenzen als een *fait accompli* te hebben geaccepteerd. Wel deed de burgemeester van Puttershoek in 1826 nog een vergeefse poging hen weg te krijgen, door te wijzen op het gevaar van een uitbraak van besmettelijke ziekten in het overvolle huis, waar men zich met de fabricage van zwavelstokken onledig hield. Aan het Woerdens Verlaat bleef het langer onrustig: Dirk Valk deed nog in oktober 1825 zijn beklag wegens een mishandeling. Toen in 1826 de smid Lambertus Horsting, van wie het echtpaar Valk een huis in bruikleen had, besloot terug te keren in de schoot van de hervormde kerk, moest naar een andere verblijfplaats worden omgezien. Het oog viel op het vervallen landgoed Groenewoud aan de Kromme Mijdrecht bij Uithoorn. In 1827 vond de verhuizing plaats, waarna de Mijdrechtse afdeling een snelle groei doormaakte, omdat nu ruimte kon worden geboden aan geestverwanten uit Amsterdam en omgeving die zich in groten getale aansloten. Anders dan de paupers en verarmde landarbeiders die zich vooral in de beginjaren hadden aangemeld, bestond de aanwas nu uit niet-onbemiddelde winkeliers en ambachtslieden; zelfs een

van God en tot heil van alle mensen (hs. Puttershoek 1827): UBA, Handschriften, XXIII B 6/8614, f. 1-24, 41-51, 67-70, 91-101.

³⁹³ Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 91-94; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 102-107, 283-284; D.A. Vorster, *Protestantse Nederlandse mystiek* (Amsterdam 1948) 201-202; Morton, *World of the Ranters*, 17, 126-128; zie voor weigering hoofd te ontbloten voor 'meerderen': Stoffel Muller aan koning Willem I, 30 juli 1832: NA, ASS, 5 januari 1833 nr. 15, inv.nr. 3767. Voorbeelden van vernoeming: naar *Stoffel* Muller werden vernoemd: Stoffel Groeneveld (Polsbroek 30 juli 1819) en Stoffelina Leer (Puttershoek 26 juni 1822); naar *Helena* Valk-van der Gijp werd vernoemd: Helena Bender (Puttershoek 2 februari 1822); naar *Pleun* de Geus werd vernoemd: Pleun Groeneveld (Puttershoek 7 juli 1823); naar *Wilhelmina* van Dijk werden vernoemd: Wilhelmina Verdoes (Puttershoek 22 juni 1824) en Wilhelmina Fruit (Puttershoek 18 juli 1828); naar *Zoetje* Visser-Van der Kraan werden vernoemd: Zoetje Wulfse (Puttershoek 17 december 1824) en Zoetje Hildebrand (Puttershoek 10 februari 1826); naar *Aalbert* Wulfse werd vernoemd: Aalbert Bender (Puttershoek 8 januari 1825); naar *Catrina Elisabeth* Bender werden vernoemd: Catrina Elisabeth Visser (Puttershoek 20 april 1825) en Catharina Elisabeth Molenaar (Puttershoek 18 april 1826), naar *Gerardus* Timmermans werd vernoemd: Gerardus van der Kraan (Puttershoek 1 december 1825); naar *Simon* Risman werden vernoemd: Simon Wulfse (Puttershoek 16 oktober 1826) en Simon Hildebrand (Puttershoek 9 oktober 1827); naar *Johanna Elisabeth* Kusters werd vernoemd: Johanna Elisabeth Molenaar (Puttershoek 25 februari 1828); naar *Gatske* Molenaar werden vernoemd: Gatske Leer (Puttershoek 23 juli 1828), Gatske Visser (Puttershoek 25 februari 1829) en Gatske van der Kraan (Puttershoek 8 januari 1830); naar *Gerhard* Kusters werd vernoemd: Gerhard Bender (Puttershoek 21 april 1829); naar *Jan Hendrik* Kusters werd vernoemd: Jan Hendrik Bender (Zwijndrecht 15 maart 1832).

landmeter (Johannes Obeloo) en een schoolmeester (Johan Gottlieb Staffhorst) schoven met hun gezinnen aan.³⁹⁴

Ook in Puttershoek stond een verhuizing op het programma. In oktober 1829 was een scheepswerf aan de Westkeetshaven te Zwijndrecht aangekocht, gelegen aan de Oude Maas, pal tegenover de Grote Kerk van Dordrecht. Op het terrein werd een danstent neergezet die men voor weinig geld op de kop had kunnen tikken, en een op de wal getrokken Keulenaar als slaapvertrek ingericht, zodat ook hier aan een grotere groep Nieuwlichters gehuisvest kon worden. Vanuit Rotterdam kwam de familie Levedag over, vanuit Krommenie het gezin van bakker Ketel. In twaalf jaar tijd was de Broedergemeente uitgegroeid van een handvol broeders en zusters tot een gemeenschap van ruim honderdvijftig leden, verdeeld over twee vestigingen in Zwijndrecht en Mijdrecht. Exemplarisch voor de verlicht-liberale sfeer die in overheidskringen domineerde, is de reactie van de gouverneur van Zuid-Holland op een klacht van het gemeentebestuur van Zwijndrecht, dat in 1829 de overkomst van de Nieuwlichters met lede ogen aanzag. Kon men ze niet weigeren? Nee, was het antwoord van de gouverneur: op grond van artikel 190 in de grondwet, dat vrijheid van godsdienst garandeerde, mochten ze niet uit de gemeente worden geweerd, noch in hun huiselijke godsdienstuitoefening worden gestoord. De dagen dat men moest vrezen voor een volksgericht leken definitief voorbij.³⁹⁵

Toen brak in 1830 de Belgische Opstand uit. Alle dienstplichtigen werden opgeroepen zich te melden bij hun legeronderdeel, ook de Nieuwlichters, die er tot dan toe in geslaagd waren buiten het leger te blijven. Toen zij weigerden de wapens op te nemen, braken jaren van zware vervolging aan, in 1834 uitmondend in een tweede golf van eschatologisch alarmisme, die het einde van de Broedergemeente inluidde. Maar ook voor de rest van Nederland brak een moeilijke tijd aan. Geconfronteerd met oorlog, revoluties en een cholera-epidemie, maakte het gematigde optimisme van het Restauratietijdperk plaats voor het pessimisme van de jaren dertig, een periode waarin doemdenken ruim baan kreeg en rondtrekkende ondergangspredikers angst en verwarring zaaiden.

³⁹⁴ Schout Puttershoek aan officier van justitie Dordrecht, 18 september 1824 (opstootje in Puttershoek 17 september 1824): RAD, Gemeente Puttershoek 1814-1941, uitg. st. 1823-1827, inv.nr. 102; burgemeester Puttershoek aan gouverneur Zuid-Holland 4 november 1826: Ibidem; gouverneur van Zuid-Holland aan burgemeester Puttershoek 15 november 1826: NA, PBZH, uitg. st. 15 november 1826 nr. 20657, inv.nr. 2436. Proces tegen Gerrit Vermazen c.s. “wegens toebrengen van slagen, laster en het veroorzaken van burengerugt” (opstootje bij het Woerdens Verlaat 2 februari 1823): UA, Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, correctionele vonnissen, 17 februari 1823, inv.nr. 15/12; Verbaal commissaris van de koning Utrecht, 1 december 1825 nr. 10: UA, PBU, inv.nr. 5695; Burgemeester Wilnis aan gouverneur Utrecht 6 december 1825: Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen (RHCVV), Gemeente Wilnis (1658-1939), uitg. st., inv.nr. 420; C. Smits, *De Afscheiding van 1834 VII. Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986) 25-26; Burgemeester Mijdrecht aan rechter van instructie bij de Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, 17 januari 1831: UA, Rechtbank van eerste aanleg Utrecht, criminele informatiën 1831 nr. 4878, inv.nr. 8/19; Verhoeff, ‘Zuster Dientje’, 113-116; Burgemeester Mijdrecht aan gouverneur Utrecht, 20 april 1831 (informatie over J. Obeloo): NA, Ministerie van Hervormde e.a. Eerediensten (1815-1870), Geheim verbaal 17 mei 1831 nr. 1, inv.nr. 1513.

³⁹⁵ Reedijk, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 25-26; Zwijndrecht 2 juli 1830: Coenraad Lewedag meldt het overlijden van zijn schoonmoeder Sophia Linze-Niemijer (getuige Stoffel Muller): RAD, RBS Zwijndrecht; Zwijndrecht 30 december 1831: overlijdensakte Jacoba Leeuwedag (14 jaar), dochter van J.C. Leeuwedag en Jacoba Linze te Zwijndrecht: Ibidem; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 100-101.